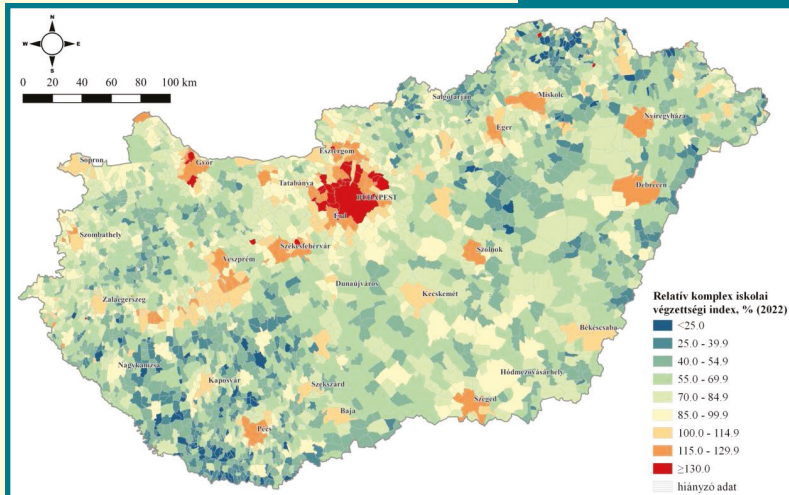

Mohácsi Márta (szerk.)

Regionális diszparitások a gazdaság és a társadalom kontextusában

Mohácsi Márta (szerk.)

Regionális diszparitások a gazdaság és a társadalom kontextusában

Gazdaság- és Társadalomtudományi Tanulmányok

III.

Sorozatszerkesztő:
Dr. Mohácsi Márta

A Tanácsadó Testület tagjai:

Prof. Dr. Balogh Péter – Debreceni Egyetem
Prof. Dr. Bencsik Andrea – Wekerle Sándor Nemzetközi Egyetem
Prof. Dr. Dusek Tamás – Széchenyi István Egyetem
Prof. Dr. Székely Csaba – Soproni Egyetem
Dr. habil. Tóth Balázs István – Soproni Egyetem

Mohácsi Márta (szerk.)

REGIONÁLIS DISZPARITÁSOK A GAZDASÁG ÉS A TÁRSADALOM KONTEXTUSÁBAN

Regional disparities
in economic and social context

Debreceni Egyetemi Kiadó
Debrecen University Press
2026

Szerkesztő:
Dr. Mohácsi Márta

Szakmai lektor:
Dr. Rácz Szilárd
tudományos főmunkatárs

Anyanyelvi lektorok:
Arany Lajos
Johnathan Keegan Dabney

© Debreceni Egyetemi Kiadó • Debrecen University Press,
beleértve az egyetemi hálózaton belüli elektronikus terjesztés jogát is

ISSN 2677-0385 (Nyomtatott)
ISSN 3141-7779 (Online)
ISBN 978-963-615-458-5 (print)
ISBN 978-963-615-461-5 (pdf)

Kiadta: a Debreceni Egyetemi Kiadó, az 1795-ben alapított
Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülésének a tagja
Felelős kiadó: Karácsony Gyöngyi
dupress.unideb.hu
Tördelés, borító: Juhászné Marosi Edit
Készült a Debreceni Egyetemi Kiadó nyomdájában, 2026-ban

Tartalom

Szerkesztői előszó | 7

PROF. DR. SZÉKELY CSABA

Munkaerő-vándorlások és -változások a magyar mezőgazdaságban – történelmi
visszatekintéssel | 9

Labour migration and changes in Hungarian agriculture: A historical review

PROF. DR. DUSEK TAMÁS

Három észrevétel az új gazdaságföldrajz elmélettörténetéhez | 33

*Three observations on the new economic geography in the history of economic
thought*

DR. HABIL. LIPTÁK KATALIN

Regionális munkaerőpiaci különbségek Magyarországon a hátrányos helyzetű térsé-
gekben a válságok időszakában | 58

*Regional labour market differences in Hungary in disadvantaged regions during
periods of crisis*

DR. HABIL. PÉNZES JÁNOS

Az iskolázottság hosszú távú területi egyenlőtlenségeinek alakulása
Magyarországon | 78

Long-term regional inequalities in educational attainment in Hungary

DR. HABIL. FÉNYES HAJNALKA – DR. HABIL. MOHÁCSI MÁRTA

A származási településtípus és a régió hatása az egyetemisták karrierterveire egy
kelet-magyarországi Pilot-kutatás tükrében | 92

*The influence of the settlement type and region of origin on university
students' career plans in light of a pilot study conducted in Eastern Hungary*

PROF. DR. BENCsik ANDREA – DR. HABIL. JUHÁSZ TÍMEA

A ChatGPT megítélése egyetemisták körében az afrikai kontinensen (empirikus
vizsgálat tükrében) | 110

*The perception of ChatGPT among university students on the African continent
(based on empirical research)*

Abstracts | 133

Szerkesztői előszó

A Gazdaság- és Társadalomtudományi Tanulmányok sorozat III. számának tematikus témája és címe: „Regionális diszparitások a gazdaság és a társadalom kontextusában”.

A kötet első tanulmánya egy agrárprofesszor írása, amely történelmi visszatekintéssel a magyar mezőgazdaság munkaerő vándorlásait és változásait mutatja be. Paul Krugman munkásságát kapcsolja össze az új gazdaságföldrajz elmélettörténetével a második tanulmány.

A tanulmánykötetben publikáció olvasható a magyar hátrányos helyzetű kistérségek munkaerőpiaci különbségeiről regionális megközelítésben. Ezt követően a település és a régió hatását elemzi az egyetemisták karriertervei által írt tanulmány. A III. szám záró tanulmánya az afrikai egyetemisták körében a ChatGPT megítélését vizsgálja empirikus módszerrel.

A kötet szerkesztése során arra törekedtünk, hogy a történelmi és aktuális regionális különbségeket és hatásokat a gazdaság és a társadalom szempontjából különböző kutatói megközelítésekben bemutassuk.

Köszönet illeti a tanácsadó testület tagjait munkám segítéséért, köszönöm a felkért szakmai és nyelvi lektorok munkáját, és köszönöm a Debreceni Egyetemi Kiadónak a tudományos tanulmánykötet-sorozat harmadik számának megjelentetését.

Debrecen, 2026. január

Mohácsi Márta

Munkaerő-vándorlások és -változások a magyar mezőgazdaságban – történelmi visszatekintéssel

PROF. DR. SZÉKELY CSABA

professor emeritus

Soproni Egyetem

ORCID: 0009-0009-9726-8639

ABSZTRAKT

Az élelmiszer megszerzésének, vagy megtermelésének módja mindenkor szorosan összefüggött az adott népcsoport méretével és megélhetési lehetőségeivel. A termelési módszerek fejlődésével növekedhetett a népesség, de ez a történelem folyamán gyakran konfliktusokhoz és területszerző hódításokhoz is vezetett. A Kárpát-medencébe vándorolt magyarok sem mentesültek a területekért folyó folyamatos küzdelem alól. Magyarország történelmi fejlődését tekintve részben a környező európai országokhoz hasonló, de földrajzi fekvése miatt mégis sajátos utat járt be. A tanulmány részben ezt az évezredes történelmi folyamatot tekinti át, a mezőgazdasági termelésben tevékenykedők szemszögéből. A kiszolgáltatott jobbágyság sorsától a földreformokon és a mezőgazdaság „szocialista átalakításának” kísérletén keresztül jut el a tanulmány a rendszerváltás következményeihez, és az ezt követő európai uniós csatlakozáshoz. Kitér a műszaki-technológiai fejlődés mezőgazdasági munkaerő szükségletre gyakorolt hatására, illetőleg a mezőgazdaság mai, a vidék fejlődésére, és a természeti környezet megóvására alapvető hatást gyakorló szerepeire. A tanulmány egyik következtetése, hogy a mezőgazdasági munkaerő képzettségének, szakmai fejlődésének egyre nagyobb szerepe van az élelmiszer ellátás megfelelő színvonalának, a vidék fejlődésének és a környezet fenntarthatóságának biztosításában.

Kulcsszavak: munkaerő a mezőgazdaságban, történelmi áttekintés, munkaerő létszám, műszaki fejlődés, regionális vándorlás

JEL kód/kódok: N50, N93

ABSTRACT

Labour migration and changes in Hungarian agriculture: A historical review

The method of obtaining or producing food has always been closely linked to the size and subsistence opportunities of the local population. Advances in production methods led to population growth, often resulting in conflicts and territorial conquests throughout history. The Hungarians who

migrated to the Carpathian Basin also faced constant struggle for territory. In terms of its historical development, Hungary is similar to some extent to the surrounding European countries, but it followed a unique path due to its geographical location. This study reviews Hungary's history spanning a millennium from the perspective of those engaged in agricultural production. The study presents the fate of vulnerable serfs, land reforms, and initiatives for the "socialist transformation" of agriculture, the consequences of the regime change after the fall of socialism, and Hungary's subsequent accession to the European Union. It discusses the impact of technological and industrial developments on agricultural labour demand, as well as the fundamental role which agriculture has today in rural development and environmental protection. The study concludes that the training and professional development of the agricultural workforce plays an increasingly important role in ensuring an adequate food supply, rural development, and environmental sustainability.

Keywords: labour force in agriculture, historical overview, labour force size, technological development, regional migration

JEL Code/Codes: N50, N93

Bevezetés

Nem túlzó az a megállapítás, hogy Magyarország évezredek történelmét a mezőgazdaság határozta meg, csakúgy, mint Angliáét, Spanyolországét és Portugáliáét a tengeri hajózás, Itáliáét pedig a kereskedelem. A földművelésre és az állatok legeltetésére kiválóan alkalmas Kárpát-medence birtoklásáért szinte mindvégig háborúkat kellett folytatni, az uralkodó osztály legfőbb erőforrásai ehhez az uralkodóktól örökölt földbirtokok, illetőleg az ott élő mezőgazdasági népesség voltak az élelmiszer megtermelésével és a hadsereghez szükséges katonaság biztosításával. A mezőgazdaságnak és az azzal foglalkozóknak tehát hosszú időn keresztül kiemelkedő szerepe volt Magyarországon. A többi gazdasági ágazathoz viszonyítva azonban ma már lényegesen kisebb a mezőgazdasági termelés jelentősége, mivel az ipar fejlődésének lényegesen tágabbra nyíltak a lehetőségei, míg a mezőgazdaság természeti erőforrásai gyakorlatilag változatlanok maradtak. A következőkben a mezőgazdaság erőforrásai közül a munkaerő szerepét, változásait és mozgásait tekintem át, több évszázad távlatától napjainkig.

1. Történelmi előzmények

Egy adott népcsoport mérete és az élelmiszer megszerzésének, vagy megtermelésének módja mindenkor szorosan összefüggött egymással az emberiség történelme folyamán. Az őskor és az ókor vadászó-halászó népei a megszerzett, vagy bejárt terület fellelhető és elfogyasztható javait szerezték meg, vagy gyűjtötték össze táplálékként. Később, a föld-

művelés és az állattartás elterjedésével az élelmiszert, vagy annak egy részét megtermelték, ami növekvő számú népességet tett lehetővé. Czettler (1995) Schmoller nyomán ki is mutatta, hogy miként változhatott az adott népesség által elfoglalt terület eltartási képessége az idő (és a termelési viszonyok) előre haladásával (1. táblázat).

1. táblázat

Az adott térség eltartó képessége különböző korokban

A korszak jellemzői	Eltartó képesség (fő/km ²)
A sztyeppék vadásznépei	0,0017–0,0088
Közép-európai népek 1200–1500 között	17,7–26,6
Közép-európai agrárvidék mérsékelt ipari és városi fejlődéssel (1600–1850)	26–35
Közép-Európa mai vegyes ipari- és agrárvidékei	70–106
Európa nagyipari és nagyvárosi vidékei	266

Forrás: Czettler (1995), 43. p. nyomán saját szerkesztés

Az első táblázatban szereplő értékek a mérsékelt égövre vonatkoznak, mivel pl. a trópusokra ettől lényegesen eltérő értékeket lehet feltételezni. A táblázat létszám értékeinek lehetséges ellenőrzésére alkalmas lehet azoknak a mai Magyarország 93 ezer négyzetkilométeres területére történő vetítése, amely a következő értékeket eredményezhetné (2. táblázat).

2. táblázat

Egy Magyarország méretű terület feltételezett eltartó képessége
a különböző korokban

A korszak jellemzői	93 ezer km ² -es terület eltartó képessége (millió fő)
A sztyeppék vadásznépei	0,65–0,82
Közép-európai népek 1200–1500 között	1,65–2,43
Közép-európai agrárvidék mérsékelt ipari és városi fejlődéssel (1600–1850)	2,42–3,25
Közép-Európa mai vegyes ipari- és agrárvidékei	6,51–9,86
Európa nagyipari és nagyvárosi vidékei	24,7

Forrás: saját számítások Czettler (1995) nyomán

A fentiek visszaigazolják Czettler (1995) számításait, főként, ha Magyarország történelmére és jelenlegi népességére, illetőleg Nyugat-Európa sűrűbben lakott nagyipari és városias vidékeire gondolunk. Magyarország történelmi fejlődését tekintve részben a környező európai országokhoz hasonló, de földrajzi fekvése miatt mégis sajátos utat járt be. A honfoglalás után viszonylag gyorsan kialakult a korszak európai társadalmi szerkezetére jellemző tagozódás, az uralkodó rétegre (uralkodó, főpapság, főurak, nemesség), a katonaságra, a polgárságra és a parasztságra (jobbágyságra) osztott társadalom. Az egyes rétegek jogait és kötelezettségeit már viszonylag korán törvényileg is rögzítették (lásd: Aranybulla, 1222), (Bartha et al., 1984).

1.1. A feudalizmus időszaka Magyarországon

A feudalizmus korszakában a *jobbágyság* adta a mezőgazdasági termeléshez szükséges munkaerő zömét. A jobbágyság, mint társadalmi csoport a nemességgel egyidőben a 13–14. században alakult ki a magánföldesúri hatalom alá jutott földek népeiből, valamint az eredetileg szabad falvakban letelepített idegenekből. Jobbágyoknak (latinul *iobagio*) az urak földjét művelő, nem harcoló embereket tekintették, ezért azok a szabad parasztok is ebbe a csoportba kerültek, akik már nem tudták hadi kötelezettségeiket teljesíteni, és mások védelmére szorultak (Szabó, 1940.)

A jobbágyokat kezdetben megillette a szabad költözködés joga, azaz más földesurak birtokára is költözhetek. Később a nemesség igyekezett megszüntetni ezt a jogot, és a jobbágyok „röghöz kötötté” váltak. A Werbőczy-féle Hármaskönyv (1517), a *Tripartitum*, állandósította, és évszázadokon át megdönthetetlenné tette ezt a felfogást (Benczédi et al., 1985). A Hármaskönyv hosszú időn keresztül határozta meg a társadalmi rétegek viszonyait, de elsősorban a nemesség előjogait tartalmazta.

A szabad költözködéshez való jog akadályozása miatt több esetben felkelések törtek ki. Az 1514-ben kitört Dózsa-féle parasztfelkelés egyik kiváltó oka is ez lehetett, ami szükségessé tette a kornak jobban megfelelő törvényi szabályozást. A Hármaskönyv egyébként anélkül, hogy azt törvénybe iktatták volna, az 1848-as jobbágyfelszabadításig, illetőleg a Habsburgok ennek hatására létrehozott *Jobbágypátenséig* lehetett érvényben, és ez alapvetően meghatározta a mezőgazdasági termelés jogi és szervezeti kereteit (Tárján, 2025).

A török hódítók elleni háborúk idején Szapolyai János 1531-ben visszaadta a szabad költözködés jogát a jobbágyoknak. A török hódoltság megszűnése után azonban nemcsak a röghöz kötöttség részbeni megszüntetése, hanem az irányított áttelepülések és bevándorlások is megváltoztatták Magyarország népességi összetételét és annak területi elhelyezkedését. A 17. század végén először önkéntes alapon délszlávok, románok, szlovákok és ruszinok költöztek be a török támadások miatt kiüresedett területekre, de a belső mig-

ráció, az egykori magyar lakosság visszaköltözése is folyamatossá vált. Később egyre több, a németek lakta vidékekről, és más európai országból származó bevándorló költözött az országba. A betelepülés jelentős méreteket öltött, és nagyrészt szervezetten, a magyar nemesség által irányítottan történt. A betelepült svábok, frankok, bádeniek, svájciak stb. földterületekhez és kiváltságokhoz is jutottak, és az akkori viszonyok között korszerű, belterjes gazdálkodást folytathattak a számukra juttatott földterületeken, nem utolsósorban a magukkal hozott korszerűbb eszközökkel és ismeretekkel (Benczédi et al., 1985).

Az Árpád-házi királyokat váltó Habsburg uralkodók egy idő után arra a következtetésre jutottak, hogy a védelemhez és a terjeszkedéshez szükséges hadsereg utánpótlását hosszú távon csak a parasztságból lehet biztosítani, ezért a monarchia idején indokolttá vált a parasztság oltalom alá vétele. II. József 1785-ben rendeletében megszüntette a jobbágy elnevezést, és minden parasztnak biztosította a szabad költözködés jogát. Bár II. József halálos ágyán visszavonta rendeleteit, de a jobbágyokra vonatkozó rendelet továbbra is érvényben maradt (Arató et al.,1980).

1.2. A jobbágysorból való szabadulás lehetőségei

Az előző fejezetből levonható az a következtetés, hogy a feudalizmus időszakában csak nagy nehézségek árán lehetett kitörni a megmerevedett földesúr–jobbágy viszonyból. A többség számára ez nemcsak a szegényes megélhetést, hanem a munkaerő kíméletlen kihasználását és az elmaradottságot jelentette. A történelem folyamán azonban – kevesek számára – mindig nyíltak lehetőségek a szegényparaszti életmódból való szabadulásra.

Az előző fejezet már utalt a betelepítettek kiváltságaira. Ehhez hasonló lehetőségek a jobbágysorban élők, illetőleg utódaik számára is megnyílhattak. A katonának szegődött jobbágyok a háborúkban szerzett érdemeik alapján, a szabad királyi városokba, a bányavárosokba és a mezővárosokba bejutók pedig az e városoknak lakói számára adott biztosítékok kihasználásával juthattak védelemhez a földesúri kényszerintézkedésekkel szemben.

A szabad királyi városok privilégiumait az a közösség érthette el, amely különleges érdekeket szerzett, és hűséges volt a korona iránt, amelyet az uralkodó törvénybe is iktatott. Ezek a városok a vármegyei és a földesúri fennhatóságból kikerültek, és közvetlenül az uralkodó alá tartoztak. A szabad királyi városokat testületileg nemes személynek tekintették, így nemesi jogokkal és szabadságokkal élhettek. Földtulajdonnal rendelkeztek, és a kisebb királyi „haszonvételek” is azokat illették. Kiváltságai azonban nem kerülhettek összeütközésbe az országos törvényekkel, és a nemesség jogaival. Zsigmond király idejében hét ilyen város volt: Buda, Pozsony, Sopron, Nagyszombat, Kassa, Bártfa és Eperjes, de később tovább növekedett a számuk.

A szabad királyi városok lakosai maguk választhatták vezetőiket és bírójukat. Földesúr, vagy nemes nem szólhatott bele az ügyeikbe. Csak a király állt a város felett, akinek egy összegben adóztak. A *bányavárosok* az úgynevezett *rendezett tanácsú* városok közé tartoztak (pl. Besztercebánya, Körmöcbánya, Nagybánya stb.), amelyek részben birtokolták a szabad királyi város számára adott jogokat, de elsősorban a nemesfémek és ipari nyersanyagok kitermelésének lehetősége, illetve azok hadászati fontossága miatt kerültek kiváltságos helyzetbe. Ezek a városok is befogadták a jobbágyokat, elsősorban a bányákban szükséges nehéz fizikai munka végzésére (Pallas Nagy Lexikona). A *mezővárosok* törvényi helyzete a szabad királyi város és a jobbágyfalu között állt. Létrejöttük és jelentőségük összefüggött a magyar városfejlődés elmaradottságával. Az egyes tájaknak szükségük volt gazdasági és kulturális központra, ezért tág tere nyílt a mezővárosi fejlődésnek.

A mezővárosok többsége a 14–15. században szerezte meg kiváltságait. A 15. század végére 80 százalékuk földesúri, 11 százalékuk egyházi tulajdonban volt. A földesúri alávetettség következtében a mezővárosok lakói valójában jobbágyok voltak, de városi jellegű kiváltságaik révén jogállásuk és lehetőségeik szempontjából különböztek a jobbágyfalvaktól. A Dózsa-féle parasztháború utáni röghözkötöttség akadályozta népességük fejlődését. Ráadásul sok mezőváros áldozatul esett a török pusztításnak. A török hódoltság idején megmaradt mezővárosok helyi piacainak megnőtt a jelentősége. Az alföldi mezővárosok többsége ekkor nőtt naggyá (Mendöl, 1936).

Erdélyben sajátosan alakult a társadalom szervezete. A székelység nagyrészt faluközösségben élt, és határvédő feladatai miatt megőrizhette szabadságát. A feudális viszonyok kialakulásával azonban itt is kialakult a földesúr–jobbágyi kapcsolat. Egyre növekedett a függőségben élők rétege. A feudális hierarchia csúcsán itt is a nemesség állt, amelyet itt „possessorátusnak neveztek. Ez magában foglalta a valamikori székely előkelőket (a primorokat), és az itt megtelepedett vármegyei urakat. Az egy-két jobbágyot, vagy zsellért tartó lófő (primipilus), és a gyalogrendű (pixidárius) székelyek önmagukat nem sorolták a possessorátushoz. Ezek lovas, vagy gyalogos fegyverzetrel felszerelt, harcra kész férfiak voltak, és az erdélyi fejedelem hívására mindenkor kötelesek voltak táborba vonulni (Imreh, 1973). A törökök elleni küzdelmek befejeztével, a Habsburg birodalom terjeszkedésével a feudális viszonyok kezdetben nem változtak meg. „A székelyek [...] ezután is mentesek legyenek minden adófizetéstől [...]. Ezek ellenében azonban a haza védelmére saját költségükön katonáskodni tartoznak ezután is” (1691-es Leopoldi Diploma, a Habsburg uralom kezdetén). Ez látszólag előnyökhöz juttatta a székelységet, azonban a Habsburgok számára egyre fontosabbá vált a birodalom fenntartását biztosító hadsereg létszámának növelése, ezért a bécsi kormányzat szívesen formálta át a privilegizált rétegeket önmagát fenntartó katonasággá (Imreh, 1973).

A jobbágyviszonyok rendezésére azonban itt nem került sor. A birodalmi keretek között a székely társadalom nem érhetett meg jelentősebb változásokat. A feudális viszonyokat konzerválni kívánó, a forradalmaktól rettegő Habsburg kormányzat ellenállt a

reformtörekvéseknek, amit a hatalmukat féltő erdélyi vezető rétegek is helyeseltek. Érdekletesen jellemzi ezt a székely székek társadalmi viszonyait tükröző 3. táblázat.

3. táblázat

A katonai, illetve polgári igazgatás alatt élő székely (adófizető) családok száma és százalékos aránya 1810 körül

Életmód, foglalkozás, státusz	A családok száma	A foglalkozások aránya (%)
Jobbággy	13 022	26,76
Zsellér	6 628	13,62
Szabad székely	23 534	48,37
Taxás polgár	153	0,31
Bányász	127	0,26
Egytelkes nemes	3 052	6,27
Egyéb	2 144	4,41
Összesen	48 660	100,00

Forrás: Imreh (1973), a katonai és polgári székely székek 1810-es összeírása, 17. p. alapján saját szerkesztés

Mindezen törekvések mellett Magyarország egészében visszafordíthatatlan változások kezdődtek az 1800-as évek elejétől. A II. József féle reformok nem bizonyultak elegendőnek a parasztság számára. 1840-ben megengedték, hogy egyes jobbággyok, vagy akár egész községek a földesúrral kötött szerződés alapján örökre megválthassák úrbéri tartozásaikat, illetve 1844-től, hogy nem nemesek is szerezhessenek nemesi jószágokat. Az 1848-as 9. törvénycikk pedig megszüntette a jobbágyság intézményét (Szabó, 1940).

1.3. Földreformok, világháborúk

A mezőgazdaság fejlődése Magyarországon jelentősen elmaradt a nyugat-európai országok gazdálkodásától, és ez nemcsak a törökök elleni háborúk következményeinek, hanem elsősorban a feudális viszonyoknak volt köszönhető. Folyamatossá vált a földreform iránti igény, ami a 19. század közepén vált sürgetővé. Kisebb-nagyobb kísérletek és egyéni próbálkozások után a Tanácsköztársaság idején történtek lépések a földbirtokok átfogó rendezésére, amely azonban kudarcba fulladt.

Az 1. világháború után Nagyatádi Szabó István kiscgazda párti politikus tett újabb kísérletet a birtokviszonyok megváltoztatására. Az 1920-as földreform törvény révén mintegy 500 ezer igénylő jutott egy katasztrális holdnyi termőföldre, ami gazdaságilag életképtelen terület nagyságot jelentett (Sipos, 2010). 1924-ben, majd 1930-ban tettek újabb

kísérleteket a földosztásra, most már a korábbi tulajdonosok méltányosabb kárpótlásával. A 2. világháború idején a Független Kisgazdapárt, a Nemzeti Parasztpárt és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt is földbirtok rendezési javaslatokat dolgozott ki, de ezek a háborús viszonyok közepette nem valósulhattak meg.

A mezőgazdaság tulajdonviszonyai a következetlen agrárpolitika eredményeként csak lassan változtak, és a nagybirtokok dominanciája mellett csak lassan alakulhatott ki egy viszonylag stabil középparaszti réteg. A 4. táblázat bemutatja a mezőgazdasági munkások csoportosítását a földreformok időszakában.

4. táblázat

A mezőgazdasági munkások csoportosítása az 1900-as évek elején

A. Szabad munkások	B. Lekötött munkások
1. Állandó munkások: Majorosgazdák, hajdúk, csőszök, öregbéresek, kocsisok, béresek és kisbéresek, tehenesgazdák, csikós- gulyás- és kanász-számadók, tehenesek, gulyások, csikósok, juhászok, kanászok, kisbojtárok, gyalogbéresek, mesteremberek stb.	1. Vándormunkások
2. Időszaki munkások: napszámosok szakmányosok	2. Zsellérek
3. Bérlő vagy réses munkások	3. Telepítvényesek

Forrás: Reichenbach (1930) nyomán, saját szerkesztés, 195–212 pp.

A szabad munkások állandó, időszakos alkalmazásban, vagy bérlői viszonyban álltak az őket alkalmazókkal. Az állandó munkások a hosszabb időre, legalább egy évre felfogadott és állandó alkalmazásban lévő munkások, akiknek a munkaadóhoz való viszonyát az 1907-es cselédtörvény szabályozta (cselédek). Ide tartoztak a gazdaság felügyeletével megbízott majorosgazdák, hajdúk, csőszök, a fogatok mellett alkalmazott öregbéresek, kocsisok, béresek és kisbéresek, a haszonállatok ápolásával és őrzésével megbízott tehenesgazdák, csikós- gulyás- és kanász-számadók, a tehenesek, gulyások, csikósok, juhászok, kanászok, kisbojtárok, valamint a gyalogbéresek, mesteremberek stb. Az időszaki munkások azok az ideiglenes munkások voltak, akiknek a jogviszonyát az 1898. évi mezőgazdasági munkástörvény szabályozta. Ide tartoznak a napszámosok, a szakmányosok és a bérlő, vagy részes műveléssel foglalkozó munkások. A napszámosok idő (óra, vagy napi) bért kaptak, tekintet nélkül a végzett munkára. A szakmányosoknál nem a munkában eltöltött időt, hanem a ténylegesen elvégzett munkát díjazták. Ez lehetett darabszám (pl. birkanyírás), súly (pl. tengeri morzsolás), terület (pl. cukorrépa szedés) stb.

A bérlő, vagy részes munkások (pl. részes tengeri művelés) egyes természetett növények termésének egy hányadáért annak összes kézimunkáira vállalkoznak, sőt esetleg

fogatos munkára is. Lekötött munkások azok a mezőgazdasági munkások, akiket hosszabb időre és különféle munkák végzésére szerződésileg alkalmaztak. A vándormunkásokat sok munkaerőt foglalkoztató kapás, ipari, kereskedelmi és kerti növények munkáihoz alkalmazták, ha a szükséges munkaerő nem volt biztosítható állandó munkásokból. A zsellérek legalább egy évre szerződött munkások, akik lakásért, földhasználatért, legeltetésért stb. bizonyos számú gyalog- vagy fogatosnapot voltak kötelesek leszolgálni.

A telepítvényesek elnevezése abból származik, hogy a nagyobb uradalmakban a munkáshiány enyhítése céljából egy évnél hosszabb időre (esetleg teljes életre) telepítettek le munkásokat, lakóház, földhasználat, legeltetés, tűzrevaló stb. ellenében. Ezért bizonyos számú munkanapot voltak kötelesek leszolgálni, vagy előre meghatározott bérezésért bármikor munkába állni. 1945-ben, a háború befejezése után gyökeresen megváltoztatta a tulajdonviszonyokat a Nagy Imre-féle földreform. Ez nemcsak gazdaságpolitikai intézkedés volt, mert a „nincstelenség” földhöz juttatása mellett a korábbi uralkodó réteg, illetőleg a hazai kisebbségi németek megbüntetését is szolgálta. Az ez után bekövetkezett politikai váltás következtében ráadásul a földreform addigi haszonélvezőinek földjét és jószágait is visszavették a kolhoz típusú termelőszövetkezetek létrehozása során.

1.4. Alapvető változások a 2. világháború következményei nyomán

A magyar mezőgazdaság a második világháború utáni időszakban jelentős változásokon ment keresztül. Az 1956-ig terjedő időszak fő jellemzője a mezőgazdaság úgynevezett „szocialista átalakítása” volt, szovjet példa alapján. A mezőgazdasági népességre súlyos terhek neheztedek, ami a kötelező beszolgáltatástól (a „padlássepréstől”) a vagyonosabb parasztok, a „kulákok” kisemmizésén és elűzésén keresztül a parasztság termelőszövetkezetekbe kényszerítéséig terjedt. A mezőgazdasági népesség egy része a városokba menekült, és ipari munkásként igyekezett elhelyezkedni, amivel akaratlanul a „munkásosztály” megerősítését célzó politika megvalósítását is elősegítette. Mindezek ellenére a mezőgazdasági népesség (a dolgozók és az eltartott együtt) aránya a teljes népességhez képest csak szerény mértékben csökkent. (Ez az arány 1920-ban 55,4, 1930-ban: 54,9, 1949-ben: 49,1, 1956-ban 48 százalék volt.) (Tóth, 1959). Ugyanakkor a nagyüzemek (főleg az állami gazdaságok) gépesítésével termelékenység növekedést lehetett elérni. Jó példa erre a kéveköti-arató géppel történő gabona betakarítás munkaerő szükségletének bemutatása, amely a korábbi kézi kaszás, kéveköti aratáshoz képest munkaerő megtakarításhoz vezetett (5. táblázat).

5. táblázat

Az aratás szervezése kéveköti aratógéppel az 1950-es években

1 traktoros vontatású aratógép normája 12 kh; ehhez kell	2 fő
A 12 kh termése 32 kereszt = 384 kereszt	
A kéve összehordás normája 75 kereszt/fő	
A learatott 384 kereszt összehordásához kell	5,2 fő
A keresztösszerakás normája 150 kereszt/fő	
A 384 kereszt összerakásához kell	2,6 fő
A sarkok levágásához, a gabona bekötéséhez és összehordásához kell (a norma 6 kh/fő)	2 fő
Összesen:	11,8 fő
Az aratáshoz tehát 1 traktorhoz és 1 kéveköti aratógéphez kell 12 fő. Ebből 1 traktoros, 1 betanított dolgozó, 1 kaszás, 3 a kereszt összehordásában begyakorlott dolgozó, 6 összehordást végző dolgozó.	

Forrás: Eck, 1959, 392. p. nyomán saját szerkesztés

Az ötödik táblázat adatai alapján egy traktorral a hozzá kapcsolt kéveköti arató géppel egy munkanapon 12 kataszteri holdon (azaz 6,91 hektáron) lehetett betakarítani a gabonát, 12 dolgozó közreműködésével. Egy főre vetítve ez napi 0,576 hektárnak felel meg. (Érdemes összehasonlítani ezt a teljesítményt napjaink korszerű gabonakombájnokéval, ami 1 főre vetítve 160 hektár körüli, tehát 250–270-szeres napi teljesítményt jelent, ami ráadásul a cséplést is magában foglalja). A műszaki fejlődés ellenére a városokban és a falvakban azonban egyre nőtt az elégedetlenség a romló életszínvonal, a gazdasági leszakadás, a demokrácia hiánya, és nem utolsósorban a szovjet csapatok jelenléte miatt, ami 1956-ban az egész országot felrázó forradalomhoz vezetett.

A forradalom kíméletlen leverése után hamarosan ismét átrendeződtek a politikai irányvonalak, és a korábbi időszakok hibáin okulva kifinomultabb módszerekkel folytatódott tovább a mezőgazdaság átalakítása. A nagybirtokok szétosztása, államosítása, a „kulákok” elűzése, a „begyűjtés”, és az erőszakos szövetkeztetés időszaka után konszolidációnak tűnt a nagyüzemek további koncentrációja, és a „háztáji gazdálkodás” lehetővé tétele. Az állami programoknak köszönhetően korszerűnek mondható állattartó telepek alakultak ki, felgyorsult a növénytermesztés gépesítése, növekedett a műtrágya felhasználás, sőt néhány preferált nagyüzem irányításával termelési rendszerek alakultak ki a növénytermesztés és az állattenyésztés területén egyaránt. A mezőgazdaság az 1960-as évek közepétől sikerágazatnak számított, és az élelmiszer ellátás biztonságosabbá tétele mellett jelentősen hozzájárult a külkereskedelmi egyenleg javításához is.

Ma is élnek olyan nézetek, melyek szerint a nagyüzemi gazdálkodási rendszer hatékonyabb és eredményesebb volt a Nyugat-Európában általánosan elterjedt gazdálkodási

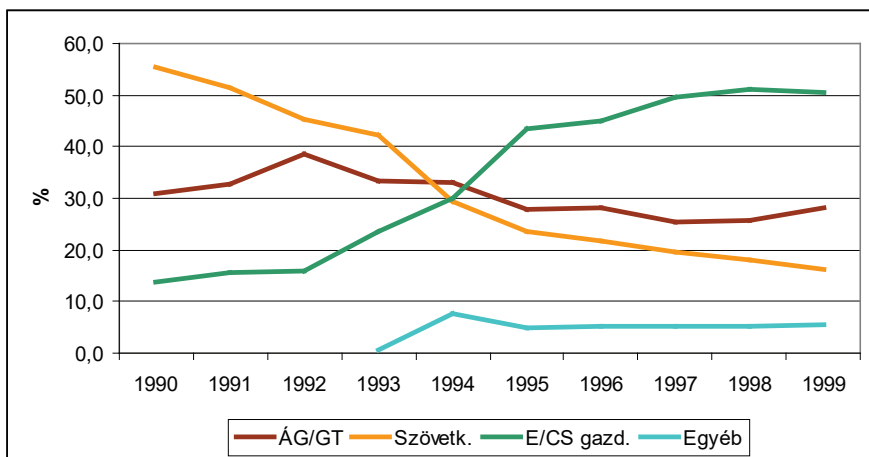
formáknál. Az egyik ilyen állítás, hogy a mezőgazdasági nagyüzemek jelentős sikereket értek el a rendszerváltásig. Ez a 2. világháború utáni állapotokhoz és más kelet-európai országokhoz viszonyítva valóban így volt, de már nem állta meg a helyét a fejlettebb országokkal való összehasonlításban (Dobos, 2000). Azt is érvként szokták felhozni, hogy a háztáji gazdálkodás egyedülálló lehetőségeket biztosított a falusi lakosság számára. Ez az állítás is csak annyiban igaz, hogy ez a forma a munkaigényes kertészeti és állattenyésztési ágazatok területén a nagyüzeminél hatékonyabb termelést eredményezett, de az ideológiai aggodalmak miatt alkalmazott méretkorlátozás nem engedte meg a hatékonyság és a versenyképesség teljes körű kibontakozását. Az 1980-as években azonban egymás után jelentkeztek azok a gazdasági problémák (nőtt a veszteséges nagyüzemek száma, hiányzott a fejlesztéshez szükséges tőke, stb.), amelyek végül a nagyüzemi gazdálkodási rendszer összeomlásához vezettek. Az 1980-as évek végére ugyanis kiderült, hogy a nagygazdaságok jövedelmének jelentős részét az úgynevezett „melléküzemági”, tehát ipari, kereskedelmi és szolgáltató tevékenység adta, amely tevékenységek az 1987-ben életbe lépett, a gazdasági társaságokról szóló törvény hatására rövid idő alatt kikerültek a mezőgazdasági nagyüzemekből, csődhelyzetbe sodorva az üzemek nagy részét. A mezőgazdaság átalakulását a fennálló politikai rendszer összeomlása, és a „rendszerváltás” is elősegítette.

1.5. A rendszerváltástól az EU-csatlakozásig

A rendszerváltás eseményei nem érthetők meg az előző évtizedek, sőt a 2. világháborút megelőző időszak eseményeinek, azok hatásainak ismerete nélkül. Rengeteg keserűség és fájdalom, elégedetlenség és kiszolgáltatottsági érzés halmozódott fel a vagyonukat elvesztett emberekben. Ilyen körülmények között nem volt elvárható, hogy a rendszerváltás racionálisan, egyedül az objektív gazdasági tények és körülmények figyelembe vételével, valamint a jövő célkitűzéseinek szem előtt tartásával történjen meg. Nagymértékben befolyásolta az átalakításokkal kapcsolatos törvénykezést a jó szándékú, de tapasztalatlan politikai formációk előterébe kerülése, valamint zavaros érdekek és egyes populáris politikai nézetek befolyása is. Az 1989-ben bekövetkezett úgynevezett „spontán privatizáció” után ilyen körülmények között születtek meg az agrárágazat átalakulását eredményező fontosabb törvények. A termőföld privatizációja szempontjából négy törvényt különösen ki kell emelni.

A termőföld tulajdoni viszonyai átalakításának törvényi kereteit a kárpótlási törvény (1991. évi XXV. törvény), a szövetkezeti törvény (1992. évi I. törvény), a szövetkezetek átalakulásáról szóló törvény (1992. évi II. törvény) adta meg, a termőföldről szóló törvény (1994. évi LV. törvény) pedig az átalakult tulajdoni és használati viszonyok stabilizálását kívánta szolgálni. A termőföld tulajdon rendezése mellett meghatározó volt az

egyéb termelési eszközök tulajdoni helyzetének újraszabályozása is. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni azt, hogy mind a termőföld, mind az egyéb ingó és ingatlan tulajdon rendezésével kapcsolatosan Magyarországon a politikai döntéshozók – szemben a más kelet-közép európai államokkal – a részleges és közvetett kárpótlás útját választották, ami egyrészt vitákat váltott ki, de másrészt lehetővé tette az agrárstruktúra fokozatos átalakítását (Herbst, 2000). A kialakított jogszabályi háttér alapján megindulhattak a szabályozott átrendezési folyamatok, és mintegy hat-hét év alatt (az 1997. évi XXXIII. törvény meghozatalával) gyakorlatilag lezárultak a földtulajdonlással és földhasználattal összefüggő kérdések. Ennek agrárstruktúrára gyakorolt hatását az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra

Az agrárstruktúra átalakulása (területi arányok, 1990–1999)

Forrás: Székely (2012), KSH adatbázis alapján saját szerkesztés

Az agrárstruktúra átalakulási folyamatának elemzését nehezítik a bonyolult földtulajdoni és földhasználati viszonyok (szövetkezeti használatú állami földek, önkormányzati földtulajdon és földhasználat, osztatlan közös szövetkezeti tulajdon stb.), de a tendenciákat tekintve az 1. ábrán látható tulajdonosi átalakulás zajlott le a mezőgazdaságban, ami egyúttal az üzemi struktúra jelentős átalakulásával is járt.

A rendszerváltás előtt az állami gazdaságok és a termelőszövetkezetek a mezőgazdasági termőterület csaknem 90 százalékát foglalták el, és még 1990-ben is (bár a gazdasági társaságokról szóló törvény által már módosított formában) a nagyüzemek dominanciája volt jellemző: 2112 szervezet (köztük 171 vállalat, 535 gazdasági társaság és 1405 szövetkezet) rendelkezett a szántóterület 91 százaléka felett. Az üzemsztruktúra átalakulását

jól jellemzi a 6. táblázat, amely a mezőgazdasági ágazat szervezeteit és szereplőit mutatja be 2010-ben.

6. táblázat
A mezőgazdasági ágazat szereplői 2010-ben

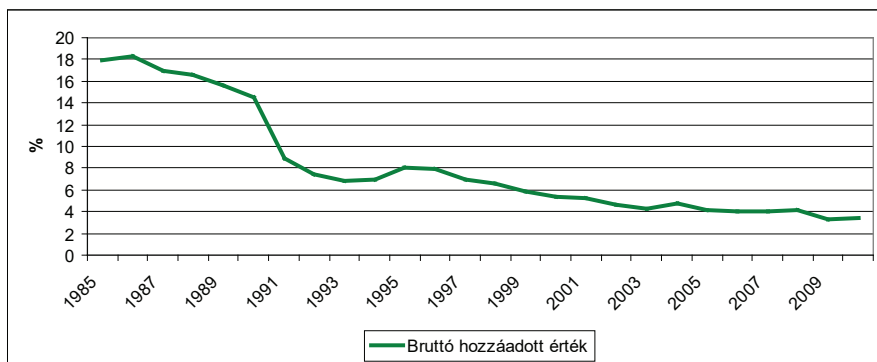
MEZŐGAZDASÁGI TERMELŐK: 1 680 044
Társas vállalkozások: 13 444
Mezőgazdasági szövetkezetek: 960
Korlátolt felelősségű társaságok: 7684
Részvénytársaságok: 319
Betéti társaságok: 3201
Egyéb társas vállalkozások: 1280
Egyéni gazdaságok: 566 600
Egyéni vállalkozások (őstermelőkkel együtt): 406 735
Mellékfoglalkozású és kisegítő gazdaságok: 159 865
Nem üzemszerű, ház körüli termelést folytatók: kb. 1,1 millió

Forrás: Székely (2012) nyomán, KSH és AKI adatok alapján saját szerkesztés

A mezőgazdaságban tevékenykedők tulajdonosi státusa, struktúrája, munkaerő kapacitása gyökeresen megváltozott. A kárpótlás révén gazdaságilag fenntartható termőterületekhez is lehetett jutni, ami az egyéni-családi gazdaságok számának növekedéséhez vezetett. A korábbi szövetkezeti tagok, vagy állami gazdasági dolgozók jelentős része azonban a mellékfoglalkozású és kisegítő gazdaságok, valamint a ház körüli gazdálkodók számát gyarapította. Többen igazából nem is kívántak mezőgazdasági tevékenységgel foglalkozni, és a kárpótlási jegyekkel megszerzett területeiket bérbe adták. A társas vállalkozások többnyire a korábbi állami gazdaságokból, privatizáció révén jöttek létre, illetőleg a szövetkezetek átalakulásáról szóló 1992-es törvény alapján a korábbiakhoz hasonló üzemméretekkkel folytatták tovább mezőgazdasági szövetkezeti tevékenységüket. Az ezredfordulóig a nagyüzemi és az egyéni-családi keretek között folytatott termelés területi aránya 50–50% körül alakult, amit a 2. ábra jól szemléltet.

A rendszerváltás tehát érzékelhető nyomot hagyott a mezőgazdasági termelés alakulásában, ami egyrészt a termelő szervezetek és kapacitások átszervezéséből, másrészt az elvesztett piacokból adódott. Sokan jelentős vagyonszerzésről is beszélnek, amelyet azonban értékben nagyon nehéz kifejezni. A termelőkapacitások elemei, részei ugyanis fizikailag nagyrészt fennmaradtak, viszont a nagyüzemi termelőeszközök (termőföld, épületek, gépek, technológiai berendezések, tenyészállatok stb.) új tulajdonosokhoz ke-

rülve már nem voltak képesek eredeti formájukban betölteni funkcióikat. Ezt tetézte a korábbi piacok elvesztése, illetőleg átalakulása, hiszen a KGST felbomlásával, Németország újraegyesülésével és a Szovjetunió megszűnésével a magyar mezőgazdaság exportlehetőségei jelentősen megcsappantak. A 2. ábra jól szemlélteti a rendszerváltozás következtében a mezőgazdasági ágazatban bekövetkezett visszaesést a bruttó hozzáadott érték egész nemzetgazdasághoz viszonyított aránya változásának bemutatásával.

2. ábra

A mezőgazdaság bruttó hozzáadott értéke arányának változása
a nemzetgazdaságban (1985–2009)

Forrás: Székely (2012), KSH adatbázis alapján saját szerkesztés

Az nem meglepő, hogy a mezőgazdaság szerepe hosszabb távon a többi nemzetgazdasági ágazathoz viszonyítva csökken (ez az általános gazdasági fejlődés egyenes következménye), de a csökkenés a rendszerváltás éveiben, illetőleg azon túl is, jóval meghaladta a korábbi mértéket. Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy öt év elteltével a csökkenés üteme szinte már az általános tendenciának megfelelően alakult, tehát a mezőgazdaság a rendszerváltás következményeként bekövetkezett károk ellenére nagyjából kiheverte a tulajdon- és struktúraváltás megpróbáltatásait.

Összességében elmondható, hogy a rendszerváltást követő agrárátalakulást elsősorban politikai szempontoknak rendelték alá, aminek következtében értékes kapacitások (többek között humán erőforrás), vagyonok és lehetőségek mentek veszendőbe. Ráadásul az egymást követő kormányok nem követtek világos, egy irányba mutató agrárpolitikát, ezért a gazdasági szereplők szinte mindvégig bizonytalanságban érezték magukat (Székely, 2012).

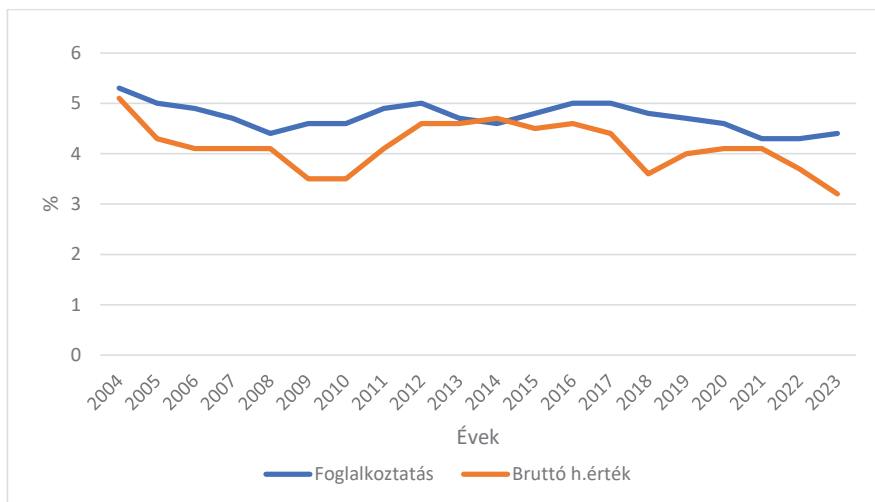
2. A mezőgazdasági munkaerő helyzet változásai az európai uniós csatlakozás hatására

2.1. Az EU-csatlakozás

A 2004. évi EU-csatlakozás meghatározó esemény volt az agrárgazdaság területén. Már a csatlakozást megelőző évek a felkészülés jegyében teltek, ennek ellenére nem lehet azt állítani, hogy a mezőgazdaság minden tekintetben felkészült volt a megváltozott feltételek és lehetőségek átvételére. Legkritikusabb hatás az agrár- és támogatáspolitikai területén érte a gazdaságot. A támogatások akkor lettek volna kedvezőek, ha azt az ország a termelők versenyképességének javítására fordítja. Magyarország azonban döntően az ár- és piactámogatásra nyújtotta ezeket a támogatásokat, ezért nem lehetett a maga teljességében kihasználni a csatlakozásból adódó lehetőségeket (Csáki, 2011).

Az EU-csatlakozás első éveit a termelők nagy része csalódásként élte meg. Az is bizonyosodott, hogy a magyar agrárgazdaság valamennyi szereplője – rövid távon – gyenge alkalmazkodó képességgel rendelkezett. Azonban már rövid idő alatt is észlelhetők voltak a pozitív hatások is. A gazdálkodók nagy aktivitást mutattak a különböző pályázati lehetőségek iránt. Az ágazat rendelkezésére álló különböző hazai és európai uniós pénzügyi lehetőségek együttes összege, tehát az elvileg elkölthető támogatások kerete már az első évben meghaladta a korábbi évek értékét, és az előre meghirdetett növelési előirányzatok pedig kiszámíthatóságot sugároztak. Az intervenciórendszer még embrionális formájában is átfőrmáló tényező tudott lenni, s csillapította a spontán piaci folyamatokból következő gabonaáresési folyamatot.

A pozitív és negatív következmények összegzéseként azt állapították meg az elemzők, hogy az EU-csatlakozás első évének tapasztalatai alapján semmiképp nem „írható le” a magyar agrárgazdaság. A meglepetésszerű piacvesztést, s a támogatások megkésített kifizetését átmeneti jelenségeknek tekintették. Szerintük az intézményi rendszer olajozott működése, a piaci rend kikényszerítése, s a civil együttműködési készség megszilárdulása esetén a jól szervezett, szakosodott gazdaságok a csatlakozás egyértelmű nyertesei lesznek/maradnak (Kovács–Udovecz, 2005). Az EU-tagság későbbi éveiben ez többé-kevésbé be is bizonyosodott. A 3. ábrán látható, hogy a mezőgazdaság meg tudta őrizni szerepét a foglalkoztatás és a gazdasági teljesítmény tekintetében is az EU-csatlakozás óta eltelt időszakban.

3. ábra

A mezőgazdaság részaránya a foglalkoztatásból és a bruttó hozzáadott értékből (2004–2023)

Forrás: AKI kiadványok (2005–2023) alapján saját szerkesztés

A mezőgazdaság üzemszerkezete az uniós csatlakozás után folyamatosan változott, de fő jellemzője a kis- és nagyüzemek kettőssége, és a sokszínűség maradt. A KSH adatai szerint 2010 után a gazdaságok száma a kétharmadára, 234 ezerre csökkent (GSZÖ, 2020). Összességében az EU-csatlakozás óta eltelt időszakban a viszonylag magas árak és az uniós támogatások következtében a gazdaságok pénzügyi helyzete javuló tendenciát mutatott, ami 2018-tól már a jövedelmezőség kedvező alakulásában is megmutatkozott. Ennek következményeként a beruházások is növekedhettek, és 2004 és 2020 között többszörösére növekedett az egy hektár mezőgazdasági területre jutó tárgyi eszközök folyó áron számított értéke. A beruházások elsősorban a növénytermesztés területén eredményeztek teljesítménybővülést, az állattenyésztésben jóval alacsonyabb volt a beruházási aktivitás (Kapronczai, 2023).

Fontos megjegyezni, hogy az EU-csatlakozás a munkaerő-felhasználás statisztikai nyilvántartását is megváltoztatta, mégpedig az EU előírásai szerint. Ennek oka egyrészt az, hogy a mezőgazdasági tevékenységet végző gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok munkaerő-ráfordítása jelentős eltéréseket mutat. Míg a gazdasági szervezetekben foglalkoztatottak, alkalmazottak többnyire napi 8 órában dolgoznak, addig az egyéni gazdaságokban gyakori a napi néhány órás, vagy a 8 órát meghaladó munkavégzés. A részmunkaidőben (törredékidőben) végzett és az idénymunka figyelembe vétele tette szükségessé az éves munkaerőegység (ÉME) fogalmának bevezetését. Egy ÉME olyan személy munkaidő-ráfordításának felel meg, aki egy egész éven át teljes munkaidőben

végez mezőgazdasági tevékenységet (1 ÉME = 1800 munkaóra). Ennek alapján a töredék-idejű munkavégzést teljes munkaidőre átszámítva hasonlítható össze a gazdasági szervezetek és az egyéni gazdaságok munkaerő-felhasználása. Emellett az EU gyakorlatában megkülönböztetik a fizetett és a nem fizetett munkavégzést is, ez utóbbi az egyéni gazdaságokban a háztartások tagjai által végzett mezőgazdasági munkát jelenti.

2.2. A technológiai fejlődés és a mezőgazdasági munkaerő szükséglet összefüggései

A mezőgazdasági technológiák hosszú távú fejlődési tendenciáit szemlélve mindenkor az adott időszak általános technikai adottságainak megfelelő termelékenységi színvonal alakulhatott ki az egyes ágazatokban. Kezdetben kényszerűen gyalog- és fogatos munkavégzéssel lehetett elvégezni az alapvető mezőgazdasági munkákat, ami kis hatékonysággal, nagy fizikai igénybevétellel járt. Az ipar és a tudomány fejlődésével párhuzamosan azonban minden ágazat a kornak megfelelő előre haladással követte a műszaki előrehaladást. A 7. táblázat egyszerűsített formában mutatja be az egyes munkaműveletek fejlődésének útját és tendenciáit.

7. táblázat

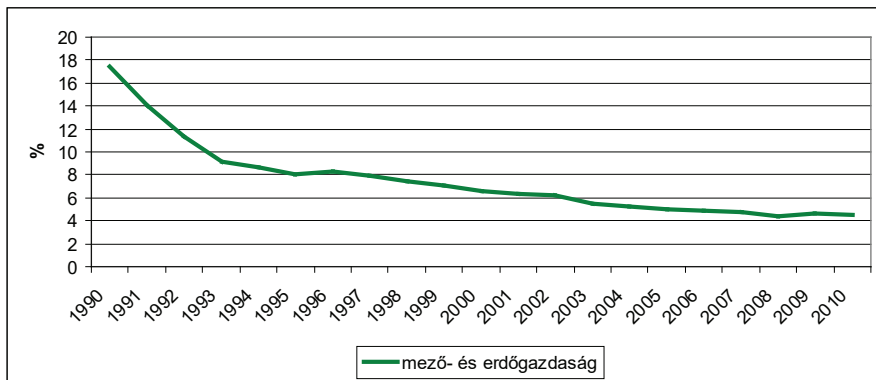
A mezőgazdasági technológiák fejlődésének tendenciái

Ásó/kapa – faeke – vaseke – traktor vontatta eke – kombinátor – „no till”
 Kézi vetés – gépi vetés – precíziós vetés
 Lófogat – gőzgép – traktor – önvezető traktor
 Sarló – kasza – kéveköti aratógép – arató-/cséplő gép (kombájn)
 Szerves trágya – műtrágya – precíziós tápanyag kijuttatás
 Kézi kapálás – gépi művelés – vegyszeres gyomirtás – ökológiai gazdálkodás
 Csapadékvíz – árasztásos öntözés – esőztető öntözés – csepegtető öntözés
 „Ráolvasás” – vegyszeres növényvédelem – biológiai növényvédelem
 Fajták kiválasztása – növénynemesítés – genetikai átalakítás (GMO)
 Hagyományos (legeltetési) állattartás – zárt, gépesített állattartás – ökológiai állattartás

Forrás: saját összeállítás

A korábbi 5. táblázat bemutatta a gabona betakarításának s kéveköti aratógéppel történő elvégzésének munkaerő szükségletét az 1950-es években. Összehasonlításképpen a mai gabonakombájnok teljesítménye is bemutatásra került, ami az adott esetben 250–270-szeres, egy munkavégzőre vetített termelékenység növekedést jelentett. Nemcsak a betakarítás, hanem a többi művelet elvégzése is lényegesen hatékonyabb lehet ma, mint a korábbi időszakokban. Csak az extenzív állattartásnál vagy a nagy munkaerő

igénnyel járó kertészeti termelésnél nem lehet ilyen mértékű hatékonyság javulást tapasztalni napjainkban. Mindez azzal a következménnyel jár, hogy az adott mennyiségű élelmiszer, vagy más mezőgazdasági termék előállításához a korábbiaknál jóval kevesebb munkaerő szükséges. A 4. ábra jól szemlélteti a mező- és erdőgazdaság együttes részarányát a foglalkoztatásból, ami az 1990-es évek 18 százalékos értékéről 2010-re (és napjainkra) 4–5 százalék körüli értékre csökkent.

4. ábra

Az agrárstruktúra a mező- és erdőgazdaság részaránya a foglalkoztatásból Magyarországon (%)

Forrás: KSH–STADAT adatok alapján saját szerkesztés

A mezőgazdasági gazdasági és társadalmi szerepe a kimutatott foglalkoztatási arányhoz képest azonban lényegesen jelentősebb. Egyrészt a mező- és erdőgazdasági termelés megadja a termények és termékek további feldolgozásának lehetőségét, amely az élelmiszeriparban és más iparágakban csapódik le, további munkalehetőségeket teremtve. Másrészt ezek az ágazatok nagymértékben hozzájárulnak a vidéki környezet, az ökológiai egyensúly fenntartásához, és egyáltalán a vidék élhetővé tételéhez. Mindezek miatt ma már elengedhetetlen a vidéki lakosság, illetőleg a foglalkoztatás vizsgálata a mezőgazdasági elemzésekben.

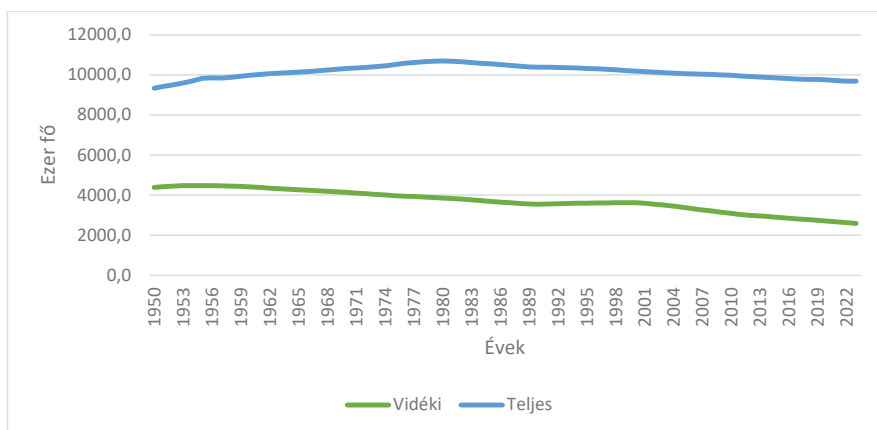
3. A vidéki népesség változásai és vándorlása napjainkban

Jól ismert az a negatív tendencia, ami a fejlettebb országok népesség korösszetételének alakulásában tapasztalható az utóbbi évtizedekben. Magyarországot sem kerülhette el a születendő gyermekek csökkenő számából adódó demográfiai helyzet, ami a népesség

számának hosszabb távú csökkenését idézheti elő. Ezt a helyzetet egyes európai országokban a bevándorlás növelésével kívánják orvosolni, míg Magyarország az utóbbi években elsősorban a családtámogatási rendszer fejlesztésével kívánja elérni a népszaporulat szinten tartását, illetőleg növelését.

Az is megfigyelhető az utóbbi évtizedek során, hogy a városi lakosság aránya fokozatosan növekszik a vidéki lakosság rovására. Ez részben a városok vonzásának (gazdasági és kulturális lehetőségeinek) hatására következik be, de a mezőgazdaságban lezajlott korszerűsödési folyamatokból, a csökkenő munkaerőszükségletből is levezethető.

Az 5. ábra a teljes és a vidéki népesség alakulását mutatja be Magyarországon, az egységes FAO-statisztika kimutatásai alapján. A hosszabb időszak alapján látható, hogy Magyarországon az 1980-as évektől kezdődően indult el a lakosság számának csökkenése, de a vidéki népesség ezt meghaladó mértékben zsugorodott. Míg 1950-ben a lakosság 47 százaléka élt vidéken, 2000-re ez az arány 35 százalékra, napjainkban pedig 25 százalékra csökkent.

5. ábra

A teljes és a vidéki népesség alakulása (1950–2022)

Forrás: FAOSTAT alapján saját szerkesztés

Az erőteljesebben csökkenő vidéki népesség mellett az utóbbi évtizedekben országhatáron belüli és kívüli nagyobb arányú vándorlással is számolni kell. A gazdaságban és a társadalomban lezajló változások mindig is előidézték belső, és országokon átívelő mozgásokat. A hirtelen bekövetkező migrációs hullámok (pl. az 1956-os forradalom hatására bekövetkezett nagyarányú kivándorlás) mellett a jobb álláslehetőségek és megélhetés, a fiataloknál a kalandvágy és a bizonyítási vágy és családi okok is előidézik belföldre, vagy külföldre irányuló költözést vagy áttelepülést. Különösen az EU-csatlakozás utáni

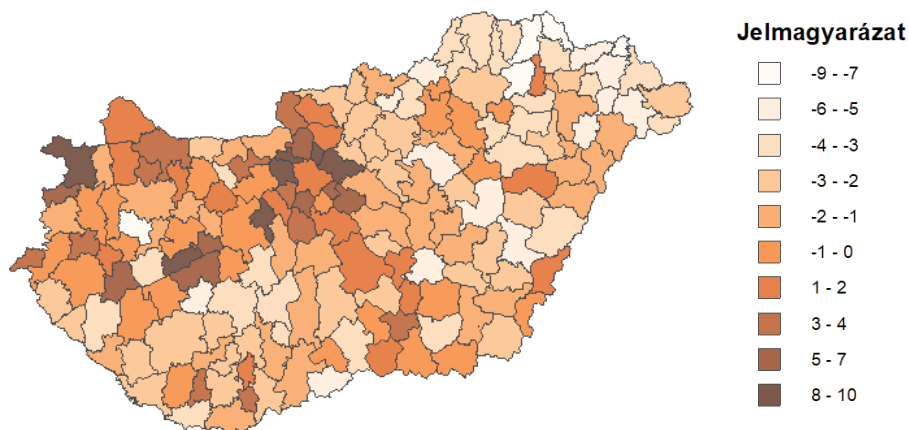
időszak teremtette meg ennek legális lehetőségét a munkaerő szabad áramlása elvének érvényesülésével.

A mezőgazdaságot két irányban is érintették ezek a vándorlások. Magyarország nyugati felében egyrészt megjelentek az osztrák, német és holland gazdálkodók, akik az átmenetileg szabályozatlan termőföld piac lehetőségeit kihasználva nagyobb területeket szereztek meg (főleg „zsebszerződésekkel”), szántóföldi növénytermesztés folytatása céljából. Ezt a szürke zónában zajló folyamatot több sikertelen próbálkozás után a 2013-ban jóváhagyott, kibocsátott földforgalmi törvény terelte jogi keretek közé (2013. évi CXXII. törvény). Más irányú folyamat is lezajlott ezzel párhuzamosan: ugyancsak a nyugati határszélen sokan vállaltak mezőgazdasági idénymunkákat a szomszédos Ausztriában, a jelentős munkabér különbséget kihasználva. Ehhez hasonlóan alakult kelet-magyarországi termelők munkaerő-toborzási stratégiája: a munkaigényes ágazatok (spárga, torma, egyéb zöldség, gyümölcs) idénymunkáinak elvégzésére Romániából és Ukrajnából utaztatnak mezőgazdasági munkásokat.

Ilyen és hasonló folyamatok – többnyire még erőteljesebben – a gazdaság más ágazataiban is lejátszódtak. Különösen a 2008–2009. évi gazdasági világválság idejében nyílt ki az olló a vándorlási egyenleg tekintetében (Pénzes, 2024). Összességében megfigyelhető a magyarországi régiók, megyék, városok lakosságának folyamatos, az adott gazdasági körülményeken alapuló mozgása, amit az 5. és 6. ábra jól szemléltet két jellemző időszak, az EU-csatlakozás időponthoz viszonylag közeli 2012-es, és napjainkat jellemző 2022-es évek népesség vándorlásának bemutatásával. A térképek az egyes magyarországi járások 1000 lakosra vetített belföldi vándorlási különbségeit mutatják be (6. ábra, 7. ábra).

Az 2012. év térképén (6. ábra) egyrészt jól látható az észak-keleti határvidékről történő elvándorlás (-5–9 ezrelék), másrészt a budapesti agglomeráció és a nyugat-magyarországi határvidékre (Soproni járás), valamint az akkor már nagymértékben iparosodott közép- és nyugat-dunántúli területekre (Győr és Veszprém környéke) történő áttelepülés (+8–10 ezrelék). 2022-ben (7. ábra) ezek a különbségek még kifejezettebbé váltak, mivel az északkeletről és az Alföld egyes körzeteiből történő elvándorlás mértéke tovább növekedett (-10–14 ezrelék), és a régebbi és az újabb iparfejlesztési körzetek lakosságának növekedése is kifejezettebbé vált (8–10 ezrelék). Az is megfigyelhető, hogy Budapest lakossága mindkét időszakban inkább csökkent, feltehetőleg az agglomeráció városai és községeibe történő kiköltözések miatt.

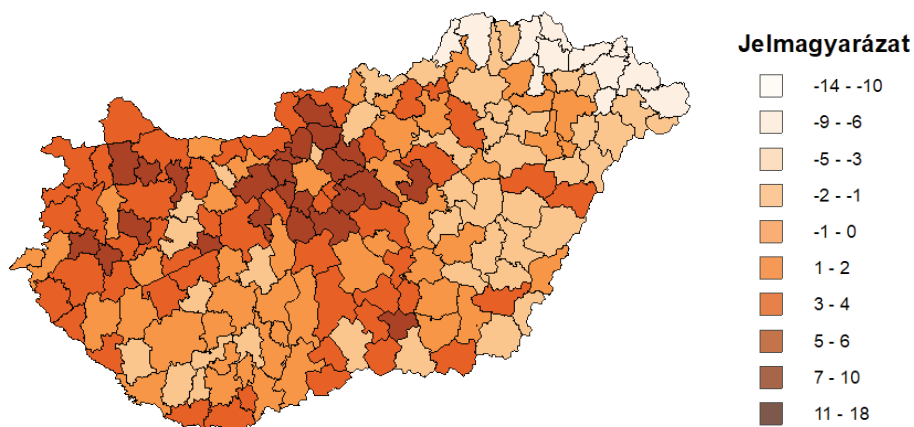
Az országban tapasztalható lakossági mozgások egyrészt jól mutatják a munkaerő igazodását a folytonosan változó gazdasági lehetőségekhez (az emberek a „lábukkal szavaznak”), másrészt arra is rámutatnak, hogy az iparpolitika intézkedéseivel áttételesen befolyásolható az egyes régiók demográfiai helyzete. A jelenlegi helyzet azonban felhívja a figyelmet arra, hogy egyelőre még egyre távolabb kerülünk az EU által is hangoztatott célkitűzéstől, a régiók felzárkóztatásától.

6. ábra

Állandó belföldi vándorlási különbözet ezer lakosra, 2012 (ezrelék)

Forrás: A KSH TIMEA alkalmazásával saját szerkesztés

7. ábra

Állandó belföldi vándorlási különbözet ezer lakosra, 2022 (ezrelék)

Forrás: A KSH TIMEA alkalmazásával saját szerkesztés

Összegzés

A magyarországi munkaerő helyzet változásainak történelmi áttekintése rámutatott arra, hogy az élelmiszerek megtermelése a múltban nehéz, embert próbáló feladat volt, amelyet az adott társadalmi-gazdasági helyzet függvényében mindenkor a kiszolgáltató helyzetben lévő jobbágyságnak, illetőleg parasztságnak kellett ellátnia. Ugyanez a társadalmi réteg biztosította az uralkodók mindenkori hadjárataihoz szükséges katonaság utánpótlását is. A feudális viszonyoktól, a „röghöz kötöttségtől” nehezen lehetett szabadulni, és évszázadok kellettek az agrárreformok bevezetéséhez. Magyarországon az európai átlagnál lassabban haladt az ipar fejlődése is, ami a mezőgazdaság műszaki-technológiai fejlődését is gátolta. A háborúk következtében jelentős ember-, eszköz- és területvesztéssel kellett számolni. Ráadásul a 2. világháború után az ország kényszerből, szovjet minta alapján, nagyüzemeket hozott létre, ami sikertelen kísérletnek bizonyult. Az 1956 utáni reformok ugyan fellendítették a mezőgazdasági termelést, azonban azok hatékonysága jócskán elmaradt a versenytársakétól. A rendszerváltás a kárpótlás és a privatizáció több évre elhúzódó végrehajtása és bonyolultsága miatt szintén lassította a fejlődés ütemét. Végül az európai uniós csatlakozás miatt új pályára lehetett állítani a mezőgazdaságot, amely immár fejlesztési forrásokhoz is juthatott. A csatlakozás utáni években zavartalanabban fejlődhetek a termelési módszerek, és növekedett a hatékonyság. A hatékonyság növelése lehetővé tette a munkaerő szükséges létszámának további csökkentését. Mindemellett a mezőgazdaságban végzett munka sokoldalúvá („multifunkcionálissá”) vált. Az élelmiszer-alapanyag megtermelése mellett a természeti környezet és a vidéki táj megővésére is figyelmet és erőforrásokat kell fordítani. A feladatok állandó növekedése és differenciálódása a tartalékok mozgósítását követeli meg, ami elsősorban a korszerű technológiák megismerését és minél kiterjedtebb alkalmazását jelenti. Ezért a tanulmány egyik fő következtetése, hogy az egyre csökkenő mezőgazdasági munkaerő képzettségének, szakmai fejlődésének kiemelkedő szerepe van az élelmiszer-ellátás megfelelő színvonalának, a vidék fejlődésének és a környezet fenntarthatóságának biztosításában.

Irodalomjegyzék

1. Agrárgazdasági Kutató Intézet – Központi Statisztikai Hivatal (2011): Agrárgazdasági statisztikai zsebkönyv 2010, Budapest, ISSN 1418-2270, 131 p.
2. Agrárgazdasági Kutató Intézet (2005–2024): Agrárgazdasági statisztikai zsebkönyv kiadványok. Budapest, <https://doi.org/10.7896/zsk2401> (Letöltve: 2024. 12. 05.)

3. Agrárgazdasági statisztikai zsebkönyv (2020, 2021, 2022, 2023): Szerkesztette: Kiss G. – Vrana A., Agrárközgazdasági Intézet, Budapest, 2021, 2022, 2023, 2024, ISSN: 1418-2270.
4. Arató E. – Bácskai V. – Benda K. – Gergely A. – Mérei Gy. – Miskolczy A. – Nagy L. – Ruzsás L. – Vörös K. (1980): Magyarország története (1790–1848). In: Mérei Gy. (főszerkesztő), Vörös K. (szerkesztő): Magyarország története tíz kötetben. Akadémiai Kiadó, Budapest, ISBN 963053326, p. 1456.
5. Bartha A. – Bóna I. – Gábori M. – Gyórfi Gy. – Kristó Gy. – Mócsy A. – Somogyi S. (1984): Előzmények és magyar történet 1242-ig. In: Székely Gy. (főszerkesztő), Bartha A. (szerkesztő): Magyarország története tíz kötetben. Akadémiai Kiadó, Budapest, ISBN 963 0535602, pp. 893–1797.
6. Benczédi L. – Hegyi K. – Makkai L. – Pach Zs. P. – Péter K. – Sinkovits I. – R. Várkonyi Á. – Zimányi V. (1985): Magyarország története 1926–1686. In: Pach Zs. P. (főszerkesztő), R. Várkonyi Á. (szerkesztő): Magyarország története tíz kötetben. Akadémiai Kiadó, Budapest, ISBN 963054097, pp. 1526–1686.
7. Czettler J. (1995): Mezőgazdaság és szociális kérdés. Századvég Kiadó – Akadémiai Kiadó. „A Jászságért” Alapítvány – Püski Kiadó, Budapest, ISBN 963379062X, 553 p.
8. Csáki Cs. (2011): Előszó. In: Kapronczai I.: A magyar agrárgazdaság az EU csatlakozástól napjainkig. Szaktudás Kiadó, Budapest, ISBN/ISSN: 9789639935686, 199 p.
9. Dobos K. (2000): Családi gazdaságok. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, ISBN: 9633562929, 164 p.
10. Eck K. – Vágsellyei I. (1959): A munkaszervezés. In: Vágsellyei I. (szerk.): Mezőgazdasági üzemtan. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 525 p.
11. FAOSTAT: [ao.org/statistics/highlights-archive/highlights-detail/New-FAOSTAT-data-release-Agricultural-production-statistics-\(2000-2020\)/en?utm_source=chatgpt.com](https://ao.org/statistics/highlights-archive/highlights-detail/New-FAOSTAT-data-release-Agricultural-production-statistics-(2000-2020)/en?utm_source=chatgpt.com) (Letöltve: 2025. 04. 02.).
12. Földforgalmi törvény. 2013. évi CXXII. törvény a mező- és erdőgazdasági földek forgalmáról.
13. GSZÖ (2020): Gazdaságszerkezeti összeírás. https://www.ksh.hu/agrarzensusok_agrarium_2020. (Letöltve: 2022. 06. 05.)
14. Herbst Á. (2000): A tulajdoni és szervezeti viszonyok átalakulásának főbb jellemzői a magyar mezőgazdaságban: 1990–1998. PhD disszertáció, Gödöllő, Szent István Egyetem, 148 p.
15. Imreh I. (1973): A rendtartó székely falu (Faluközösségi határozatok a feudalizmus utolsó évszázadából). Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 335 p.
16. Kapronczai I. (2023): Magyarország agrárgazdasága az uniós csatlakozás után (2004–2022). In: Tenk A. (szerk.), (2023): Korszakok és irányzatok a 65 éves Gazdálkodás folyóiratban (1957–2022). UNIVERSITAS–Győr Nonprofit Kft. Győr, ISBN 9786155776892, pp. 341–357.

17. Kovács G. – Udovecz G. (2005): A magyar mezőgazdaság első éve az Európai Unióban. *Gazdálkodás* XLIX. évfolyam 5. szám, pp. 1–11.
18. KSH: Térképes Interaktív Megjelenítő Alkalmazás (TIMEA), <https://map.ksh.hu/timea>. (Letöltve: 2025. 13. 12.).
19. KSH–STADAT: A munkaerőpiac alakulása Magyarországon. https://www.ksh.hu/2_1_2_hosszu (Letöltve: 2025. 02. 05.).
20. Mendöl T. (1936): Alföldi városaink morfológiája. *Közlemények a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetéből*, Debrecen, 132 p.
21. Pallas Nagy Lexikona: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-pallas-nagy-lexikona-2/sz-183B4/szabad-kiralyi-varosok-183E6>. (Letöltve: 2025. 04. 12.).
22. Péntes, J. (2024): A magyarországi belföldi vándorlás néhány területi jellemzője, 1990–2022. *Területi Statisztika*. 64 (6), pp. 779–800. DOI: 10.15196/TS640604.
23. Reichenbach B. (1930): A mezőgazdasági üzem berendezése és szervezése. Első kötet. „Pátria” irodalmi vállalat és nyomdai részvénytársaság, Budapest, 268 p.
24. Sipos J. (2010): A Nagyatádi-féle földreform. *Rubicon*, 2010/4–5. sz. pp. 78–81.
25. Szabó István (1940): A magyar parasztság története. Magyar Szemle Társaság, Budapest, Kincsestár 8., 91 p.
26. Székely Cs. (2012): A magyar agrárágazat a rendszerváltás után. *Közép-európai Közlemények*, 5:1, pp. 174–185.
27. Tarján M. T. (2017): Mária Terézia kihirdeti az úrbéri rendeletet. <https://rubicon.hu/hu/kalendarium/1767-januar-23-maria-terezia-kihirdeti-az-urberi-rendeletet>. (Letöltve: 2025. 05. 22.)
28. Tóth M. (1959): A munkaerő. In: Dobos K. – Jankó J. – Tóth M. – Vágsellyei I. (szerk.): *Mezőgazdasági Üzemtan*. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, pp. 49–50.

Három észrevétel az új gazdaságföldrajz elmélettörténetéhez

PROF. DR. DUSEK TAMÁS

egyetemi tanár

Széchenyi István Egyetem

ORCID: 0000-0001-9953-2127

ABSZTRAKT

A tanulmány célja az új gazdaságföldrajz értékelésével kapcsolatos egyes elmélettörténeti jellegű kérdések bemutatása. Az irányzat vezető képviselője, Paul Krugman munkássága lesz a középpontba állítva három szempontból: egyes kontextuális tényezők bemutatása, az új gazdaságföldrajz eredményeinek értékelése és néhány elmélettörténeti állítás megvizsgálása. A három téma közül a középsőnek van nagy szakirodalma, a másik kettő kevésbé tárgyalt. Az elemzés bemutatja, hogy az új gazdaságföldrajz által nyújtott újdonságok jellegét különböző módon ítélik meg az eltérő narratívák. Paul Krugman önértékelése és elmélettörténetéhez való viszonya több ponton vitatható.

Kulcsszavak: új gazdaságföldrajz, elmélettörténelem, Paul Krugman, tökéletes verseny, matematikai formalizmus

JEL kód/kódok: B4, B13, D41, R1

ABSTRACT

Three observations on the new economic geography in the history of economic thought

The aim of this study is to present certain questions in the history of economic thought related to the evaluation of the new economic geography. The work of Paul Krugman, a leading representative of this school of thought, is examined from three perspectives: certain contextual factors are presented, the results of the new economic geography are evaluated, and statements in the history of economic thought are assessed. The second of these topics is widely discussed in the literature, whereas the other two are not examined as frequently. The analysis shows that distinct narratives assess the novelty offered by the new economic geography in different ways. Paul Krugman's self-assessment and his relationship to the history of economic thought can be contested on several points.

Keywords: new economic geography, history of economic thought, Paul Krugman, perfect competition, mathematical formalism

JEL Code/Codes: B4, B13, D41, R1

Bevezetés

Az 1990-es években az elméleti közgazdaságtan főárama részéről a területi gazdasági kérdések elméleti és egyben normatív megközelítése iránt fokozott érdeklődés volt megfigyelhető az új gazdaságföldrajznak (new economic geography, NEG) elnevezett irányzat megjelenésével. Ennek a legismertebb képviselője és az eléggé elfogadottnak tekinthető narratívák szerint alapítója Paul Krugman, akinek a munkásságát 1991-ben John Bates Clark-éremmel ismerték el. Ezt még az új kereskedelemelmélet (new trade theory) kifejlesztésében játszott szerepéért érdemelte ki, amely módszertanilag és tartalmilag is előzményként kötődik az új gazdaságföldrajzhoz. Ezért a két teljesítményért 2008-ban a közgazdasági Nobel-díjat (a díjnak angolul 12 hivatalos elnevezése volt már, a továbbiakban is maradok a közgazdasági Nobel-díjnál) is átvehette, ezzel tovább fokozva vezető szerepét az új gazdaságföldrajz képviselői között. 2008 körül Krugman már alig foglalkozott az új gazdaságföldrajz elméletalkotási részével és általában gazdaságelmélettel, legfeljebb elmélettörténeti és népszerűsítő jellegű visszatekintéseket írt róla. Az amerikai közvélemény számára inkább a New York Times heti kétszer véleménycikket író (1999 óta) újságírójaként és bloggerként lett ismert (Pressman, 2018, pp. 7361–7362).

Jelen tanulmány az új gazdaságföldrajz elmélettörténeti szempontú értékelésével foglalkozik, a terjedelmi korlátokból fakadóan nem teljeskörűsre törekedve, hanem három olyan elemet kiemelve, amelyre a mára már bőségesen elérhető különféle leírások, ismertetések általában nem fordítanak nagy figyelmet. Maga az elmélettörténet többek között olyan kérdéseket tárgyal, mint az értékelendő elmélet előzményei, újdonságtartalma, alkalmazhatósága, belső konzisztenciája és más elméletekkel való összeegyeztethetősége, a korábbi eredményekre való reflexiója, plágiumvádak, nyelvhasználat, fogalomhasználat, a kontextuális tényezők széles köre az érintett szerző személyes körülményeitől kezdve az intézményi környezet különböző egységein át az általános gazdasági, társadalmi, kulturális környezet sokféle összetevőjéig. A tudományos tudás felhalmozódásáról vallott egyfajta elképzelés szerint a tudomány tendenciaszerűen fejlődik, ami történhet kis lépésekben, a meglévő elméleti, fogalmi keretek melletti tökéletesedéssel, vagy akár nagyobb ugrásokkal, forradalmakkal haladva meg a korábban elfogadott elméleteket. A meghaladott, hibásnak bizonyult elméletek használható, érvényes részei beépülnek a legújabb eredményekbe, ezért az elmélettörténeti érdeklődést leszámítva felesleges a korábbi tanulmányok olvasása. Ez fejeződik ki a „nem érdekelnek a halott közgazdászok tévedései” mondásban. Elegendő napjaink és az elmúlt 5–10 év publikációinak az ismerete ahhoz, hogy a legkorszerűbb és legmagasabb színvonalú tudással rendelkezünk. Ha elfogadjuk ezt a tudományfejlődési modellt, akkor egyrészt nem nagyon lenne létjogosultsága az elmélettörténeti jellegű kérdéseknek, másrészt elég lenne deklarálni azt, hogy mivel Krugman munkássága Thünen, Weber, Lösch és Isard utáni, ezért fejlettebb azoknál. Rá-

adásul még a John Bates Clark-éremre és a Nobel-díjra is lehet hivatkozni, mint a szakmai kiválóságot és minőséget garantáló elismerésekre. Ez a megoldás azonban egy nézetnek a tekintélyre, a tekintélyből fakadó befolyásra, népszerűsége és a szokásra hivatkozó alátámasztásához lenne hasonló, és nem a nézet elfogadhatóságát racionálisan mérlegelő, érvelő, értelmesen indokló tudományos eljáráshoz.

A tanulmány a bevezetést követően három nagyobb egységre tagolva foglalkozik elmélettörténeti részkérdésekkel: kontextus, értékelés, elmélettörténeti reflexió. Először a kontextuális háttér keretében főleg az intézményi környezettel kapcsolatos kérdéseket tárgyal. Ezt követően bemutatja a pozitív értékeléseket, amelyből kiderülnek a leglényegesebb eredmények is, valamint rendszerezi azokat a kritikákat, amelyek az irányzatot érték. A harmadik egységben az új gazdaságföldrajz két nagyon gyakori, visszatérő elmélettörténeti jellegű állításának a hitelessége lesz vizsgálva, amely a tökéletes versenyre és az állandó hozadék korábbi használatára vonatkozik. Ez azért is fontos, mert kapcsolatban van az új gazdaságföldrajz újdonságértékével. A három téma közül a középsőnek van nagy szakirodalma, a másik kettő kevésbé tárgyalta.

A vizsgálat kapcsán nem egyszerűen igennel vagy nemmel megválaszolható kérdések vetődnek fel, hanem olyanok, amelyek a történeti forráskritikához hasonlóan a korábbi és egykorú dokumentumok hitelességét vizsgálják, azok belső konzisztenciája és egyéb tulajdonságai, valamint egy rendszeren belül elfoglalt szerepük, szóhasználatuk és a kontextuális tényezők széles körének mérlegelése alapján. A kérdések tehát a tényekkel alátámasztott bizonyítékok és értékítéletek olyan együttesén alapuló válaszokat igényelnek, amelyeknél ugyanakkor a tények korlátot szabnak az értékítélet önkényének. A témakör szerzőinek száma és a témában megjelent, az elmélettörténet számára feldolgozandó irodalom nagysága áttekinthetetlenül nagy, ezért szükségszerűen szelektálni kellett az anyagból, így kizárólag Krugman munkássága és az arra reflektáló irodalom egy része lesz fókuszban. Ez korlátozhatja bizonyos témák és hangsúlyok tárgyalását, ám maguk az írások reprezentatívnak tekinthetők, Krugman írásait az irányzat képviselői részéről viszonyítási pontként, alampunkaként fogadják el, dicsérik, hivatkozzák, népszerűsítik.

1. Az új gazdaságföldrajz keletkezésnek kontextusa

1.1. Krugman új gazdaságföldrajzzal kapcsolatos publikációi

Az új gazdaságföldrajz eredetével kapcsolatban elég nagy az egyetértés abban, hogy az Krugman két 1991-es publikációjához kötődik: az *Increasing Returns and Economic Geography* (Növekvő hozadék és gazdaságföldrajz) című 17 oldalas tanulmányához,

valamint a *Geography and Trade* című könyvéhez, amely Földrajz és kereskedelem címmel jelent meg magyarul, 2003-ban. Az ezekben található, a növekvő hozadékkal, a centripetális és centrifugális (a földrajzi koncentrációt támogató és azzal szemben álló) erőkkel a földrajzi koncentrációt magyarázó centrum–periféria modellt Krugman (2008) élete szerelmének nevezte akadémiai munkásságán belül, az egyéb rövid értékelésekből pedig össze lehetne állítani a dicsérő jelzők és jelzős szerkezetek szinte teljes szótárát. Néhány ilyen elismerő szó, amit használnak vele kapcsolatban: forradalmi, megtermékenyítő, alapvető, kristálytisza, világos, konzisztens, szigorú, mély, alapos, briliáns.

A könyv a Leuveni Egyetemen 1990 októberében megtartott előadások írásos változata. Magyarul hosszabb ismertetés jelent meg róla Halmos Károlytól (Halmos, 2004). Az alábbiakban saját recenziómból idézve adok miniatűr áttekintést a könyv tartalmáról. Ezt a megoldást jobbnak tartom mind saját korábbi mondandóm parafrázálásánál, mind a néhány mondatos általános és inkább deklaratív jellegű, indoklás nélküli értékelésénél. Másrészt így a későbbi kritikai fogadtatás bemutatása is megelőlegeződik: „Az élvezetes stílusban írt könyvben Krugman amellet érvel, hogy a gazdaságföldrajzot (ami alatt ő a termelés területi elhelyezkedését érti) a közgazdaságtan egyik főágának kell elismerni, „amely egyenrangú a nemzetközi gazdaságtannal, sőt bizonyos értelemben magában foglalja azt” (46. oldal). A nemzetközi közgazdaságtan tárgya ennek alapján az önálló nemzeti gazdaságpolitikák területi hatásának elemzésével tér el a gazdaságföldrajztól. A könyv másik általános és fontos gondolata szerint a tér szerepétől nem lehet eltekinteni a gazdasági elméletalkotás során. Ezeknek az értékes gondolatoknak a gazdaságelmélet főáramába való bevitelére Krugman művének megjelenése előtt nem sikerült a regionális gazdaságtan művelőinek. Krugman munkája óta megélénkült az érdeklődés a gazdaság térbeli kérdései iránt, ő maga számos tanulmányt és két fontosabb könyvet publikált a témakörben. Krugman „új gazdaságföldrajzinak” elnevezett írásait lelkesen üdvözlő, eredményeit méltató és továbbfejlesztő munkákon kívül számos, azokat bíráló tanulmány is napvilágot látott. Ezek általánosságban és a részletekre is kiterjedően, az újszerűség kétségbe vonásától kezdve az írások „gazdaságföldrajzi” voltát megkérdőjelező fogalmi bírálatokon át a módszertani gyengeségekig számos szempontból, sokoldalúan vitatják az „új gazdaságföldrajz” nézeteit” (Dusek, 2004, p. 73.).

„A tér Krugman modelljében egymástól elkülönülő, belső térkapcsolatokkal nem rendelkező egy pontgazdaságokból áll, amelyek között a tér áthidalása csak szállítási költséggel lehetséges. Ez a nemzetközi közgazdaságtan azon modelljeivel azonos szemlélet, amelyekben az országokat pontok reprezentálják, az országok között pedig létezik szállítási költség. A különbség annyi, hogy országok helyett itt régiókról van szó, amelyek nem rendelkeznek mindazokkal a gazdaságpolitikai jogosítványokkal, amelyek az önálló országokat megilletik. Krugman a régiók nagyságrendjével nem foglalkozik, csak a nemzetek nagyságrendjével, amit ő településnél és a régiónál nagyobb szintnek tart” (88. oldal).

Ezen túlmenően azonban modelljét kimondatlanul is skálafüggetlennek feltételezi, különféle empirikus példái a településszinttől az Európai Unió szintjéig terjedő széles skálában találhatók.

Krugman modelljében két szektor, a mezőgazdaság és a feldolgozóipar két régióban történő elhelyezkedését vizsgálja pozitív skáláhozadék és különböző szállítási költségek mellett. A mezőgazdasági szektor és foglalkoztatottjai területileg immobilak, a feldolgozóipar és foglalkoztatottjai mobilak. A vállalkozók telephelyválasztásra vonatkozó döntéseiket három tényező, a szállítási költségek nagysága, a méretgazdaságosság, valamint a fogyasztók (kereslet) területi elhelyezkedése alapján hozzák meg. Nagy állandó költségek és kicsi szállítási költség mellett a feldolgozóipari termelés egy régióba összpontosul, általánosságban pedig a szállítási költségek és az állandó költségek arányától függ a termelés optimális területi elhelyezkedése.

E modellnek azonban három gyenge pontja is van, az egyik a termelés szerkezetére, a másik az időre és a hagyományokra, a harmadik a tér jellegére vonatkozó implicit feltevésekben keresendő. Krugmannál egyetlen feldolgozóipari termék, egyetlen termelési függvény és szállítási költség létezik, mintha csak egy mikroökonómiai modelltől és egyetlen vállalkozásról lenne szó. Az első függelékben továbbfejlesztett modellben maguk a feldolgozóipari termékek differenciáltak, de mindegyiknek azonos a mérethozadéka és az árához viszonyított szállítási költsége, függetlenül attól, hogy egy vaságyról vagy egy félvezetőről van szó. Krugman említi is a 36. oldalon a modell elnagyoltságát, a telephelyek történelmileg kialakult helyzetének és a feldolgozóiparon belüli specializációnak a figyelmen kívül hagyását. Véleményem szerint a méretgazdaságosság jól magyarázza egyes iparágaknak a szállítási költségek által befolyásolt mértékű területi koncentrációját (így nincs minden településen például repülőgépgyártás, autógyártás, szőnyeggyártás), azonban a feldolgozóipar egészét oszthatatlan egységként, egyszerre vizsgálni módszertani okok miatt erősen kifogásolható.

A modell egy időbeli folyamatot ír le, azonban a telephelyek területi eloszlásán kívül más tényezők nem változnak az időben. A kétrégiós modellben a tipikus vállalat költsége az összes többi vállalat elhelyezkedésétől függ, mivel a többi vállalat elhelyezkedése a fogyasztók elhelyezkedésén keresztül meghatározza a szállítási költségeket. Három egyensúlyi helyzet is lehetséges: vagy a keleti, vagy a nyugati régióba tömörülnek a vállalkozások, vagy fele-fele arányban oszlanak meg. Az utóbbi helyzet kialakulásának kisebb állandóköltségek, nagyobb szállítási költség és a helyhez kötött mezőgazdasági termeléssel foglalkozók nagyobb aránya mellett nagyobb az esélye. A lehetséges egyensúlyi pontok közül a történelmi véletlen által meghatározotthoz jutunk el. Az egyensúlyi pont elérése fokozatosan történik, míg valamennyi idő múlva elérünk az egyensúlyhoz. Krugman ezen leírásnál az időtáv meghatározatlansága mellett eltekint a termelési tényezők területközi áttelepítésének költségeitől is, és később, a B függelékben is csak a munkaerő költözésé-

nek költségével foglalkozik. Az ipari üzemek áttelepítésének sokrétű költségei is meghaladhatják a szállítási költségből és méretgazdaságosságból eredő megtakarítást. A már történelmileg kialakult településhálózathoz és közlekedéshálózathoz a jelenbeli ismeretek, költségarányok szerint nem feltétlenül párosul a termelési tényezők optimális vagy egyensúlyi eloszlása, az áttelepítési költségek viszont stabilizáló hatással járnak. Úgy érzem, ez a tényező a modell céljaihoz, tárgyához képest nem tekinthető marginális jelentőségűnek” (Dusek, 2004, pp. 74–75.).

Az 1. táblázat, a két alapmű mellett, felsorol néhány fontosabb későbbi tanulmányt. Krugman nagyon termékeny szerző volt az 1990-es években, befolyásos folyóiratokban publikált, újabb és újabb tanulmányai mind hivatkozták és népszerűsítették a korábbiakat, jelentős önismétlés mellett. Krugman nagyon intenzív újságírói, blogírói munkássága során is előszeretettel hivatkozik akadémiai munkásságára és értékeli azt.

1. táblázat

Krugman új gazdaságföldrajzzal foglalkozó egyes írásainak címe és azok Google.scholar hivatkozásainak a száma 2025 júliusában

Cím	Hivatkozás	Megjelenés éve
Increasing Returns and Economic Geography	22 056	1991
Geography and Trade	18 811	1991
First Nature, Second Nature, and Metropolitan Location	1 360	1993
Complex Landscapes in Economic Geography	479	1994
On the number and location of cities	653	1994
Development, Geography, and Economic theory	4 519	1995
When is the economy monocentric?: von Thünen and Chamberlin unified (társszerzős tanulmány)	874	1995
Urban Concentration: The Role of Increasing Returns and Transport Costs	535	1996
Confronting the Mystery of Urban Hierarchy	491	1996
How the Economy Organizes Itself in Space: A Survey of the New Economic Geography	130	1997
Space: The Final Frontier	1 023	1998
What's new about the new economic geography?	2 287	1998
The Role of Geography in Development (megjelent magyarul a Tér és Társadalomban)	1 308	1999
Where in the world is the 'new economic geography'?	351	2000
The New Economic Geography: Past, present and future (interjú Krugmannal és Fujitával)	1 444	2004

The ‚New‘ Economic Geography: Where Are We?	69	2007
The Increasing Returns Revolution in Trade and Geography	475	2009
The New Economic Geography, Now Middle-aged	695	2011
Old wisdom and the New Economic Geography: Managing uncertainty in 21 st century regional and urban development (társszerzős tanulmány)	7	2024

Forrás: saját szerkesztés

Az 1. táblázatban felsorolt publikációk három kivétellel egyszerűzősek. Krugman társszerzői közül Masahisa Fujita és Anthony Venables emelhető ki, akikkel közös munkája a *The Spatial Economy: Cities, Regions, and International Trade*, 14.156 Google.scholar hivatkozással 2025 júliusában. Az addigi eredményeket szintetizáló könyvről magyar nyelvű recenziót írt Kondor Péter és Madarász Kristóf (2000). A hivatkozások száma mutatja a rendkívüli befolyás mértékét. A befolyás és ismertség nagyon fontos mutató, de a tudományetria szakértői gyakran mutatnak rá a hivatkozások egy olyan helytelen alkalmazására és értelmezésére, amikor a minőség helyettesítőjeként használják. A minőséggel kapcsolatos kérdések a szóban forgó szöveg elolvasásával ítéltethők meg azok részéről, akik ismerik a témához kötődő szakirodalmat. A tudományetria a hivatkozások szöveggörnyezete, jellege, támogató, bíráló, semleges volta megszámlálásával értékes hozzájárulással szolgálhat ehhez. 22 ezer hivatkozás (az 1991-es tanulmányra ennél több érkezett) között nagyon sokféle árnyalat lehet, amelyek feldolgozása a pusztán számosság miatt is lehetetlen a hivatkozó tanulmányok elolvasásával, mivel ez egy év alatt napi átlagban hatvan tanulmány elolvasását követelné meg. Tudományetria vizsgálatot áttekinthetőbb méretű, valamilyen módon szűrt tanulmányok körére lehetne végezni, ahogyan tette azt Behrens és Robert-Nicoud (2009) Krugman munkásságának a *Papers in Regional Science*-re, a regionális tudomány egyik folyóiratára gyakorolt hatásáról. 93 tanulmányban összesen 200-szor hivatkozták Krugmant a folyóiratban 1991 és 2009 között. A számokat tanulmányonként és évenként megbontva is megadják, amiből látszik, hogy 2000-ben kezdett növekedni a hivatkozások száma, 2004-ben volt a csúcspont, utána csökkent a darabszám, de a 2009-es elemzés a Nobel-díj befolyása még nem jelentkezhett a vizsgált időszak végéig. Tanulmányukban a tudományetria értelmű hatás kiegészítő szerepet játszik a kvalitatív értékelés és a jövőbeli kutatási irányok vázolása mellett. Tudományetria elemzést nem fogok végezni, csak olyan tanulmányokat (elsősorban kritikus hangvételűeket, de a kritika tárgya sokféle) hivatkozok majd, amelyeket olvastam.

1.2. Az új gazdaságföldrajz megjelenésének intézményi környezete

Az új gazdaságföldrajz gyors elterjedését segít megérteni az intézményi kontextus vázolása. Paul Krugman 1974-ben végzett a Yale Egyetemen közgazdaságtan alapszakon, majd 1977-ben szerzett doktori fokozatot a cambridge-i Massachusetts Institute of Technology-ban (továbbiakban: MIT). Krugman 1991-ben két helyen oktatott, a MIT-en és a Stanford Egyetemen. A 2. táblázatban látható affiliációkon kívül még kötődött a London School of Economics-hoz (Centenary Professor címmel, előadásokkal) és a Kaliforniai Egyetem berkeley-i campusához oktatóként. Cambridge (amely teljesen egybeépült Bostonnal, a két települést csak a Charles-folyó választja el) másik világhírű felsőoktatási és kutatási intézménye, a Harvard Egyetem egy jó sétányi távolságra található a MIT-től. A Harvard Egyetem közgazdaság tanszékének a folyóirata az 1886-ban alapított Quarterly Journal of Economics, a Top5 közgazdasági folyóirat egyike. A Harvardon 1936-ban közgazdaságtani mester, majd 1941-ben PhD fokozatot szerzett Paul Samuelson 1940-ben csábították át a MIT-re a közgazdaságtan erősítésére, Robert Solow-t pedig 1949-ben (ő is a Harvardon doktorált 1951-ben). Az 1960-as és '70-es években Samuelson és Robert Solow volt a MIT arcukat leginkább meghatározó két közgazdász, mindketten Nobel-díjasok. Krugman hosszú éveken át egy irodarészlegesen osztozott Samuelsonnal és Solow-val (Krugman, 2009).

2. táblázat

Paul Krugman főbb affiliációi

Intézmény	Év
Yale University	1975–1980
Massachusetts Institute of Technology (MIT)	1980–2000
Stanford University	1984–2000
Princeton University	2000–2015

Forrás: saját szerkesztés

A MIT közgazdasági tanszéke az 1940-es évek előtt a mérnök és természettudomány szakos hallgatók számára nyújtott oktatást. A közgazdasági doktori programja 1941-ben alakult, az első fokozatot szerzett hallgató Lawrence Klein (témavezetője Samuelson) volt 1944-ben (24 évesen), aki 1959-ben kapta meg a Clark-érmet és 1980-ban a Nobel-díjat. A MIT közgazdasági részlege a tudományos életben korábban nem jegyzett helyzetből nagyon rövid idő alatt bekerült a legjobb amerikai tanszékek köré, és az 1980-as évektől vizsgálva a különféle díjakat (Nobel-díj, Clark-érem), rangos akadémiai

(az amerikai közgazdasági társaság elnökei és alelnökei) és kormányzati (jegybankelnökök, miniszterek, gazdasági tanácsadó testület vezetője, tagság) pozíciókat, a világ legelismertebb közgazdasági tanszékévé vált. Ezt a folyamatot jól bemutatja a *History of Political Economy* folyóirat 2014-es különszáma, ami a MIT közgazdasági képzésének és kutatásainak az intézménytörténetével (és kutatási stílusával is, de nem az van a középpontban) foglalkozik. Cherrier (2014) szerint 13 közgazdasági Nobel-díjas kötődött a MIT-hez, azóta további kilenc Nobel-díjas közgazdász kapta itt a doktori fokozatát és/vagy dolgozott itt. Svorenčík (2014) elismeri azt, hogy a nagy gondolkodók és azok ötleteinek sorozataként is lehet értelmezni a közgazdasági gondolkodás történetét, és erre sok példát lehet hozni a MIT történetéből is, de az ilyen magyarázat csak részleges lenne, mert figyelmen kívül hagyja azoknak a hálózatoknak a szerepét, amelyeken belül a közgazdászok működnek, nézeteik elterjednek és elismerésre tesznek szert. Szerinte a közgazdaságtan története inkább közgazdászok csoportjainak a története, amelyen belül a tanszékek szerepe fontos.

Krugmanra William Nordhaus (egy további Nobel-díjas, akinek Robert Solow volt a doktori témavezetője, és aki Samuelson *Közgazdaságtan* című tankönyvének társszerzője lett annak tizenkettedik kiadásától, 1985-től) figyelt fel 1973 tavaszán egy energiával és természeti erőforrásokkal foglalkozó szemináriumon, és kérte fel kutatási asszisztensének. Krugmant vonzotta az általa MIT-stílusnak nevezett modellépítési technika: kis modellek alkalmazása valós problémákra, ötvözve a való világra vonatkozó megfigyeléseket és a matematikát (Krugman, *Incidents from my career*, évszám nélkül).

A fentiekben vázolt és egyes példákkal illusztrált intézményi és szellemi környezet, az intézményi hálókbán betöltött központi szerep kedvező feltételeket biztosít a szellemi innovációk elterjesztéséhez. A MIT és a Harvard, az amerikai Cambridge intézményei körül ahhoz hasonló tudományhatalmi koncentráció alakult ki a huszadik század második felére, amely a két világháború közötti angliai Cambridge-re volt jellemző. A hasonlat korántsem pontos, mert Keynes 1936-os könyvének publikálása és Krugman 1991-es publikációi közötti időszakban gyökeresen megváltoztak az intézményi körülmények, publikációs gyakorlatok és a tudástermelés tudati-ösztönző elemei, a szereplők (egyetemek, kutatóintézmények, tanszékek, folyóiratok) száma pedig sokszorosára növekedett. Az angliai Cambridge relatív súlya az akkori, sokkal kisebb méretű közgazdaságtanon belül nagyobb volt, mint a MIT súlya 1991-ben. A hasonlat annyiban megállja a helyét, hogy Keynes nézeteinek globális elterjesztéséhez hozzájárult cambridge-i helyzete (ezt lásd részletesebben Dusek, 2022), az új gazdaságföldrajz térhódításához pedig valószínűleg kedvezőbb körülményt teremtett, hogy az 1991-ben Clark-érmet kapó Krugman a MIT professzora volt és nem mondjuk az alabamai University of Montevalloé.

1.3. A regionális tudomány, mint egy lehetséges, de felemásan kezelt előzmény

Egy kis kitérő erejéig érdemes megemlíteni, hogy a regionális tudomány története más-hogyan is alakulhatott volna, ha Walter Isard, a regionális tudomány kezdeményezője, Samuelsonhoz hasonlóan megmarad a MIT-en. A regionális tudomány sikertelen volt abból a szempontból, hogy eredményei nem épültek be a főáramú közgazdaságtanba, amely alig vett róla tudomást. Így végül inkább önkéntelenül ahhoz járult hozzá a szervezeti elkülönülése, hogy aneoklasszikus formalizált közgazdaságtanból még a formalizált keretekre jellemző valóságidegen feltételezések (például szállítási költség hiánya, kétpont-gazdaság, egyetlen mezőgazdasági termék, homogén fogyasztók, tökéletes oszthatóság és hasonló) mellett is visszaszorult a térrel való foglalkozás, és átkerült a regionális tudomány folyóirataiba. A klasszikus közgazdászok, szemben az őket érő gyakori váddal, adekvát módon foglalkoztak a területi gazdasági kérdésekkel. Ahogyan azt máshol bemutatom, a neoklasszikus formalizmus térnyerése volt az oka annak, hogy a térbeliséget kizárták vagy inadekvát módon kezdték kezelni (Dusek, 2013; 2024).

Isard híressé vált és sokszor – Krugman által is – idézett állítása, a „wonderland of no spatial dimensions”, vagyis a térdimenzió nélküli csodavilág, eredetileg, 1949-ben még a neoklasszikus közgazdaságtanra vonatkozott: „A legújabb szerzők erőfeszítéseiket a tér problémájának kizárásával az idő problémájának támadására összpontosították. Hicks, Mosak, Lange és Samuelson, hogy csak néhányat említsünk, mind olyan gazdaságot vizsgáltak, amelyben valamennyi tényező és termelő, áru és fogyasztó gyakorlatilag egy pontban összpontosul [...] De valójában [Hicks] egy térdimenzió nélküli csodavilágba szorítja magát” (Isard, 1949, p. 477.). Ezt a leszűkítő értelmezést már maga Isard is kibővítette az egész hagyományos közgazdaságtanra egy 1952-es tanulmányában, a frappáns állítást átvevő későbbi szerzők pedig mind bővebb értelemben használták, klasszikus, hagyományos, tradicionális közgazdaságtanról írva: „Mint máshol már részletesen rámutattunk, a hagyományos közgazdasági elmélet egy dimenzió nélküli csodavilágot vizsgált” (Isard, 1952, p. 85.). Krugman (1995) úgy gondolja, hogy a regionális tudomány hasznos volt gyakorlati szempontokból, szerepet játszott a területi tervezésben, abban, hogy hol épüljenek utak és kikötők, de sikertelen abban, hogy a területi kérdéseket a gazdaságelmélet központjába vigye. A sikertelenség oka Krugman (1995, p. 56.) szerint a verseny és a növekvő hozadék kezelése volt: „Ez pedig egyszerűen téves volt: ahhoz, hogy az általa [Isard] áttekintett különböző telephelyválasztási megközelítéseknek bármilyen értelmet lehessen adni, figyelembe kell venni a növekvő hozadékot, és így a tökéletlen versenyt is. Isard soha nem mutatott be példát az általános telephelyi egyensúlyra; ez nem véletlen, mert akkoriban sem ő, sem mások nem tudták, hogyan kell ezt megtenni.”

Isard is a Harvard Egyetemen doktorált 1943-ban, Samuelsonnál két évvel később (Isard négy évvel volt fiatalabb Samuelsonnál), majd 1945 és 1953 között ott volt oktató és kutató pozíciókban. Isard 1953-ban ment át a Harvardról a MIT Város- és regionális tervezési tanszékére, és hamarosan, de több éves szervezési előkészületek után 1954-ben alapította meg a regionális tudományi társaságot, Association of Regional Scientists elnevezéssel. Miután a MIT-en nem volt fogadókészség egy regionális tudományi doktori program létrehozására, Isard 1956-ban a szülővárosába, a philadelphiai Pennsylvanai Egyetemre igazolt, mert itt lehetőséget kapott a regionális tudományi doktori program megalapítására. Ennek a doktori iskolának az első fokozatot szerzett hallgatója William Alonso volt 1960-ban, akit témavezetője, Isard még a Harvardon végzett alap- és mester szakos tanulmányai alatt ismert meg, és aki átmenetileg követte Isardot Cambridge-ből Philadelphiába. Alonso 1999-ben hunyt el a Harvard professzoraként. A regionális tudományi társaság (1990-től átszervezve Regional Science Association International név alatt) még abban az évben megalapította a William Alonso Emlékdíjat a regionális tudományok terén végzett innovatív munkáért. Ennek az első díjazottja Masahisa Fujita és Paul Krugman volt 2002-ben a MIT kiadónál megjelent „The Spatial Economy” című, korábban említett könyvükért. Fujita, aki építőmérnökként diplomázott 1966-ban, és a vasúthálózat fejlesztésének hatásvizsgálatával foglalkozott Japánban, ösztöndíjasként került a Pennsylvanai Egyetemre és ott doktorált regionális tudományból 1972-ben. Krugmannal személyesen először 1991 novemberében találkozott Houstonban a regionális tudományi konferencián (Fujita, 2011).

Isard visszaemlékezésében (Isard, 2003, p. 85.) azt írja, hogy a Location and Space Economy című könyvének kiadását az 1950-es évek elején számos nagy akadémiai kiadó elutasította, többek között Paul Samuelson se tartotta valószínűnek azt, hogy a könyv eladásai elérnék az ezres példányszámot. Végül a MIT akkor alakulóban lévő és minőségi könyvkiadási javaslatokkal még nem rendelkező kiadója 1954-ben elvállalta a könyv publikálását, amely 25 ezres példányszámot meghaladó eladást, több későbbi kiadást és fordítást ért meg. A MIT és a Harvard, mint intézmények így két, a 20. század második felében a regionális gazdaságtanhoz kötődő iskola elindításában is fontos szerepet játszottak, amelyek napjainkra tematikus értelemben már egybeolvadtak, míg szervezeti és kutatási hagyományokban a szélesebb spektrumot átfogó regionális tudomány és az új gazdaságföldrajz között vannak különbségek. A Pennsylvanai Egyetemen 1993-ban szüntették meg a regionális tudományi tanszéket és képzést, amelynek doktori programja a fennállása alatt csaknem 180 doktori fokozatot adott ki (Boyce, 2004, p. 41.).

1.4. Krugman 1991-es tanulmányának hivatkozásai

A bevezetőben írtam arról a megközelítésről, amely szerint a korszerű tudás megismeréséhez elegendő az elmúlt néhány év publikációinak az ismerete. A következőkben megvizsgálom, hogy ez mennyiben érvényesült Krugman 1991-es tanulmányában. A rendkívül gazdag kutatási hagyományból Krugman 14 tételt hivatkozott, ezt növeli még két önhivatkozás. A 14 tételt két részre osztottam: a klasszikus szerzők közé soroltakat és a kortársakat is 7–7 munka képviseli. Ez a klasszikusok szokatlanul magas arányát jelenti. A kortársak között van három többszerzős tanulmány, valamint két szerzőtől két tanulmány is hivatkozott, így a szerzők száma itt nem 7, hanem 8.

A klasszikusokra történő citációk tartalmát a 3. táblázat foglalja össze. Ezek olyan hivatkozások, amelyek rövid utalással tisztelegnek az elődök előtt, a hivatkozott koncepció bemutatása nélkül, hiszen erre egy 17 oldalas tanulmányban nincs is lehetőség. Krugman a Földrajz és kereskedelembe, valamint a „Fejlődés, földrajz és gazdaság-elmélet” című könyvében pár oldalas összefoglalókat ad a regionális gazdaságtan néhány kanonizált szerzőjéről, de ezek eléggé felületesek ahhoz, hogy jó kiindulópontként ajánlhatók lennének. A felületesség okát maga Krugman tárja fel 1999-ben. Miután már több mint két évtizede hivatkozott a Heckscher–Ohlin-modellre, így írt: „egy kínos beismeréssel kezdem: mielőtt elkezdtem dolgozni ezen a cikkemen, még soha nem olvastam Ohlin *Interregional and International Trade* című művét” (Krugman, 1999). Az eredeti munkához képest sokadlagos forrásokon alapuló értelmezéseknek, rövid és leegyszerűsített tankönyvi összefoglalóknak nyilvánvalóak a veszélyei, ami jól látható a következő sommás ítéletből is: „a német hagyomány problémája biztosan az volt, hogy inkább geometriáról, mint közgazdaságtanról szólt” (Krugman, 1995, p. 39.).

3. táblázat

Krugman 1991-es tanulmányának klasszikusokra történő hivatkozásai

Szerző	Eredeti publikáció megjelenésének éve	Hivatkozás tartalma
von Thünen, Johann Heinrich	1826	a városkutatás fontos szereplője
Christaller, Walter	1933	együtt Lösch-sel: az ipari termelés eloszlása egy rácsot alkot, ha az ipari termékek iránti kereslet a mezőgazdaságból származik
Lösch, August	1940	együtt Christallerrel: az ipari termelés eloszlása egy rácsot alkot, ha az ipari termékek iránti kereslet a mezőgazdaságból származik
Hoover, Edgar M.	1948	az agglomeráció szerepének a világos bemutatása miatti dicséret

Myrdal, Gunnar	1957	„körkörös okság” (és nem körkörös kumulatív okság, ami pontosabb lenne)
Hirschman, Albert O.	1958	térbeli tovaggyűrűző hatások, amelyek az ipar térbeli koncentrációját erősítik
Pred, Allan R.	1966	térbeli tovaggyűrűző hatások szerepe a 19. századi amerikai ipari övezet kialakulásában

Forrás: saját szerkesztés

A hivatkozott nyolc kortárs szerző végzettsége és affiliációja a 4. táblázatban látható. Paul David tanulmánya még megjelenés előtt állt és végül egy társszerzővel és más címen lett publikálva. David R. Meyer abból a szempontból különbözik a többiektől, hogy végzettsége alapján geográfus, a Chicagói Egyetemhez kötődik, munkássága a történeti gazdaságföldrajzot érinti leginkább. A rá érkező hivatkozás a történeti földrajz egy vezető folyóiratában jelent meg és az USA ipari övezetének kialakulásáról szól. A szerzőhármas által írt két cikk egyik szerzője, Kevin Murphy, szintén a Chicagói Egyetemen végzett. A többiek Krugman kollégái és ismerősei a MIT-ről és a Stanford Egyetemről.

4. táblázat

Krugman 1991-es tanulmányának kortársakra történő hivatkozásai

Megjelenés éve	Egyszerzős munkák szerzői (4 darab)	Végzettség és/vagy affiliáció
1989	Arthur, W. Brian	Stanford Egyetem, 1983–1996
1990	Arthur, W. Brian	
in press	David, Paul	Harvard, MA 1956; PhD. 1973; Stanford Egyetem 1961–2022
1983	Meyer, David R.	Chicagói Egyetem, PhD. 1970
	kétszerzős munka szerzői (1 darab)	
1977	Dixit, Avinash K.	MIT, PhD. 1968; Princeton, 1981–
1977	Stiglitz, Joseph E	MIT, MA 1965, PhD. 1967 (később: Yale, Stanford, Princeton)
	háromszerzős munka szerzői (2 darab)	
1989	Murphy, Kevin	Chicagói Egyetem, PhD. 1986
1989	Shleifer, Andrei	Harvard, BA 1982; MIT, PhD. 1986; Harvard 1991–
1989	Vishny, Robert W.	MIT PhD. 1985

Forrás: saját szerkesztés az interneten elérhető életrajzok alapján

2. Az új gazdaságföldrajz kritikái

Az új gazdaságföldrajzról alkotott vélemények ellentmondásosak. A támogatói és a kritikusai abban egyetértenek, hogy a közgazdaságtanon belül a térbeli kérdések vizsgálatának előtérbe helyezése üdvözlendő fejlemény. Mivel a támogató értékeléseket, amelyekre a Nobel-díj még további jelentős megerősítést gyakorolt, jól ismerjük, ezért közülük csak három, tipikusnak mondható példát mutatok be az 5. táblázatban. Szerepel köztük Paul Allen, Krugman kollégája, aki idézett írásában a modellek feltevéseire vonatkozó kisebb hiányosságokat korrigál.

5. táblázat

Az új gazdaságföldrajz jellemző értékeléseinek három példája

Szerző	Értékelés
Brakman–Garretsen 2006, p. 569.	Krugman (1991) publikációja egy teljesen új alágazatot indított el a közgazdaságtanban: az új gazdaságföldrajzot. Krugman (1991) újdonsága abban állt, hogy a régiók közötti munkaerő–mobilitást bevezette Krugman (1980) egyébként változatlan kereskedelmi modelljébe. A régiók közötti munkaerő–mobilitás bevezetése azt jelentette, hogy az agglomeráció, vagy általánosabban a gazdasági tevékenység térbeli eloszlása endogénné vált. Krugman saját későbbi munkái és sok más kutató eredményei is megmutatták ennek az új megközelítésnek az analitikai gazdagságát.
Fingleton, 2005, pp. 351–352.	Számos közgazdász és regionális tudós lelkesen üdvözölte az új gazdasági földrajz (NEG) megjelenését, a földrajzi közgazdaságtan történetének mérföldkőnek tartva azt. A NEG lehetővé teszi a pozitív skáláhozadékok, ami a regionális gazdaságtan lényege, de egy sor mikroökonómiai koncepció kontextusában ezt a gazdaságelmélet középpontjába helyezi. Alkalmazott szempontból a NEG különösen sikeresnek bizonyult olyan fogalmi eszközök biztosításában, amelyek a globalizáció teljesebb és mélyebb megértését teszik lehetővé (Krugman és Venables, 1995), előre jelezve a reáljövedelmek divergenciáját, majd végül konvergenciáját, ahogy a kereskedelmi költségek csökkennek, és a bérkülönbségek egyre nagyobb szerepet kapnak az ipari telephelyek kiválasztásának meghatározó tényezőiként.
David, 1999, p. 162.	Paul Krugman cikkében bemutatott térbeli erőforrás-elosztási és kereskedelmi modellek megfelelnek az elvárásoknak. Megmutatják mindazt a takarékos eleganciát, érthető magyarázó erejét és ügyes aktualitását, amelyek alkotójuk számos közgazdasági publikációját jellemzik. A lehető legegyszerűbb módon mutatják be, hogy a centripetális és centrifugális erők különböző kombinációi hogyan eredményezhetnek egyszerű, de strukturált egyensúlyi konfigurációkat a specializált termelés térbeli eloszlásában. Formális részleteik pedig feltárják azoknak a mechanizmusoknak a lényegi jellemzőit, amelyek révén az elsüllyedt költségek késleltetett hatása lehetővé teszi, hogy a múltbeli események tartósan befolyásolják a gazdasági fejlődés földrajzi alakulását.

Forrás: saját szerkesztés

A támogatók között vannak olyan kisebb kritikai észrevételek, amelyek összességében kevésbé hangsúlyosak, részletkérdést érintenek, Krugmanhoz képest apró javításra vagy kisebb értelmezési különbségre vonatkoznak. Így Krugman az új gazdaságföldrajzot 1991-től számítja, és ehhez képest a saját korábbi új kereskedelemelméletét bizonyos előfutárnak tekinti, mások az új gazdaságföldrajzot többféle Krugman előtti előzményre vezetik vissza, olyanokra, amelyek ugyanakkor nem épültek be a főáramba, és valamilyen szempontból különbözőek vagy fejletlenebbek voltak. Az empirikus tanulmányok viszonylagos szűkössége is lehet enyhébb bírálat tárgya. Maga Krugman (1998, p. 16.) úgy ír erről: hogy „egy elméletet az empirikus relevancia alapján kell elfogadni vagy elvetni. Tehát az empirikus és kvantitatív munka egyértelműen a következő frontvonal.”

Ez dicséretes törekvés, de a retorikát nem támasztja alá a gazdaságelmélet gyakorlata. A tesztelés nehézségeit a neoklasszikus modellépítésre jellemző valóságidegen feltevések sokasága jelenti, amelyben nem egy változó valóságidegen, hanem az egymással rendszeres kapcsolatban lévő változók sokasága, ahol még a változók közötti kapcsolatok jellege is olykor csak feltevéseken alapul. A modellek változói és a valóság közötti összhang megteremtése ezért problémás, a különálló változók operacionalizálási, mérési, megfigyelési nehézségei pedig közismertek. Ez egészen más megközelítése az elméletalkotásnak, mint Thünen módszere, a valósághoz való fokozatos közelítés, a feltevések és a valóság folyamatos összhangba hozása, és a változóknak a saját gazdálkodásának a gondos megfigyelésén alapuló operacionalizálása, adatokkal való feltöltése. Jelenleg az új gazdaságföldrajz címszó alatti empirikus munkák az új gazdaságföldrajzot megelőző empirikus munkákhoz hasonló témákban folynak (területi egyenlőtlenségek a jövedelemben, munkabérben, foglalkoztatottságban és egyéb makromutatókban, telephelyválasztás, kereskedelem stb.), a módszerek, adatok, szoftverek, adatbázisok fejlődtek. Míg Krugman 1991-es könyve a Hoover-index kétszeresét alkalmazta (Hoovert nem megemlítve) az empirikus elemzés során, addig a későbbi vizsgálatok egyre kifinomultabb eszköztárt alkalmaznak. A Krugman által használt formulát néhányan elnevezték Krugman specializációs indexnek, tekintet nélkül arra, hogy már az 1950-es évektől bejáratódott a gazdaságföldrajzban a Hoover-index elnevezés (Hoover egy 1936-ban megjelent tanulmányában javasolta a mutató használatát), ráadásul emellett más tudományterületeken a disszimilitási index, Duncan-index, Schutz-index, Robin Hood-index is használatos volt a szerkezeti szempontból ugyanarra az egyenlőtlenségi mutatóra.

A kritikus írárok tartalmát, indokait nem tudom részletezni helyhiány miatt. Elsősorban Ron Martin, az angliai cambridge-i geográfus bírálatainak az elolvasását ajánlom, ezek elég átfogók és részletesek (Martin, 1999a; Martin 1999b; Martin–Sunley, 1996). A bennük foglaltak 26 év alatt nem avultak el. Martin (1999b) szerint: „A földrajztudósok számára a közgazdászok által propagált „új gazdaságföldrajz” nagyon kevés közös vonást mutat a kortárs gazdaságföldrajz elméleti és empirikus kérdéseivel. Inkább a regionális

tudomány és a városgazdaságtan modelljeinek átdolgozását jelenti, pontosan azokat a megközelítéseket, amelyeket a földrajztudósok évekkel ezelőtt elvetettek. Az „új földrajzi közgazdaságtan” alapját képező matematika ugyan kifinomult, de a legtöbb földrajztudós az eredményeket nem tartja különösebben újnak, empirikus alkalmazásukat pedig triviálisnak gondolja” (Martin, 1999b, p. 67.). „Ezek a modellek nem könnyen használhatók empirikus becslésekre vagy alkalmazásokra, mivel általában túl elvontak, túlságosan leegyszerűsítettek és idealizáltak: túl sok tényezőt tartanak állandónak vagy hagynak figyelmen kívül ahhoz, hogy a modelleket értelmesen lehessen alkalmazni a való világra, avagy tesztelni lehetne” (Martin, 1999b, p. 70.). Martin kritikája önmagáért beszél, csak annyival egészíteném ki, hogy az „új gazdaságföldrajz” elnevezést is sok geográfus bírálta, az új földrajzi közgazdaságtant (new geographical economics) jobbnak tartva. Angolul ez utóbbi elnevezés és a geographical economics is elterjedt, de az új gazdaságföldrajzhoz képest kevésbé.

Bryan Berry a geográfia kvantitatív forradalma egyik résztvevője volt az 1960-as, 70-es években, amelyen belül az elméleti és kvantitatív geográfiának, területi elemzésnek (spatial analysis) nevezett irányzat a regionális tudománnyal részben átfedésben, inkább szövetségesként, mint riválisként dolgozta ki a többnyire absztrakt területi gazdasági és városgazdasági modelleket, és végzett kvantitatív empirikus elemzéseket. Berry tehát egy másik geográfus hagyományt képvisel, mint a hagyományos földrajzhoz közelebb álló Martin. Berry személyesen is megélve sok elméleti és módszertani innovációt, elég nagy rálátással rendelkezett az 1990 előtti időszak elméleti eredményeire. Egy interjúbán Martinnál kevésbé udvariasan és kevésbé formálisan fejezte ki véleményét: „Az egyetlen ok, amiért új gazdaságföldrajznak nevezik, az, hogy a támogatói csak egymással beszélgetnek. Nem olvasnak szakirodalmat, nincs érzékük az intellektuális hagyományokhoz. [...] Krugman soha nem hivatkozik forrásaira” (Berry, 2004, pp. 10–11.). Berry 1976 és 1981 között a Harvard Egyetem várostervezési PhD programjának volt a vezetője. Az ott töltött idő tapasztalatairól ugyanebben az interjúbán így vallott: „Öt évet töltöttem a massachusettsi Harvardban és Cambridge-ben. Tudom, milyen elszigetelt az ottani intellektuális környezet. Nemigen látnak értéket Cambridge városának határain túl. Az ötletek csak akkor kapnak elismerést, ha valamelyik kollégájuk fogalmazza meg őket. Elhagytam a Harvardot, mert mélyen elégedetlen voltam és kényelmetlenül éreztem magam abban az intellektuális környezetben” (Berry, 2004, p. 11.).

Berry az Urban Geography folyóirat egy szerkesztőségi cikkében korábban rámutatott arra is, hogy Krugman 1996-os városföldrajzzal foglalkozó könyve olyan kérdésekkel foglalkozik, amit a városföldrajz képviselői évtizedekkel korábban megoldottak: „A Simon–Ijiri-modellt 1958-ban mutatták be a geográfusoknak a városok méreteloszlásának magyarázataként. Ez volt az első a sok hasonló tanulmány közül, amelyek a véletlenszerű növekedési folyamatok egyensúlyi állapotával foglalkoztak, és hamarosan kiegészültek olyan munkákkal, amelyek részletesen leírták a központi helyek és más poli-

centrikus térbeli elrendezések önszerveződő kritikus állapotát. De akkor is, gondolom, ha Krugman tudott volna ezekről a tanulmányokról, figyelmen kívül hagyta volna őket, mert nem professzionális közgazdászok írták őket, és nem az öt legfontosabb közgazdasági folyóirat egyikében jelentek meg! Krugman helyesen összpontosít egy érdekes interdiszciplináris mozgalomra, és fontos hozzájárulást tud is tenni, de némi alázatot kellene tanúsítania, mert világnézete olyan népszokásokkal van körülvéve, amelyek megakadályozzák, hogy elismerje és elfogadja a saját tudományterületén kívüli tudományos eredményeket” (Berry, 1999, p. 2.).

Azt nem tudjuk, hogy Krugman az ehhez hasonló kritikákból mennyit olvasott, de hivatkozni nem szokott a kritikai írásokra. Egy 2004-ben megjelent interjúbán (ami vele és Fujitával közösen készült 2002-ben) azt mondta a kritikákra vonatkozó kérdésről, hogy „talán ezek a negatív reakciók részben annak is köszönhetők, hogy nem fordítottam elég figyelmet a korábban megjelent munkákra” (Fujita–Krugman, 2004, p. 149.). Fujita pszichológiai és tudományszociológiai okokat lát a kritikák háttérben: „Véleményem szerint ez a nyilvánvaló elutasítás egyes hagyományos földrajztudósok részéről nem egyszerűen a korábbi szakirodalom elégtelen áttekintéséből fakadt. Inkább érzelmi okok álltak a háttérben”. A regionális tudomány és a városgazdaságtan művelőinél pedig a „paradicsom megszállása” történt Fujita szerint. Korábban csak ők foglalkoztak gazdaságföldrajzi matematikai modellekkel, de „az 1990-es évek elején egy prominens főáramú közgazdász, Paul Krugman érkezett a paradicsomba, magával hozva az új gazdaságföldrajzot. Ez egyfajta invázió volt” (Fujita–Krugman, 2004, p. 150.) A hagyományos gazdaságföldrajz képviselőihez képest ugyanakkor kevesebb érzelmi zavart okozott a regionális tudomány számára az új gazdaságföldrajz megjelenése, elég gyorsan elfogadták azt, mint a területi gazdaságtan üdvözlendő kiegészítését, válaszolta a kritikai fogadtatásra vonatkozó kérdésre Fujita.

A felvetett kérdések érdembeli vizsgálata adhat választ arra, hogy a kritikák jogosak-e vagy sem. Tehát a személyekre, érzelmekre, paradicsomi állapotra, tekintélyre vonatkozó érvek számítanak az ugyanilyen típusú érvekre adott válaszként, de amikor szakmai szövegek, állítások tartalmáról van szó, akkor nem. A részletes, nem néhány mondatos kritikák között pedig szakmaiak is vannak. Martin és Berry bírálata közös abban, hogy szerintük a kutatási hagyományok kezelésének a gyakorlata helytelen (Martin bírálata nem ez a súlypontja, hanem a módszertani problémák). Berry nyíltabban plágiummal vádolja Krugmant, ami ebben az esetben hivatkozás nélküli gondolatkölcsonzés lehet és nem szövegek szó szerinti átvétele. Azonban ilyenkor gondolatok független újrafelfedezése is állhat a háttérben. A bevezetőben az ilyen típusú kérdésekről írtam azt, hogy nem mindig lehet igen/nem típusú választ adni rá. Krugman, általában elismeri, hogy korábban már foglalkoztak az érintett kérdéssel, de ezt kiegészíti azzal, hogy nem voltak képesek megfelelő modellekkel, módszertannal kezelni, tehát formai értelemben újdonságról van szó.

A részletesebb elemzésekben megjelenő kritikák címszószerű összefoglalása a 6. táblázatban látható. Más csoportosítás is lehetséges, a részletezettségtől függően lehetne kevesebb vagy több kategóriát is képezni. Az első tíz probléma módszertani vagy elméleti jellegű, az utolsó három az elmélettörténet kezelésére és a tudományos kommunikáció zavarára vonatkozik.

6. táblázat

Az új gazdaságföldrajzzal kapcsolatos kritikák rövid összefoglalása

1.	a valós helyek figyelmen kívül hagyása
2.	a modellek tesztelésének hiánya
3.	a gazdasági jelenségekre vonatkozó feltételezések (például homogén termékek, tőke, munkaerő; költségmentes interregionális tőketranszport, térben immobil mezőgazdasági munkaerő)
4.	a matematikai formalizmus ismeretelméleti problémái
5.	a történelem és az idő kezelése
6.	az intézményi tényezők figyelmen kívül hagyása
7.	a tér kezelése (mint a kétpontgazdaság, a régiók pontként kezelése)
8.	a régiók skálájának (méretének) meghatározatlansága
9.	az alapvető térbeli objektumok (városok, régiók) meghatározatlan jellege
10.	a szállítási költség kezelése („jéghegyelv”: a szállított termék egy része elolvad a szállítás során)
11.	helyes megállapításai triviálisak és a területi kutatók körében már régóta ismertek
12.	a gazdaság térbeli (városi, közlekedési) aspektusairól szóló korábbi kutatások figyelmen kívül hagyása vagy félreértelmezése
13.	a gazdaságföldrajz gazdaságtudomány általi kolonizálása

Forrás: saját szerkesztés

A kritikák közül az elsőt és a negyediket kommentálom itt röviden, a többinek az egy része pedig különböző helyeken már felbukkant. Az új gazdaságföldrajz gyakori bírálataként jelenik meg a valós helyek figyelmen kívül hagyása, elsősorban a hagyományos gazdaságföldrajz képviselői részéről. Ezt a bírálatot két szempontból tartom indokolatlannak. Egyrészt, a területi gazdasági kérdések vizsgálatának két fő módja van: a konkrét, valós helyek empirikus, történelmi leírása, valamint a gazdasági tevékenységek területi eloszlására vonatkozó elméletek alkotása, a területi eloszlást és annak hatékonyságát magyarázó, befolyásoló tényezők és az azok között lévő kapcsolatok feltárása révén. E két megközelítés egyike sem jobb vagy felsőbbrendű a másikhoz képest. Az első a gazdaságföldrajz és a gazdaságtörténet hagyományos terepe, a második a gazdaságelméleté. A

kompetens történeti és földrajzi kutatások felhasználják az elméleteket a valós jelenségek magyarázatához, az elméletek illusztrálására pedig az empirikus eredményekből vett példákat használnak. Mindkét eljárás lehet a tényekre szorítózkodó, a „mi van?” kérdésre választ kívánni adó, valamint normatív igénnyel fellépő, a „mi legyen?” kérdést feltevő és a világ megjobbítását célzó gazdaságpolitikai javaslatokat megfogalmazó. Másrészt a valós helyeket rendre említik az új gazdaságföldrajz tanulmányai, példaként a koncentrációra, az útfüggő területi fejlődésre vagy egyéb szempontból.

Krugman szerint napjainkban a matematikai formalizmus az egyetlen tudományos módszer a közgazdasági kérdések vizsgálatában. Ezt a nézetet a főáramú közgazdaságtan számos képviselője sokszor megfogalmazta és alkalmazta nagyjából az 1930-as évek óta, magán a MIT-en leghíresebb szószólója Samuelson volt. Az első közgazdasági Nobel-díjas, Tinbergen így fogalmazott a kérdésről: „Néha elfelejtik, hogy a matematika legáltalánosabb típusai ellen felhozott érvek valójában a tudomány ellen általában irányulnak” (Tinbergen, 1954, p. 368.). Krugman számos tanulmányában megismétli ehhez hasonló nézetét. „A szigorúság és a logika színvonalának emelkedése egyes dolgok megértésének jelentős javulásához vezetett, de egy ideig azt is eredményezte, hogy nem voltak hajlandók szembenézni azokkal a területekkel, amelyeket az új technikai szigorúság még nem tudott elérni” (Krugman, 1995, p. 3.). „Mivel az angol nyelvterületen gyakorolt közgazdaságtan erősen matematikai modellekre orientált, minden olyan közgazdasági érvelés, amely nem ebben a formában került kifejezésre, láthatatlan maradt” (Krugman, 1990, p. 3.). Ezt a megállapítást Krugman művei kétségtelenül alátámasztják. Krugman meglehetősen barátságtalan a formális modellek kritikusaival szemben, politikai elfogultsággal és matematikai képességek hiányával vádolva őket. „Azok közül, akik elutasítják a gazdasági modellek ötletét, sokan rosszul tájékozottak, vagy akár (talán tudat alatt) intellektuálisan tisztességtelenek” (Krugman, 1995, p. 79.). Krugman több tanulmányában is megismétli, a verbális kifejezésmód archaikus, homályos, unalmas és tudománytalan.

Az ilyen kijelentések és az ezekkel kapcsolatos viták háttérben egy feloldhatatlan világnézeti ellentét áll. Világnézet helyett lehet ezt sokféleképpen hívni, paradigmának, diszciplináris mátrixnak, kutatási hagyománynak, gondolkodási stílusnak, a kutatást irányító meggyőződésnek, hiedelmeknek, ismeretelméleti megközelítésnek és hasonlóknak, negatív színben feltüntetni szándékozó esetben mítosznak, babonának, dogmának és hasonlóknak. Ezeknek a háttérben lehetnek racionális és irracionális elemek is. Krugman azzal, hogy csak a formális kifejezésnek ismer el tudományos státuszt, nemcsak leszűkíti a tudományosan vizsgálható jelenségek körét és módszereit (ezt sokszor el is ismeri, hogy így van), hanem egyben immunizálja a módszertanát a kritikákkal szemben, tudománytalanoknak minősítve azokat. Krugman megfélemedezik arról, hogy a matematikai szimbólumok gazdasági koncepciókat helyettesítenek, a szimbólumok pontossága nem lehet nagyobb, mint maga a szavakkal kifejezett koncepció. Jelentősen alulértékeli a szóbeli kifejezés és a verbális logika lehetőségeit, egyben túlértékeli a matematikai kifejezésmód

erényeit és lehetőségeit. Annak a gyakori állításnak, miszerint a matematikai kifejezés-mód felszínre hozza a verbális kifejezés hallgatóságos feltevéseit, Menger (1973) szerint épp az ellenkezője az igaz. A matematizált kifejezésmód számos implicit és a valósággal nem összeegyeztethető, de nem elhanyagolható feltételezéseket követel meg, olyan típusúakat, mint a termékek tökéletes oszthatósága, homogenitása, folytonossága vagy a hasznosság mennyiségi változó volta. Ezek nem a gazdaságelméleti kiindulóponton nyugszanak, hanem a matematikai kezelésből következnek. Krugman verbalizmus-hoz való hozzáállása kapcsán érdemes idézni Neary-t (2001), aki az új gazdaságföldrajzot meglehetősen pozitív, támogató módon értékelő cikkében azt írja a „The Spatial Economy” (Fujita et al., 1999) című könyvről: „a szerzők hatalmas erőfeszítéseket tettek a modell világos ismertetésére, de még ők sem tudták megakadályozni, hogy a számítások időnként szinte áthatolhatatlan CES-algebrai zűrzavarba fulladjanak” (Neary, 2001, p. 537.).

3. Az új gazdaságföldrajz szerzőinek a tökéletes versenyre és növekvő hozadékra vonatkozó elmélettörténeti értékelése

Az új gazdaságföldrajz szerzőinek a gondolatvilágában állandóan visszatér az az állítás, miszerint a térbeli gazdasági elemzés korábbi munkái az állandó hozadék és a tökéletes verseny feltételezésén alapultak. „Természetesen a von Thünen-modell, mint a legtöbb 1820 és 1970 közötti gazdasági modell, a tökéletes verseny és az állandó hozadék esetére összpontosított” (Krugman, 1995, p. 76.). A kérdés azonban kissé bonyolultabb, mert a „Rethinking International Trade” című könyvében (amelynek 8 oldalas bevezetőjében a „növekvő hozadék” kifejezés 27 alkalommal fordul elő) Krugman nem teljesen egyértelmű ebben a témában. „Az új kereskedelemelmélet a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó olyan megközelítés, amely a nemzetközi gazdaságnak pontosan azokat a jellemzőit hangsúlyozza, amelyeket a hagyományos kereskedelemelmélet figyelmen kívül hagy: a növekvő hozadékot és a tökéletlen versenyt” (Krugman, 1990, p. VII.). A 11. oldalon Krugman óvatosabb, ezt az állítást a formális kereskedelmi modellekre korlátozza: „Mindazonáltal a növekvő hozadék, mint a kereskedelem oka, viszonylag kevés figyelmet kaptak a formális kereskedelemelméletben. Ennek fő oka az, hogy úgy tűnik, nehéz kezelni a növekvő hozadék piaci szerkezetre gyakorolt hatásait” (Krugman, 1990, p. 11.). Így tehát Krugman könyvének más részeiből kiderül, hogy furcsa szakzsargonjában a „hagyományos kereskedelemelmélet” a Samuelson-féle neoklasszikus kereskedelemelméletet jelenti. Samuelson kereskedelemelmélete azonban Krugman számára a növekvő hozadék és a tökéletes verseny szempontjából egyenértékű a klasszikus kereskedelem-

elmélettel, az egyetlen különbség az, hogy az előbbi formalizmusa miatt jobb az utóbbinál. Úgy gondolom, hogy ez egy eléggé jelentős félreértelmezés, mert a klasszikus kereskedelemelmélet nem a tökéletes versenyen alapult, ami akkor még nem is létezett, ez utóbbit lásd később.

Rátérve még egy másik példára a számtalan közül, Fujita az előbb már említett, Krugmannal közös interjújában ezt mondja: „A modern gazdaságelméletben jól ismert, hogy a méretgazdaságosság nem összeegyeztethető a von Thünen mezőgazdasági földhasználati modelljének alapját képező tökéletes versennyel” (Fujita–Krugman, 2004, p. 155.). Négy probléma is van azzal a kijelentéssel, hogy Thünen modellje a tökéletes versenyre épült. Egyrészt Thünen koncentrikus körökből álló modellje, középpontban a várossal, olyan költségterén alapult, amelyben csak egy szállítási költség létezik, és azt mindenki tökéletesen ismeri. Ez azonban nem egyenlő a tökéletes versennyel. Thünen tisztában volt azzal, hogy modellje a mezőgazdasági földhasználat idealizált modellje, és rendkívül alaposan megvizsgálja az idealizált modell és a valóság közötti különbségeket (Thünen, 1930, pp. 264–324., valamint más helyeken is). Ez nem tipikus neoklasszikus modellépítési eljárás. Másrészt önellentmondásos az állítás, hogy egy térbeli modell tökéletes versenyen alapul. A tökéletes verseny számos valóságidegen feltétele közül az egyik a térbeliség hiánya. A tér nem hozható összhangba a tökéletes versennyel. A tökéletes verseny legkorábbi kritikáinak egy részét a regionális gazdaságtan és a telephelyelmélet kutatói fogalmazták meg, például Palander 1935-ben (Palander, 1935, pp. 275–278.). Ha nem korábban, akkor legalább ettől az időtől kezdve a tökéletes verseny és a térbeliség logikai összeegyeztethetetlenségét bizonyítottak lehet tekinteni. Harmadrészt, és ez inkább csak terminológiai kifogás, a tökéletes verseny általánosságban nem egy feltevés, hanem nagyon sok más feltevésen alapuló elmélet. Ennek ellenére valóban kiindulópontul, egy nem vitatott külső adottságként szolgálhat egyes kérdések vizsgálatakor, de a térbeli kérdések kapcsán nem.

A negyedik probléma azonban az előzőeknél súlyosabb. A tökéletes verseny Walras statikus, térnélküli általános egyensúlyi modelljén alapulva az 1930-as évekre vált általánosan elfogadottá. Ekkor jelentek meg első ismertebb kritikái, Edward Chamberlin (Harvard) és Joan Robinson (angliai Cambridge) részéről. A tökéletes versenyző teljes egészében a modern neoklasszikus gondolkodás szülötte, írja az elmélet történetét és gazdaságelméleti hatását bemutató Machovec (Machovec, 1995, p. 242.). Tehát az elmélet-történelem valóságával nem hozható összhangba az az állítás, hogy az új gazdaságföldrajzot megelőző modellek a tökéletes versenyen alapultak. Ennek egy jóval szűkebb értelmezése esetleg elfogadható: az új gazdaságföldrajzot megelőző formalizált neoklasszikus kereskedelemelméletek többsége, nagyjából Samuelsontól, a tökéletes versenyen alapult.

Ami a növekvő hozadékot illeti, az egy ősi gondolat, amely az első ókori közgazdasági jellegű írásokban is megjelenik, tehát például Platónnál Az államban, és ez végigvonul a közgazdaságtan egész történetén. Ebben legfeljebb a neoklasszikus formalizmus megjelenése jelentett törést, de addig az általánosan elfogadott tételek közé tartozott az ipari termeléssel kapcsolatban.

Végül egy Thünenrel kapcsolatos további jellemző félreértésre térek ki. Thünen modellje azért lesz bírálat tárgya több helyen, mert „feltételezi azt, amit meg akarsz érteni: egy központi városi piac létezését. Valójában a modell egészének célja annak a folyamatnak a megértése, amely a gazdasági tevékenységet elvonja ettől a központtól, ha úgy tesszük, a „centrifugális” erőknek. A központokat létrehozó, a gazdasági tevékenységet összefogó „centripetális” erőkről nem mond semmit” (Krugman, 1995, p. 53., később megismételve Fujita et al., 1999, pp. 17–18.). Ezzel az a probléma, hogy Thünen a koncentrikus körökkel nem a központi hely létrejöttét kívánta magyarázni, hanem a mezőgazdasági földhasználati mintákat. E cél elérése érdekében ideiglenesen feltételezte egy központi város létezését. A centripetális erőkkel munkájának más részeiben foglalkozik.

Fujita később igazságot szolgáltatott Thünennek ebben a vonatkozásban, mivel a Spatial Economy (1999) megírása után elolvasta Thünen könyvét: „Nemrég azonban alkalmam nyílt alaposan elolvasni von Thünen művének angol fordítását (Wartenberg, 1966), és megállapítottam, hogy von Thünen maga is nagyon szisztematikusan ismertetette a gazdasági agglomerációt magyarázó legtöbb tényezőt. Interjúkészítő: Tényleg? Erről még soha nem hallottam. Krugman: Nekem is újdonság. Az „Isolated State” tehát egy másik klasszikus mű, amelyre mindenki hivatkozik, de kevesen olvasták el. Fujita: Ez egy jó alkalom, hogy helyrehozzuk a helyválasztási elmélet történetét. A gazdaságföldrajzosok és a telephelyelméletek képviselői mindig hivatkoznak von Thünenre, de (tudomásom szerint) soha nem az agglomerációs gazdaságok vagy a városok kialakulásának összefüggésében” (Fujita–Krugman, 2004, p. 153.). Ezt követően Fujita hosszan sorolja a Thünen modelljében figyelembe vett agglomerációs tényezőket és centripetális erőket. „Interjúkészítő: Ez nagy meglepetés. El kell olvasnom von Thünen könyvét. Ez azt jelenti, hogy ha von Thünen eredeti, monocentrikus térbeli gazdaságelméletét egye-sítenénk a fenti, ugyanolyan úttörő gondolataival az ipari agglomerációkról, akkor az az új gazdaságföldrajz tipikus modelljévé válna? Fujita: Teljesen igaza van” (Fujita–Krugman, 2004, p. 155.).

Összegzés

Az új gazdaságföldrajz révén megélénkült a gazdaság térbeli kérdéseivel kapcsolatos elméleti diskurzus. A korábban a térnélküli modellek csodavilágával foglalkozó neoklaszikus főáram felfedezte az agglomerációs tényezőket, szállítási költséget, növekvő hozadékot és sok más olyan koncepciót, amivel korábban a főáram által alig érzékelt területek, elsősorban a regionális tudomány és a geográfia hagyományosan már régóta foglalkozott. Az új gazdaságföldrajz által teremtett elemzési, módszertani keret a különféle modellösszetevők, változók módosítása révén egy nagy model család létrejöttére adott lehetőséget, amely sok kutatót vonzott. Ezek a tényezők, a kedvező intézményi környezettel együtt hozzájárultak a gyors térhódításához. Ugyanakkor elemzésemben bemutattam, hogy az új gazdaságföldrajz által nyújtott újdonságok jellegét különböző módon ítélik meg az eltérő narratívák. Ez kapcsolatban áll a témában született korábbi munkák kezelésével, vagyis az elméletétörténethez való viszonytal. Ideális esetben az elődök eredményei ismertek lennének az utódok számára és elismertek lennének részükről.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány megírását az OTKA (K131937) támogatta.

Irodalomjegyzék

1. Behrens, K. – Robert-Nicoud, F. (2009): Krugman's Papers in Regional Science: The 100 dollar bill on the sidewalk is gone and the 2008 Nobel Prize well-deserved. In: Papers in Regional Science, 88 (2), pp. 467–489.
2. Berry, B. J. L. (1999): Déjà vu, Mr. Krugman. In: Urban Geography, 20 (1), pp. 1–2.
3. Berry, B. J. L. (2004): Reasons to Smile. Interview with Brian J. L. Berry, Geographer and Political Economist. (Interviewer: Trevino C., Jesús, A.) Urbana, 7–8. <https://urbanauapp.org/wp-content/uploads/Urbana-Autumn-2003-2004-Volume-VII-Jesus-A.-Trevino.pdf> (Last accessed: 10 April 2008)
4. Boyce, D. (2004): A short history of the field of regional science. In: Florax, R. J. G. M. – Plane, D. A. (eds.): Fifty Years of Regional Science, Springer, Berlin, pp. 31–57.
5. Brakman, S. – Garretsen, H. (2006): New economic geography: Closing the gap between theory and empirics. In: Regional Science and Urban Economics, 36 (5), pp. 569–572.

6. Cherrier, B. (2014): Toward a history of economics at MIT, 1940-72. In: *History of Political Economy*, 46, Supplement, pp. 15–44.
7. David, P. A. (1999): Krugman's economic geography of development: NEGs, POGs, and naked models in space. In: *International Regional Science Review*, 22 (2), pp. 162–172.
8. Dusek T. (2004): Paul Krugman: Földrajz és kereskedelem. In: *Külgazdaság*, 48 (9) pp. 73–76.
9. Dusek T. (2013): *Tér és közgazdaságtan*. L'Harmattan Kiadó, Budapest
10. Dusek T. (2022): Keynes sikerességének és népszerűségének okai Keynes életrajzai szerint. In: *Közgazdasági Szemle*, 69 (9) pp. 1048–1072.
11. Dusek T. (2024): A regionális gazdaságtan Thünen előtt. In: *Comitatus*, 54 (250) pp. 27–35.
12. Fingleton, B. (2005): Beyond neoclassical orthodoxy: A view based on the new economic geography and UK regional wage data. In: *Papers in Regional Science*, 84 (3), pp. 351–375.
13. Fujita, M. (2011): Interview of Pr. Fujita. In: *Urban Studies and Economic Geography*, 77 (2), pp. 11–22.
14. Fujita, M. – Krugman, P. (2004): The New Economic Geography: Past, Present and the Future. In: *Papers in Regional Science*, 83 (1), pp. 139–164.
15. Fujita, M. – Krugman, P. – Venables, A. J. (1999): *The Spatial Economy*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts
16. Halmos K. (2004): Földrajz és forgalom. In: *Budapesti Könyvszemle*, 16 (3) pp. 217–224.
17. Isard, W. (1949): The General Theory of Location and Space-Economy. In: *Quarterly Journal of Economics*, 63 (4), pp. 476–506.
18. Isard, W. (1952): Current Developments in Regional Analysis. In: *Weltwirtschaftliches Archiv*, 69 (6), pp. 81–91.
19. Isard, W. (2003): *History of Regional Science and the Regional Science Association International*. Springer, Berlin
20. Kondor P. – Madarász K. (2000): Az elveszett tér nyomában. Egy új könyv kapcsán az új gazdaságföldrajzról. In: *Közgazdasági Szemle*, 47 (6) pp. 475–484.
21. Krugman, P. (1990): *Rethinking International Trade*. MIT Press, Cambridge, Massachusetts
22. Krugman, P. (1995): *Development, Geography, and Economic Theory*. MIT Press, Massachusetts
23. Krugman, P. (1998): Space: The Final Frontier. In: *Journal of Economic Perspectives*, 12 (2), pp. 161–174.
24. Krugman, P. (1999): Was it all in Ohlin. <http://www.pkarchive.org/theory/ohlin.html> (Last accessed: 11 May 2025)

25. Krugman, P. (2008): Transcript from an interview with Paul Krugman, 2008 Laureate in Economic Sciences, on 6 December 2008.
<https://www.nobelprize.org/prizes/economic-sciences/2008/krugman/26028-interview-transcript-2008-2/> (Last accessed: 5 June 2025)
26. Krugman, P. (2009): Paul Samuelson, R. I. P.
<https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2009/12/13/paul-samuelson-rip/> (Last accessed: 5 June 2025)
27. Machovec, F. M. (1995): Perfect competition and the transformation of economics. Routledge, London
28. Martin, R. (1999a): Editorial: The ‘new economic geography’: challenge or irrelevance? In: Transactions of the Institute of British Geographers, 24 (4), pp. 387–391.
29. Martin, R. (1999b): The new ‘geographical turn’ in economics: some critical reflections. In: Cambridge Journal of Economics, 23 (1), pp. 65–91.
30. Martin, R. – Sunley, P. (1996): Paul Krugman’s Geographical Economics and Its Implications for Regional Development Theory: A Critical Assessment. In: Economic Geography, 72 (3), pp. 259–292.
31. Menger, K. (1973): Austrian Marginalism and Mathematical Economics. In: Hicks, J. R. – Weber, W. (eds.) Carl Menger and the Austrian School of Economics. Oxford: Clarendon Press, pp. 38–60.
32. Neary, J. P. (2001): Of hype and hyperbolas: introducing the new economic geography. In: Journal of Economic Literature, 39 (2), pp. 536–561.
33. Pressman, S. (2018): Krugman, Paul (1953–). In: The New Palgrave Dictionary of Economics. Third Edition. Palgrave Macmillan, London, pp. 7361–7370.
34. Svorenčík, A. (2014): MIT’s rise to prominence: Outline of a collective biography. In: History of Political Economy, 46, Supplement, pp. 109–133.
35. Tinbergen, J. (1954): The functions of mathematical treatment. In: Review of Economics and Statistics, 36 (4), pp. 365–369.

Regionális munkaerőpiaci különbségek Magyarországon a hátrányos helyzetű térségekben a válságok időszakában

DR. HABIL. LIPTÁK KATALIN
egyetemi docens, tanszékvezető

Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar
Munkaerőpiac és Foglalkoztatáspolitikai Tanszék
ORCID: 0000-0001-6714-0858

ABSZTRAKT

Magyarország esetében a regionális diszparitások a rendszerváltás óta egyre fokozottabban jelen vannak, ez érvényes a munkaerőpiaci állapokra is. Gyakran felvetődik a kérdés, hogy a 2008. évi gazdasági válság és a COVID-19-világjárvány milyen mértékben erősítette fel a regionális diszparitásokat hazánk térszerkezetében. A tanulmány célja néhány statisztikai adaton keresztül áttekinteni a regionális különbségeket két időszak egymás utáni vizsgálata révén. Egyrészt a 2007–2013 közötti európai uniós fejlesztési időszak hazai területpolitikában létrehozott statisztikai kistérségek esetében az úgynevezett komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű (LHH) kistérségek munkaerőpiaci pozícióját megvizsgálja a szerző országos relációban, összehasonlítva a nem LHH kistérségekkel a gazdasági válság előtt és utáni időszakban. Ezt követően a 2014–2020-as programozási ciklus kezdete óta a jelenleg érvényben lévő járási besorolás alapján a fennálló regionális különbségek feltárása valósul meg a 2008. évi gazdasági válság, majd COVID-19 járvány időszakában.

Kulcsszavak: munkaerőpiac, munkanélküliség, területi különbségek

JEL kód: R23

ABSTRACT

Regional labour market differences in Hungary in disadvantaged regions during periods of crisis

In Hungary, regional disparities have become increasingly pronounced since the fall of socialism. This applies to the labour market. It is often discussed as to what extent the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic exacerbated regional disparities in Hungary's spatial structure. This study aims to examine regional differences through statistical data in two consecutive periods. Based on the statistical micro-regions created in Hungarian regional policy during the 2007–2013 European Union funding period, the study compares in a national context the labour market

position of the least developed (LD) micro-regions, to be aided by so-called complex programmes, with non-LD micro-regions before and after the financial crisis. Subsequently, based on the current district classification in force since the beginning of the 2014–2020 funding period, regional differences during the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic are explored.

Keywords: labour market, unemployment, regional differences

JEL Code: R23

1. Bevezetés – Területi besorolás Magyarországon, az LHH kistérségektől a járásokig

Magyarországon a régiók között fennálló területi, gazdasági és társadalmi különbségek évtizedek óta tartó kezelendő problémaként vannak jelen a hazai területpolitikában (Molnár et al., 2024; Dániel et al., 2021; Tóth, 2013). A kormányzat figyelme az Európai Unió csatlakozást követően a lemaradó, leszakadó térségekben a területi különbségek csökkentésére, a vidéki térségekben az elnéptelenedés megállítására, a konvergenciára és a felzárkóztatásra irányul, miközben a versenyképes területek versenyképességének a megőrzése és fokozása a másik cél (Rechnitzer – Smahó, 2016).

Az európai uniós csatlakozást megelőző, felkészülési időszakban a területi lehatárolást meg kellett tenni. Így a Központi Statisztikai Hivatal 1998. január 1-től kezdődően 150 kistérségből álló új statisztikai kistérségi rendszert hozott létre Magyarországon. Ezt változtatta meg az uniós csatlakozást megelőzően 2004. január 1-től életbe lépett Kormányrendelet, mely a kistérségek megállapításáról, lehatárolásáról és megváltoztatásának rendjéről szólt. Ennek következtében 18 új kistérséget hoztak létre, így összesen 168 kistérség lett. A rendelettel 5–7 évre stabil kistérségi szintek jöttek létre, amelyek alkalmasak voltak a tervezési funkciók ellátása mellett a közigazgatási feladatok elvégzésére is. A kistérségek a 2007–2013 közötti programozási időszakban kiemelt szerepet kaptak. 2013-ig Magyarországot 174 kistérségre osztották fel. A kistérségek, a megyék és a régiók közigazgatási szempontból történő elemzése is érdekes kérdéseket vet fel egyes települések hovatartozását illetően. Az Országgyűlés 2007. június 25-én új határozatot fogadott el a 2013. december 31-ig terjedő időszakra a területfejlesztési támogatásokról és a decentralizáció elveiről, a kedvezményezett térségek besorolásának feltételrendszeréről. A 67/2007. (VI. 28.) számú Országgyűlési határozatban meghatározott besorolási feltételrendszer alapján, valamint a települési önkormányzatok többcélú kistérségi társulásáról szóló 2007. évi CVII. törvénnyel módosított 2004. évi CVII. törvény alapján meghatározták a kistérségek fejlettségét, és ez alapján ismét be kellett sorolni a területfejlesztés szempontjából kedvezményezett térségeket.

A kedvezményezett térségek új besorolását a 311/2007. (XI.17.) Kormányrendelet tette közzé. Eszerint 81 támogatásra nem jogosult, 46 hátrányos helyzetű, 14 leghátrányosabb helyzetű és 33 komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű kistérséget nevesítettek¹.

Az egyes kistérségek közötti fejlettségbeli különbségek generációról generációra öröklődő társadalmi igazságtalanságokat szülnek. A hazai kistérségek egy részében még ma is fennálló probléma a magas munkanélküliség, az ehhez hozzájáruló szegénység, – egyes térségekben mélyszegénység – a működő vállalkozások hiánya, a munkahelyteremtés hiánya, a normál lakhatási és életkörülmények alacsony fejlettségi szintje (Dániel, 2016). A romák lakta kistérségekben ezek a problémák halmozottan vannak jelen (Csoba, 2010).

2007 végén a kormány a fejlettségbeli hiányosságokat jelző statisztikai adatok alapján kijelölte az ország lakossága egytizedének otthont adó, 33 leghátrányosabb helyzetű (LHH) kistérséget (Faluvégi, 2008). „Nem mondunk le senkiről” – ez volt a fő üzenete annak az összetett fejlesztési programnak, amelynek célja volt, hogy ennek a 33 kistérségnek lehetőséget teremtsen a helyi gazdaság dinamizálására, a foglalkoztatás bővítésére, a társadalmi és földrajzi mobilitásra. Azóta több pályázati kiírás született kifejezetten az LHH kistérségek társadalmi, gazdasági és munkaerőpiaci helyzetének a javítására (pl.: „Lépj egyet előre program”). A tervek értékelésére 2009 áprilisában került sor és ezzel elindulhatott a projektervek kidolgozása, majd kivitelezése.

Az LHH Programnak a legfontosabb elemei a következők voltak:

A forrásallokáció az előre meghatározott keretösszegekre és forrástípusokra „alulról felfelé” összeállított kistérségi terv alapján történt. Azaz az adott keretek közé beilleszthető helyi igényekhez igazodó fejlesztésekhez szükséges forrás rendelkezésre állt, de felhasználása feltételekhez volt kötve.

A térségek országos szinthez való felzárkóztatása mellett hangsúlyos a térségeken belüli különbségek kezelése, a leginkább leszakadó társadalmi csoportok integrációja volt.

Komplexitásra törekedtek.

Tipikusan a partnerségre építő helyi fejlesztéseken keresztül kívánták megvalósítani, csatlakozva ezzel a LEADER-típusú, a helyi közösségek bevonásán és a döntések (legalább egy részének) decentralizációján alapuló hazai fejlesztések sorába.

Központ tervezési módszertant és szakértői segítséget biztosítottak a kistérségek számára (G. Fekete, 2009).

¹ Dél-Alföld: Bácsalmási, Jánoshalmi, Mezőkovácsházi, Sarkadi, Kisteleki kistérségek
Dél-Dunántúl: Barcsi, Csurgói, Lengyeltóti, Sásdi, Sellyei, Szigetvári, Tamási, Kadarkúti kistérségek
Észak-Alföld: Baktalórántházi, Csengeri, Fehérgyarmati, Mátészalkai, Nyírbátori, Vásárosnaményi, Berettyóújfalui, Tiszafüredi kistérségek
Észak-Magyarország: Edelényi, Encsi, Ózdi, Sárospataki, Szerencsi, Szikszói, Abaúj-Hegyközi, Bodrogközi, Mezőcsáti, Tokaji, Hevesi, Bátorfyerényei kistérségek

2013. január 1-től a korábbi kistérségi besorolást felváltotta a járási rendszer, melynek kialakítását a 2012. évi XCIII. törvényben szabályozták a jogalkotók, illetve a 218/2012. (VIII. 13.) Kormányrendeletben (Faluvégi, 2012). A járások kialakításánál a fő cél a közigazgatás újrászervezése volt, és egyben felkészülés a 2014–2020 közötti következő programozási időszakra:

- a területi államigazgatás újjászervezése kiemelkedő elemének megvalósítása,
- az államigazgatási feladatok államigazgatási területi szervekhez telepítése,
- az államigazgatás járási szintű szerveinek integrálása,
- az identitásra, a közösségépítésre, a településszerkezeti adottságokra és a szakmai teljesítőképességre alapozott, hosszú távon stabil járás létrehozása.

A járási besorolása egy sokkal jobban szabályozott, de alapjaiban a korábbi kistérségi besorolást megtartó közigazgatási egységként jött létre, a hagyományos közigazgatási struktúrához jobban illeszkedik. A járások határai gyakran követik a településhatárokat, míg a kistérségek gyakran mesterségesen kialakított egységek voltak. A közszolgáltatások elérése sokkal koncentráltabb lett a járási rendszerben. A járások kialakításánál figyelembe vették a lakosság ellátottságát és a települések közötti kapcsolatokat. A kistérségek nem mindig tükrözték a valós társadalmi-gazdasági kapcsolatrendszeret (Torma, 2014).

2. Az LHH kistérségek pozíciója országos relációban a 2008. évi gazdasági válság időszakában

A tanulmányban a szerző először arra kereste a választ, hogy a 2007–2013 közötti fejlesztési időszakban létrehozott magyarországi LHH kistérségek mennyire alkottak elkülönült csoportot az ország összes kistérségén belül, különböző társadalmi-gazdasági indikátorokat figyelembe véve, vagy beolvadtak-e a többi kistérség közé. Az LHH kistérségek létrehozásakor a felzárkóztatás kiemelt szerepet játszott ezen térségek számára, hiszen így kiemelt és célzott fejlesztési forrásokat kaphattak rászorultsági alapon. A térségi egyenlőtlenségek mellett a források koncentrációja és a társadalmi felzárkóztatás voltak a legfontosabb célok. Az alábbiakban rövid feltevéseket igazolt a szerző a rendelkezésre álló legfrissebb statisztikai adatok összehasonlításával a gazdasági válság kitörésének évében és többnyire 2010. évi adatokkal, mintegy pillanatképet kapva a válság előtti és válság időszakában jelen lévő állapotról.

A. A tartós munkanélküliek és a rendszeres szociális segélyben részesülők között egyértelműen kimutatható a pozitív irányú erős kapcsolat, ugyanakkor nem alkotható homogén csoport az LHH kistérségekből.

1. ábra

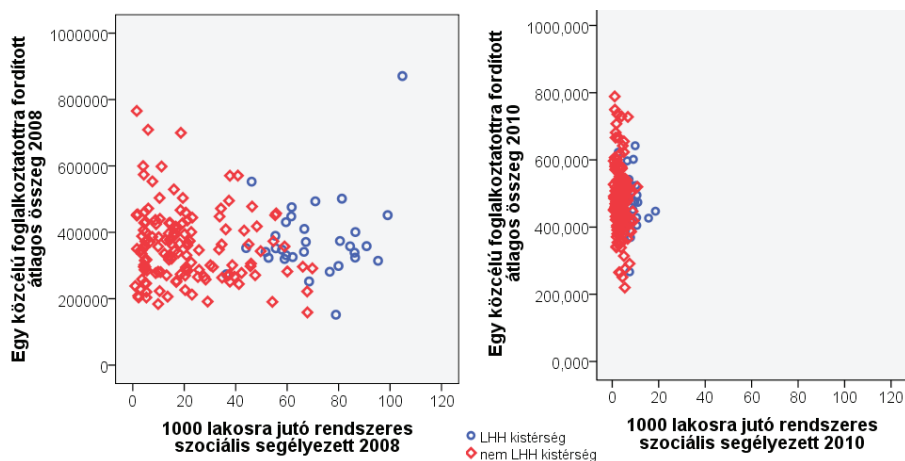
A kistérségek pozicionálása

(1000 lakosra jutó rendszeres szociális segélyezett – 180 napon túl regisztráltak aránya)

Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép adatok alapján

A 180 napon túl regisztrált tartós munkanélküliek aránya és az 1000 lakosra jutó rendszeres szociális segélyből élők havi átlagos számának vonatkozásában az LHH kistérségek heterogénebb csoportosulást mutattak. A térségben élők több mint 50%-a rendszeres szociális segélyből élt 2008-ban, ugyanakkor a tartós munkanélküliséget tekintve szélesebb skálájú az adatok szóródása. A legalacsonyabb tartós munkanélküliségi rátával a Somogy vármegyei Csurgói kistérség rendelkezett (15,86%). A 2010. évre szembetűnő módon csökkent az 1000 lakosra jutó rendszeres szociális segélyben részesülők száma, míg korábban 213.436 fő kapott ilyen támogatást, addig 2010-re országosan összesen 35.894 fő részesült támogatásban havonta átlagosan.

B. A közcélú foglalkoztatottakra fordított átlagos összeg az ország bármely térségében nagyjából ugyanakkora mértékű, nem befolyásolta a rendszeres szociális segélyezettek 1000 lakosra jutó aránya sem.

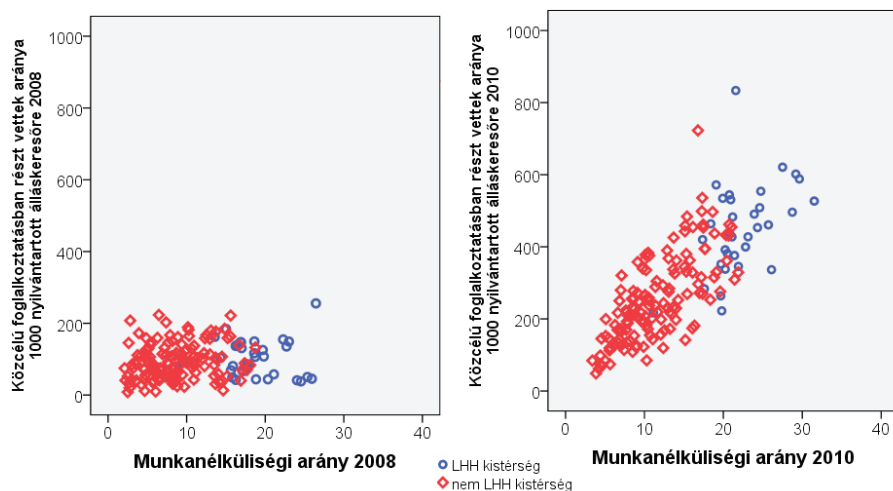
2. ábra

A kistérségek pozícionálása (1000 lakosra jutó rendszeres szociális segélyezett – egy közcélú foglalkoztatottra fordított átlagos összeg)

Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép adatok alapján

A közcélú foglalkoztatottakra fordított átlagos összeg az ország bármely kistérségében a 200 ezer és a 800 ezer forint között mozgott 2008-ban. Az LHH kistérségek jól elkülöníthető csoportja rajzolódott ki, az 1000 lakosra jutó rendszeres szociális segélyezettek aránya 50%-nál több. Az Abaúj-Hegyközi kistérségben volt a legmagasabb az egy közcélú foglalkoztatottra fordított összeg, ez az országos maximum is egyben, 870.781 forint éves szinten. Ebben a kistérségben az 1000 lakosra jutó szociális segélyből élők száma 27 fő volt, ez is az országos maximum, az 1000 lakosra vonatkoztatott közcélú foglalkoztatásban részt vettek aránya is ebben a kistérségben volt a legmagasabb országos szinten (255 fő/1000 lakos). Ezzel szemben 2010-re a szociális segélyezettek létszámának csökkenése mellett a közcélú foglalkoztatottakra fordított kiadások nem változtak jelentősen. A gazdasági válságra adott reakcióként az Út a munkához program közel másfél éves működését követően 2011-ben a kormányzat átalakította a közfoglalkoztatás rendszerét és a korábbi több típust megszüntetve létrejött az egységes Nemzeti Közfoglalkoztatási Program (Váradi, 2016).

C. A munkanélküliségi ráta és a közcélú foglalkoztatásban részt vettek száma 1000 nyilvántartott álláskeresőre vonatkoztatva mutatószámok homogén csoportot rajzoltak ki az LHH kistérségek köré.

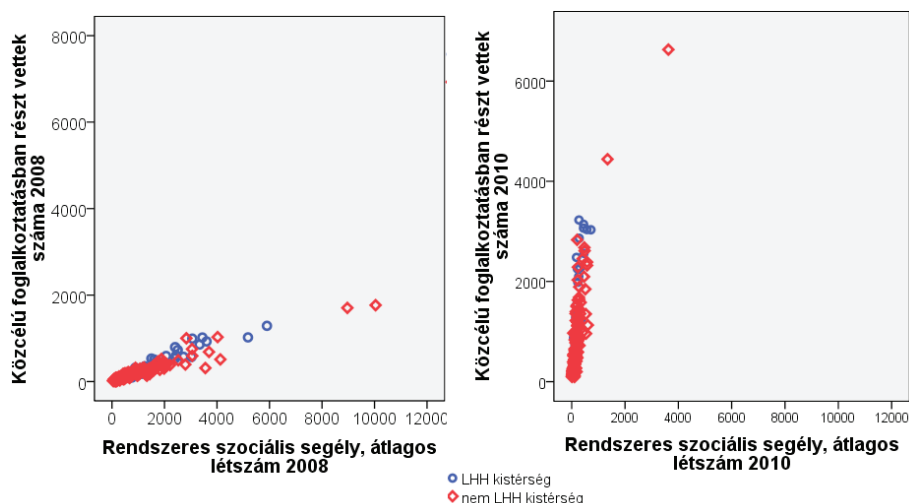
3. ábra

A kistérségek pozicionálása (munkanélküliségi ráta – közcélú foglalkoztatásban részt vettek aránya 1000 nyilvántartott álláskeresőre)

Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép adatok alapján

A munkanélküliségi rátát és a közcélú foglalkoztatásban részt vettek arányát 1000 nyilvántartott álláskeresőre ábrázolva az LHH kistérségek önálló csoportot alkotnak mindkét vizsgálati évben, a választóvonal a munkanélküliségi ráta 15–18% körül mozgott. A közcélú foglalkoztatásban részt vettek aránya nem különítette el az LHH kistérségeket egyértelműen. A kiugró értékkel ebben az esetben is az Abaúj-Hegyközi kistérség rendelkezett. 2010-re a munkanélküliségi ráta jelentős mértékű növekedése mellett a közcélú foglalkoztatásban részt vettek arányának növekedése is megfigyelhető volt. A közfoglalkoztatás sokat vitatott előnyeinek és hátrányainak a bemutatásától most eltekint a szerző.

D. Ahol magas volt a rendszeres szociális segélyben részesülők átlagos létszáma, ott a közcélú foglalkoztatásban részt vettek létszáma is magas volt, ez alól az LHH kistérségek sem mutattak eltérést.

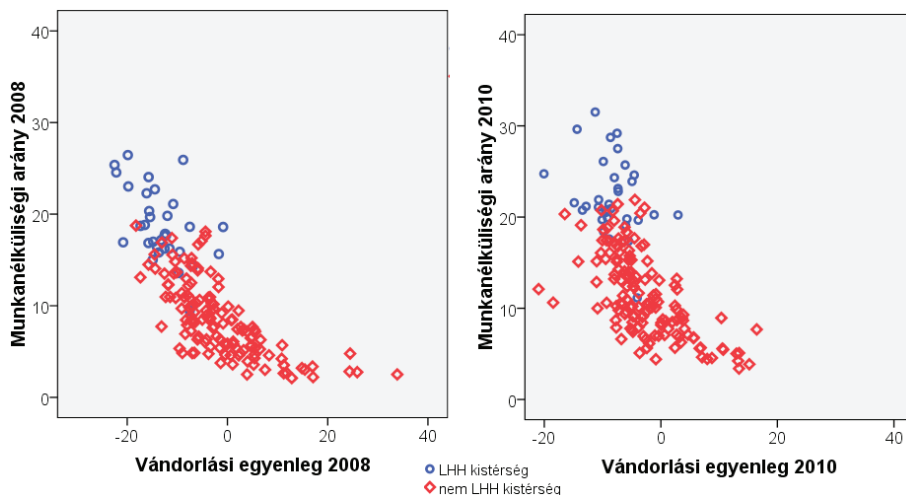
4. ábra

A kistérségek pozicionálása (rendszeres szociális segélyezettek száma – közcélú foglalkoztatásban részt vettek száma)

Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép adatok alapján

A rendszeres szociális segélyben részesülők átlagos létszáma és a közcélú foglalkoztatásban részt vettek átlagos létszáma között egyenes arányú összefüggés rajzolódott ki mindkét vizsgálati évben. Az adatok a 45%-os meredekségű átló mentén szóródtak 2008-ban, majd közel 97%-os meredekségű átló mentén 2010-ben. A nem LHH kistérségekben alacsonyabb volt a rendszeres szociális segélyből élők száma 2008-ban és ezáltal alacsonyabb volt a közcélú foglalkoztatásba bevonatok létszáma is, két kiugró kivételtől eltekintve. Az egyik a Miskolci kistérség (10.039 fő rendszeres szociális segélyből részesülővel) és Budapest (8.964 fő rendszeres szociális segélyből részesülővel). A főváros esetében érthető a magas arányú szociális segélyből élő lakosság, ugyanis abszolút értékben itt a legmagasabb a lakosság szám, de a Miskolci kistérség magas értéke mutatja a rossz szociális és foglalkoztatási helyzetet. A 2010. évre a már említett magas arányú közfoglalkoztatás és a jelentősen lecsökkent szociális segélyezettek száma eredményezte a látványos eltérést a pontok szóródása esetében.

E. Az LHH kistérségekben a negatív vándorlási egyenleg mellé párosult a magas munkanélküliségi ráta, ugyanis a képzettebbek elvándoroltak egy jobb munkalehetőség reményében, míg az ottmaradók reményvesztettként éltek.

5. ábra

A kistérségek pozícionálása (vándorlási egyenleg – munkanélküliségi ráta)

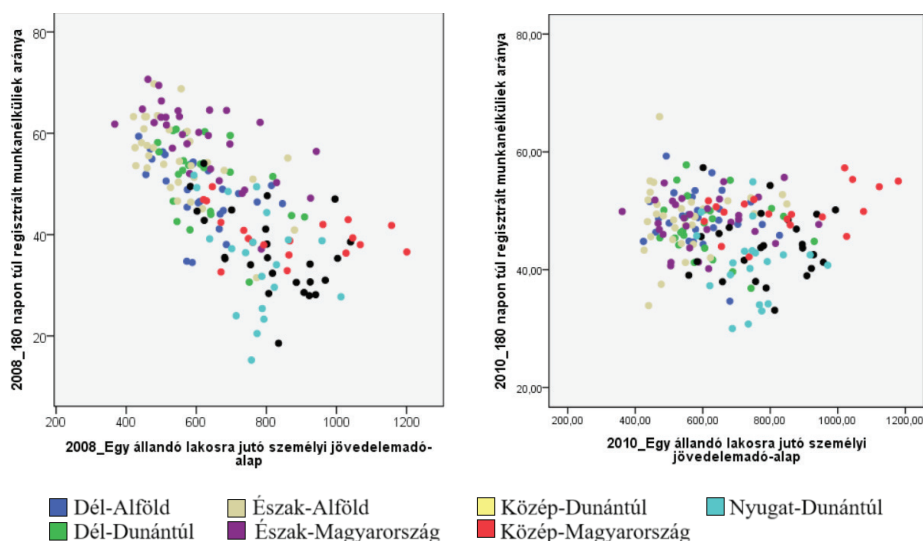
Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép adatok alapján

Az LHH kistérségek köre jól elválasztható a nem LHH kistérségek körétől, ezekben a kistérségekben egyértelműen magas, 15% feletti munkanélküliségi rátákat mértek. Az ország legtöbb kistérsége az elvándorlás problémájával küzdött, ugyanakkor a nem LHH kistérségekben kedvezőbb volt a munkanélküliség helyzete. A legmagasabb elvándorlás a Bodrogi és az Abaúji-Hegyi kistérségekben volt megfigyelhető 2008-ban, az oda- és elvándorlások különbségének 1000 lakosra vetített aránya $-22,53$ és $-19,87$. A legmagasabb odavándorlási értékkel Dunakeszi kistérsége rendelkezett ($33,87$). A gazdasági válság hatására meglepő módon csökkent a vándorlási egyenleg a nem LHH kistérségek esetében, az LHH kistérségekben a helyzet változatlan volt 2010-ben, csupán a munkanélküliségi ráta növekedése volt megfigyelhető.

3. A járások pozíciója országos relációban a 2008. évi gazdasági válság időszakában

A statisztikai kistérségek rendelkezésre álló adatainak mozaikszerű felvillantása és összehasonlítása után megvizsgálta a szerző, hogy a 2013. január 1-től érvényben lévő új közigazgatási besorolás, a járási rendszer esetében a statisztikai adatok milyen munkaerőpiaci helyzetképet mutattak. Kiemelten figyelt a regionális diszparitások vizsgálatára, így az ábrák könnyebb értelmezhetőségét elősegítendő régiónkénti csoportosításban jelölte a járásokat.

F. A tartós munkanélküliek aránya a leghátrányosabb régió járásaiiban tovább emelkedett a gazdasági válság óta, miközben a jövedelemszint nem változott.

6. ábra

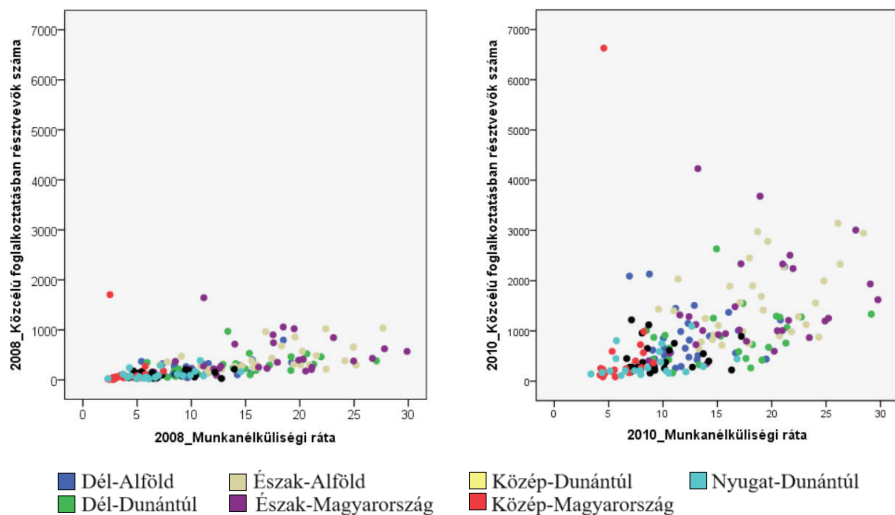
A járások pozicionálása (egy lakosra jutó SZJA alap –
180 napon túl regisztrált munkanélküliek száma)

Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép adatok alapján

Az egy lakosra jutó SZJA alap és a 180 napon túl regisztrált munkanélküliek aránya közötti kapcsolat esetében a 2008. évben a nagyobb szórás figyelhető meg az adatok között, mint a 2010. évben. A tartós munkanélküliek aránya nagyobb mértékben a 40–60% között tömörül, míg az egy lakosra jutó szja alap esetében jelentősebb változás nem következett be egy év alatt. Az észak-magyarországi és az Észak-Alföld régió járásai

helyezkednek el a legkedvezőtlenebb pozícióban, ezekben a járásokban volt a leginkább jellemző, hogy a jövedelemszint változatlansága mellett növekedett a tartós munkanélküliek aránya.

G. A közcélú foglalkoztatásban résztvevők száma azokban a járásokban növekedett meg a legnagyobb mértékben, ahol a munkanélküliségi ráta eleve nagyarányú.

7. ábra

A járások pozícionálása (munkanélküliségi ráta – közcélú foglalkoztatásban résztvevők száma)

Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép adatok alapján

A közcélú foglalkoztatásban résztvevők számának jelentős változása a kormányzati intézkedések alapján következtek be. A közcélú foglalkoztatás legnagyobb előnye, hogy a reményvesztettek számára talán utat jelent a munkába való visszaszokáshoz és legalább egy rövid időre munkavégzést biztosít a közfoglalkoztatott számára (Várad, 2016; Várad, 2010; Csoba, 2010). Az összes közfoglalkoztatott 2008-ban 47.190 fő volt, ami 2010-re 168.892 főre növekedett. A járások esetében a Budapesti járásban foglalkoztatták a legnagyobb számban a közfoglalkoztatottakat 2008-ban 1.704 főt, majd 2010-ben 6.629 főt. A második legnagyobb „foglalkoztató” a Miskolci járás volt: 2008-ban 1.643 fő, majd 2010-ben 4.230 fő közfoglalkoztatottat koordinált. Ez az adat nagyon jól mutatja az Észak-Magyarország régió súlyos munkanélküliségi állapotát. G. Fekete szakmai vezetésével a szerző 2011-ben az Észak-Magyarország és az Észak-Alföld régióban kutatást végzett a közfoglalkoztatásról és az önkormányzatok foglalkoztatási kapacitásainak növeléséről. Az „Út a munkához” program eddigi tapasztalatainak, valamint a továbbfej-

lesztés lehetőségeinek feltárásával foglalkoztunk, az interjúk és kérdőíves felmérések alapján a válaszadók szerint a foglalkoztatás legerősebb akadálya a megbízhatóság és a munkához való kedvező hozzáállás hiánya. Legkevésbé jelentett gondot az egészségi állapot, a fejlesztéssel pedig leginkább a munkatapasztalat és a képzettség hiánya pótolható. A foglalkoztatási modellek – azaz a különböző szektorok részesedése és stratégiai a helyi foglalkoztatásban – eltérőek. A kutatás eredményeként (100 település kérdőíves megkérdezése és 10 esettanulmány) az alábbi helyi foglalkoztatási modellek rajzolódtak ki:

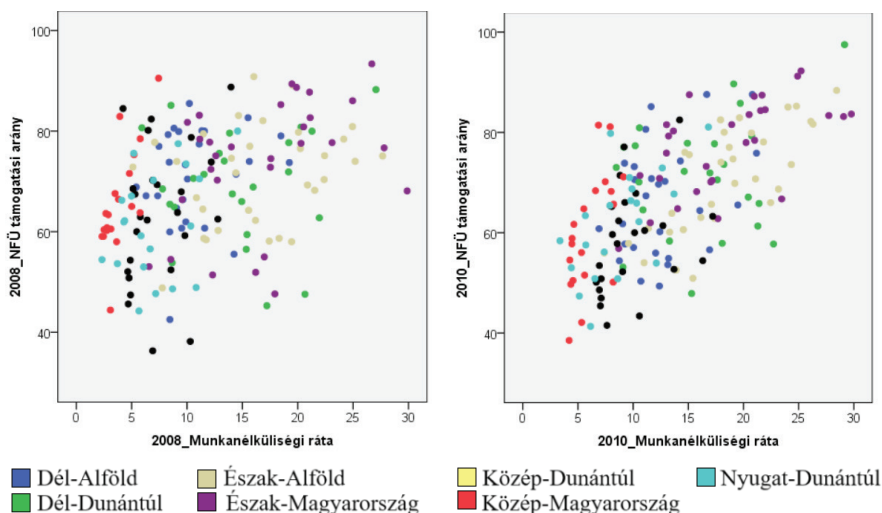
Viszonylag erős foglalkoztató kapacitás az elsődleges munkaerőpiacon és ezt kiegészítő szerényebb közfoglalkoztatás.

Magas vagy közepes kapacitás az elsődleges munkaerőpiacon és a közfoglalkoztatásban egyaránt. Ez a modell a kisebb népességszámú, de nagyobb munkanélküliségi rátával rendelkező településekre jellemző.

Gyenge foglalkoztató kapacitás az elsődleges munkaerőpiacon és erős vagy közepes közfoglalkoztatás: a magas munkanélküliséggel élő, főként kistelepüléseken jellemző.

Gyenge foglalkoztató kapacitás az elsődleges munkaerőpiacon és gyenge közfoglalkoztatási kapacitás: a közepes méretű és nagyobb munkanélküliséggel rendelkező településeken gyakori (G. Fekete et al., 2011).

H. Az abszorpciós képesség és a munkanélküliség közötti kapcsolat a gazdasági válság hatására megváltozott

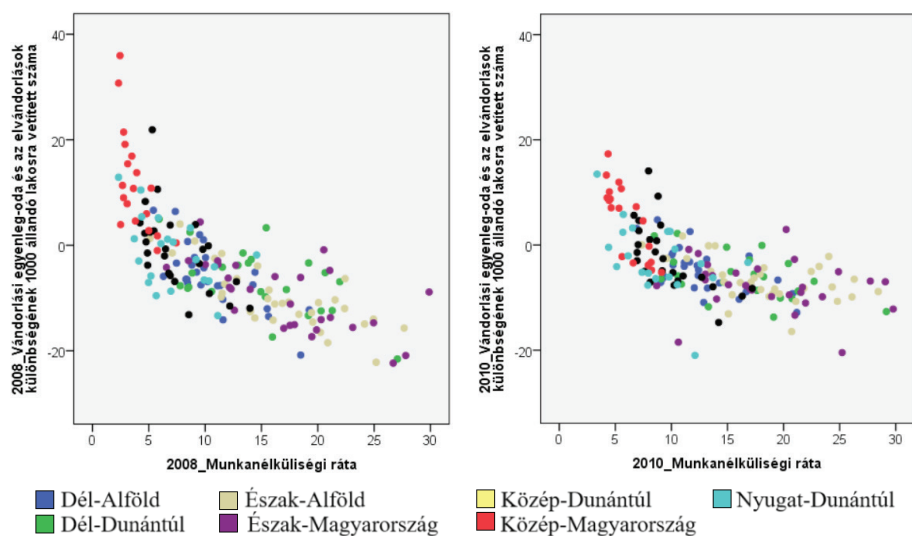
8. ábra

A járások pozícionálása (munkanélküliségi ráta – NFÜ támogatási arány)

Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép adatok alapján

Érdeemesnek tartotta a szerző megvizsgálni, hogy az egyes járásokban az elnyert pályázati források mértéke hogyan viszonyult a munkanélküliségi rátához. Míg a gazdasági válság kitörése előtt a támogatások mértéke és a munkanélküliség között erős kapcsolat nem volt megfigyelhető, addig 2010-re az a tendencia vált általánossá, hogy a magas munkanélküliséggel rendelkező járások erősebb abszorpciós képességgel rendelkeznek, az alacsony munkanélküliségű járások pedig kisebb mértékben részesülnek pályázati támogatásokból. Nyilván érdemes lenne tovább vizsgálni, hogy ezek a támogatások a humán erőforrás fejlesztésében mennyire jelentek meg és a hatékonyság mérése is érdekes kérdés.

I. A munkanélküliségi ráta és a vándorlási egyenleg közötti kapcsolat a gazdasági válság hatására áttrendeződött a járások körében, megnőtt az elvándorlások aránya.

9. ábra

A járások pozicionálása (munkanélküliségi ráta – vándorlási egyenleg)

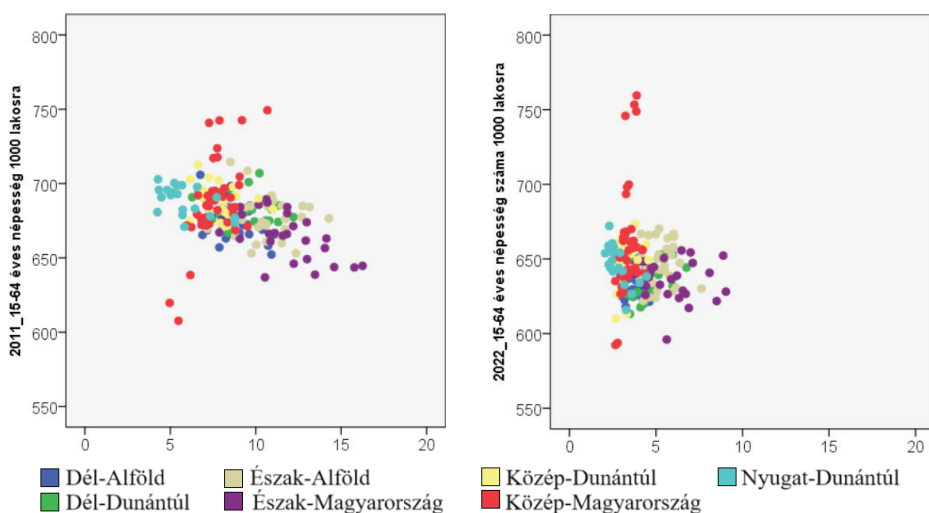
Forrás: Saját szerkesztés MTA Erőforrástérkép-adatok alapján

A vándorlási egyenleg változása a munkanélküliségi ráta függvényében jól érzékeltette a gazdasági válság hatását. Az elvándorlások mértéke enyhe növekedést mutatott a 2010. évre, ugyanakkor csökkent a Közép-Magyarország régióba való bevándorlások száma. A regionális különbségek a vándorlási egyenlegben is nyomon követhetőek, a hátrányosabb helyzetű régiók járásából a népesség magasabb arányban vándorol el, mint a fejlettebb járásokból. Ennek magyarázata a nem megfelelő vagy az egyáltalán nem elérhető munkahelyekben keresendő.

4. Járások pozíciója a COVID–19 válságot követően

A 2008. évi gazdasági válságot követően a magyar munkaerőpiac a 2010-es évek közepére stabillá vált, viszonylag alacsony munkanélküliségi rátával, de még mindig jelentős regionális különbségekkel. A koronavírus-járvány 2020–2021 között hirtelen és érzékelhető módon megváltoztatta a munkaerőpiac állapotát a turizmus és a vendéglátási területen, a korábbi válság az építőipari és járműipari szektorokat érintette). A következőkben a 2011. évi és a 2022. évi népszámlálási adatok alapján végzett a szerző összehasonlítást a regionális különbségeket vizsgálva.

J. A munkanélküliségi ráta jelentősen csökkent a két népszámlálási időszak között. COVID–19 válságot követően stabil munkanélküliségi állapot jellemezte az országot.

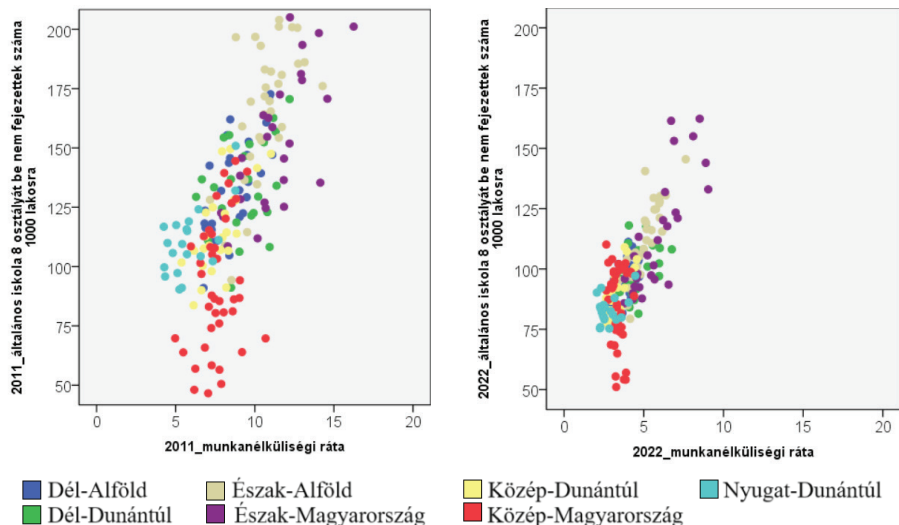
10. ábra

A járáások pozicionálása (munkanélküliségi ráta és a 15–64 éves népesség)

Forrás: Saját szerkesztés KSH népszámlálási adatai alapján

Magyarország népességszáma az elmúlt 11 évben jelentősen csökkent, a 15–64 éves, munkaképes korú népesség esetében a járáások sokkal zártabb halmazt alkottak 2022-re. A munkanélküliségi ráta 2011-ben bizonyos járáások (Gönci, Encsi) esetében a 15–16%-ot is elérte, ami a szigorú foglalkoztatáspolitikai intézkedéseknek és az új munkahelyteremtéseknek köszönhetően 2022-re 9,04%-ra csökkent (Ózdi járás).

K. Az alacsony iskolai végzettség a hátrányos helyzetű térségekben jelentősen nem javult az elmúlt 11 évben.

11. ábra

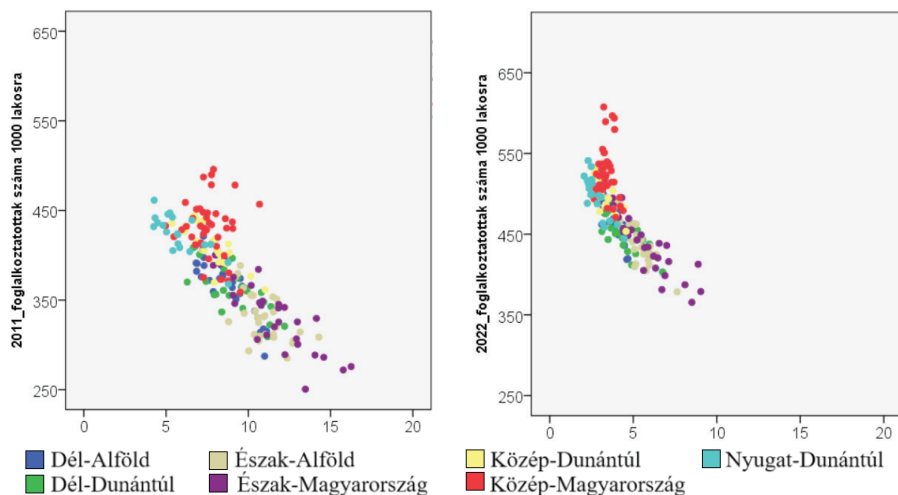
A járáskok pozicionálása

(a munkanélküliségi ráta és az általános iskola 8 osztályát be nem fejezettek)

Forrás: Saját szerkesztés KSH népszámlálási adatai alapján

Az alacsony iskolai végzettség, a 8 általánost be nem fejezettek száma 1000 lakosra vonatkoztatva az elmúlt 11 évben jelentősen nem javult, amely az észak-magyarországi és az Észak-Alföld régió tartós problémája. Országosan a legmagasabb értékek 2011-ben a Cigándi (218 fő 1000 lakosra vonatkoztatva), az Encsi (214) és az Edelényi járásban (204) voltak. 2022-re javult a mutatószám értéke, az országos maximum már „csak” 162 fő volt 1000 lakosból (Encsi járás), 161 fő az Edelényi járásból és 155 fő a Cigándi járásból, akik a 8 általános iskolát sem fejezték be. Az írni-olvasni nem tudás ezekben a térségekben sajnos létező probléma és a többgenerációs munkátlanság nem segíti a tanulási motivációt sem, főleg az aprófalvas térszerkezetű, roma lakosokkal nagyobb arányban rendelkező járásokban. Erre a következtetésre jutott Kocziszky–Szendi (2021) tanulmányában, a humán tényezők (iskolázottság, foglalkoztatottság) esetében kiemelkedően fontos szerepe van az értékrendnek. A statisztikák azt igazolják, hogy azokban a térségekben, ahol alacsony volt az iskolázottság ott az elmúlt években alacsony maradt a komplex fejlettségi mutató, érdemi pozitív változással rövid távon sem lehetett számolni. A kitörési pont sokak számára a közfoglalkoztatásban kimerül. A szerző véleménye szerint a munkanélküliségi probléma tartós megoldása az oktatás és a képzés lenne hosszabb távon várható eredményekkel.

L. A munkanélküliségi ráta és a foglalkoztatottak létszámának az alakulása jól szimbolizálja a létrejött új munkahelyek számosságát és a járások esetében a konvergenciát.

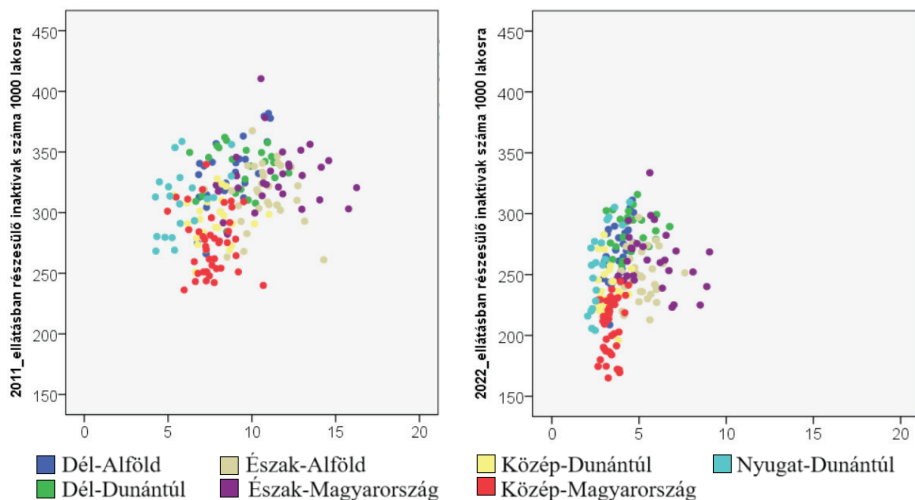
12. ábra

A járások pozicionálása (a munkanélküliségi ráta és a foglalkoztatottak száma 1000 lakosra vonatkoztatva)

Forrás: Saját szerkesztés KSH népszámlálási adatai alapján

Az 1000 lakosra számított foglalkoztatottak száma a főváros egyes kerületeiben volt a legmagasabb mindkét népszámlálási évben (496 fő és 607 fő). A legalacsonyabb értéket 2011-ben a Cigándi járásban (251) fő, majd 2022-ben az Encsi járásban (365 fő) mérték. A foglalkoztatottak számának változása a munkanélküliségi ráta függvényében jól mutatja a járások konvergenciáját és összerendeződését, a területi különbségek mérséklődése tapasztalható, amely a gazdaság kiegyensúlyozottabb működését mutatja. Ennek a folyamatnak az okai összetettek, a főváros térségében a versenyképesség miatt egyre több új munkahely jött létre, jobbak az infrastrukturális adottságok, amelyek vonzzák a munkaerőt ebbe a régióba. Ezzel párhuzamosan az elmaradott járásokban magasabb a munkanélküliség, kevés a beruházás, és jellemzőbb az elvándorlás, ez mind csökkenti a foglalkoztatottsági arányt (Kiss–Orosz, 2024). Az elmúlt években több hazai és uniós program irányult a leszakadó térségek felzárkóztatására, ezek hozzájárultak a munkanélküliségi ráta csökkenéséhez és a foglalkoztatottság növekedéséhez.

M. Az ellátásban részesülő gazdaságilag inaktívák száma 1000 lakosra vonatkoztatva jelentősen csökkent az elmúlt években.

13. ábra

A járásközpontok pozicionálása (a munkanélküliségi ráta és az ellátásban részesülő inaktívák száma 1000 lakosra vonatkoztatva)

Forrás: Saját szerkesztés KSH népszámlálási adatai alapján

Mindkét népszámláláskor az Észak-Magyarország régióban található Pétervárad járásban volt a legmagasabb az ellátásban részesülő inaktívák száma 1000 lakosra, 2011-ben 410 fő, 2022-ben 334 fő volt. Szintén magas volt a Cigándi, Encsi és Edelenyi járásokban is az ellátásban részesülő inaktívák száma. A helyzet 2022-re kissé rendeződött, az összes járás esetében érzékelhető egy összerendeződés, kevesebb a kiugró érték. A hazai munkaerőpiac egyik máig megoldatlan témaköre a gazdaságilag inaktívák visszaintegrálása a munkaerőpiacra, természetesen azoknál, akiknél még erre lehetőség van (nem tanuló és nem dolgozó fiatalok körében).

5. Kitörési pontok a hátrányos helyzetű térségek számára – összegzés

A hátrányos helyzetű, periférikus térségek hasonló problémákkal néznek szembe úgy, mint a mélyszegénység, a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági háttér, a kedvezőtlen munkaerőpiaci helyzetkép, az alacsony vállalkozói hajlandóság, az elégtelen és fejletlen infrastruktúrális háttér, a nagyarányú roma lakosság, az alacsony jövedelemszint, a munka-lehetőségek hiánya és az elmaradottság.

Ezen térségek számára néhány kitörési pontot meg lehet határozni, amelyek a terület-fejlesztés fő szempontjaiként is funkcionálhatnak:

A hátrányos helyzetű térség kedvező földrajzi adottságait előtérbe kell helyezni, amely az idegenforgalom fellendítésében nagy szerepet kaphatna.

Ezekben a térségben jelenlévő erős mezőgazdasági adottságokat jobban ki kellene használni, hiszen a feltételek adottak, a földek művelésének a hagyománya és a tudása még fellelhető a lakossági emlékezetben.

A hátrányos helyzetű térségben élő, nagyszámú romák helyzetén is változtatni kell, mind az egészségügyi ellátásuk, mind a képzettségük javítását illetően.

A közfoglalkoztatási program újraszervezése 2011 óta térségenként változó eredményeket hozott, a fő probléma a tartósan inaktív lakosokkal van.

Az állami intézkedések mellett szükség van a szolidáris gazdasági kezdeményezések megerősítésére, a civil szektor aktívabb szerepvállalására, amelyhez célzott, rendszerekre és kiszámítható pályázati támogatásokra lenne szükség.

Összességében megállapítható, hogy Magyarországon a hátrányos helyzetű járások jelentősen el vannak maradva a többi hazai járástól (ezen a korábbi LHH program sem segített tartósan), a legsúlyosabb helyzetkép az észak-magyarországi és az észak-alföldi járásokban érzékelhető. A legtöbb esetben a korábbi LHH kistérség települései elkülönült csoportot alkotnak a járások között a fentiekben megvizsgált társadalmi-gazdasági mutatószámok alapján. Ezeknek a periférikus térségeknek a felzárkóztatása nem könnyű feladat, de a megfelelő gazdaságfejlesztési és foglalkoztatáspolitikai eszközökkel törekedni kell a kedvezőbb pozíció kialakítására.

Köszönetnyilvánítás

Készült az RRF-2.3.1-21-2022-00013 azonosítószámú „Társadalmi Innovációs Nemzeti Laboratórium” elnevezésű projektben, Magyarország Helyreállítási és Ellenállóképességi Tervének keretében, az Európai Unió Helyreállítási és Ellenállóképességi Eszközének támogatásával.

Irodalomjegyzék

1. 1996. évi XXI. törvény a területfejlesztésről és a területrendezésről.
2. 2012. évi XCIII. törvény a járási rendszerről.
3. Csoba, J. (2010): A közfoglalkoztatás régi-új rendszere. Útközben az „Út a munkához” programban. *Esély*, 12. évf. 1. sz. pp. 4–24.
4. Dániel, Z. A. – Molnár, T. – Molnárné Barna, K. (2021): Koronavírus-járvány a V4 országokban – társadalmi, gazdasági hatások, regionális összefüggések, kormányzati beavatkozások. *Területi Statisztika*, 61. évf. 5. sz. pp. 555–576.
5. Dániel, Z. A. (2016): Az Uniós vissza nem térítendő források hatása a gazdaságilag hátrányos régiók vállalkozásainak konvergenciájára. *Comitatus: Önkormányzati Szemle*, 26. évf. 221. sz. pp. 21–32.
6. Faluvégi, A. (2008): Tájékoztató a kiemelten támogatott kistérségekről, KSH, Budapest
7. Faluvégi, A. (2012): A járási rendszere és a kistérségi beosztás. *Területi Statisztika*, 52. évf. 5. sz. pp. 421–426.
8. G. Fekete, É. (2009): Hátrányos helyzetű térségek fejlesztése. In: Kocziszky György (szerk.) (2009): *Tudásalapú társadalom – Tudásteremtés – Tudástranszfer – Értékrendváltás*. Miskolc, pp. 254–262.
9. G. Fekete, É. – Dabasi-Halász, Zs. – Szép, T. – Lipták, K. – Osgyáni, G. – Baksa, S. – Kispataki, Cs. (2011): *Önkormányzatok és civil szervezetek helyi foglalkoztatási kapacitásainak növelési lehetőségei*, kutatási anyag, Miskolc, 83 p.
10. Kiss, Zs. – Orosz, D. (2024): A foglalkoztatottság területi különbségei Magyarországon a COVID idején. In: Veresné, Somosi Mariann (szerk.): *A tudományos tanácsadás lehetőségei a gazdaságtudományok területén: a MAB Közgazdaságtudományi Szakbizottság tanulmánykötete*, pp. 49–59.
11. Kocziszky, Gy. – Szendi, D. (2021): A magyar megyék gazdasági fejlődési pályáinak összehasonlító vizsgálata. *Pénzügyi Szemle*, 66. évf. 2. sz. pp. 7–30.
12. Molnár, T. – Dániel, Z. A. – Molnárné Barna, K. – Kozma, D. E. (2024): Trends in the Czech and Hungarian labour markets from a regional perspective, especially in light of the two recent crises. *Regional Statistics*, 14 (3), pp. 566–588.
13. Rechnitzer, J. – Smahó, M. (2016): *Területi politika*. Akadémiai Kiadó, Budapest
14. Torma, A. (2014): Néhány gondolat a járásokról, az európai közigazgatás tükrében. In: Patyi, A. – Lapsánszky, A. (szerk.): *Rendszerváltás, demokrácia és államreform az elmúlt 25 évben: Ünnepi kötet Verebélyi Imre 70. születésnapja tiszteletére*. Wolters Kluwer Kiadó, Budapest pp. 567–578.
15. Tóth, B. I. (2013): Időszerű áttekintés: területi fejlettségi vizsgálatok Magyarországon az ezredforduló után. *E-conom*, 2. évf. 1. sz. pp. 76–89.

16. Váradi, M. M. (2010): A közfoglalkoztatás újtjai és útvesztői egy aprófalvas kistérségben. Esély, 21. évf. 1. sz. pp. 79–100.
17. Váradi, M. M. (2016): Értékteremtő közfoglalkoztatás periferikus vidéki terekben. Esély, 22. évf. 1. sz. pp. 30–56.

Az iskolázottság hosszú távú területi egyenlőtlenségeinek alakulása Magyarországon

DR. HABIL. PÉNZES JÁNOS¹²

egyetemi docens

Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai Kar

Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék

ORCID: 0000-0002-4870-087X

ABSZTRAKT

Az iskolázottsági mérőszámok területi egyenlőtlenségei alapvetően konvergenciát mutatnak a hazai vizsgálatok tükrében. Elemzésünk is megerősítette ezt a trendet, amelyhez hosszú távú, települési részletességű adatokat vizsgáltunk az 1910 és 2022 közötti népszámlálások alapján. A 20. század első feléből mindössze az írni-olvasni tudó népesség arányát lehetett figyelembe venni, azonban 1941-től kezdve több mérőszám is rendelkezésre állt. A tanulmányban bemutatott komplex iskolai végzettségi index (CEAI) mutató alkalmas arra, hogy több évtized iskolázottsági folyamatait detektálni lehessen vele. Az iskolázottsági térszerkezet kontrasztos, polarizált jellege jelentősen oldódott a 20. század második felében, különösen a rendszerváltást követően csökkent relatív módon a nagyobb városok, elsősorban Budapest kiugró értéke. A településméret ugyanakkor továbbra is meghatározza az iskolázottság mértékét, azonban a nagyvárosok környékén a kisebb települések is egyre jobb helyzetben vannak a szuburbanizációban részt vevő, döntően magas iskolázottságú rétegeknek köszönhetően. A határ menti térségek eltérő pályái is körvonalazódtak.

Kulcsszavak: centrum-periféria, iskolázottság, térszerkezet, területi egyenlőtlenségek, város-falu kettősség

JEL kód/kódok: H52, I21, I24, O18

ABSTRACT

Long-term regional inequalities in educational attainment in Hungary

Studies on regional inequalities in educational attainment indicators in Hungary generally find convergence. Our analysis also confirms this by examining long-term, settlement-level data based on censuses between 1910 and 2022. For the first half of the 20th century, the only available indicator is the proportion of the population that could read and write, but several indicators are

¹ Péntes János kutatásait a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíja támogatta.

available for the period from 1941 onwards. The complex educational attainment index (CEAI) presented in the study is suitable for detecting trends in educational attainment over several decades. In the second half of the 20th century, the spatial structure of educational attainment became significantly less polarised, with the particularly pronounced relative decline of larger cities, primarily Budapest, after the fall of socialism. Settlement size remains an important determinant of educational attainment, but small settlements close to large cities perform increasingly well due to groups which participate in suburbanisation and are on average highly educated. We also find that border regions display distinct patterns.

Keywords: *centre-periphery, educational attainment, spatial structure, regional inequalities, urban-rural divide*

JEL Code/Codes: *H52, I21, I24, O18*

Bevezetés

Az iskolázottság a területi fejlettség kifejezésének egyik legfontosabb tényezője, mivel ok-okozati összefüggésben van számos egyéb mérőszámmal. Az iskolázottság hosszú távon mérhető változásokkal jellemezhető, amelynek a területi dimenziói is jelentősen módosulhatnak akár szakpolitikai, intézményellátottsági, akár egyéb társadalmi-gazdasági okok hatására. Tanulmányunkban a magyarországi iskolázottság hosszú távú egyenlőtlenségeinek alakulását és részletes területi folyamatait vizsgáljuk. Az országon belüli nagyfokú különbségek komoly akadályt jelenthetnek egyes térségek fejlődésének, amelynek területfejlesztési, szociálpolitikai következményei lehetnek. Éppen ezért igyekszünk rávilágítani az iskolázottság térszerkezetének fontosabb jellemzőire, területi folyamataira.

1. Az iskolázottság szerepe a területi fejlettség kifejezésében

A népesség iskolázottsága meghatározó fontosságú, mivel alapvetően függ össze számos demográfiai, egészségügyi tényezővel, a jólléttel és jelentős egyenlőtlenségeket hordoz a társadalmi területi csoportok között, amelyek egyes régiókban kiemelkedők (Uzzoli, 2017; Gaetz et al., 2018; Padgett et al., 2025). A lakosság iskolázottsági szintje és iskolai végzettsége egyértelműen összefügg az egyes országok és régiók gazdasági növekedésében, versenyképességében és termelékenységében mutatkozó regionális különbségekkel, bár az ok-okozati összefüggések részben vitatottak (Krueger–Lindahl, 2001; Sahlberg, 2006; Czaller, 2016; Kussainov et al., 2020). A humán tőke a regionális fejlődés egyik legfontosabb mozgatórugójának tekinthető (Tóth, 2024). Az iskolai végzettség vizsgálata

karakteresen világít rá a regionális egyenlőtlenségekre és a társadalmi különbségekre az adott területeken belül, mivel az oktatás a társadalmi mobilitás és rétegződés lényeges része (Rechnitzer–Smahó 2005).

A humán vagy regionális fejlődést kifejező komplex indexek gyakran tartalmaznak különböző iskolázottsággal kapcsolatos mérőszámokat. A közismert Emberi Fejlődési Index (ismertebb nevén a HDI, azaz Human Development Index) és adaptációi (többek között Husz, 2001; Farkas, 2012; Lipták, 2017; Szilágyi, 2018; Péntes et al., 2025), a területi deprivációs index (Kovács–Koós, 2018), az objektív jólléti index (Nagy–Koós, 2014) vagy az elmaradott területek hivatalos lehatárolása (Péntes, 2015), történeti fejlettségi vizsgálatok (Győri–Mikle, 2017; Szilágyi, 2019; Egri, 2024) szintén alkalmaznak iskolai végzettségi komponenst.

Az iskolai végzettség hosszú távú regionális egyenlőtlenségei csökkennek Magyarországon (Sánta et al., 2015; Szakálné Kanó et al., 2017; Németh–Dövényi, 2018) a képzettek számának növekedése (elsősorban a fiatal generációk körében) és az alacsony iskolai végzettségűek arányának csökkenése (főleg az idősebb korosztályok körében) következtében (Kiss et al., 2008; Harcsa, 2015). Az egyenlőtlenségek csökkenő tendenciái ellenére a magasan képzett népesség jelentős koncentrációja figyelhető meg Budapest agglomerációjában és az egyetemekkel rendelkező regionális központokban (Németh–Dövényi, 2018). Ugyanakkor az alacsony iskolai végzettségűek növekvő térbeli szegregációját a Magyarország periférikus területeinek vizsgálata is megerősíti (Péntes et al., 2018; Péntes–Demeter, 2021).

3. Az iskolázottság mérésének kérdésköre

Az iskolai végzettség mérése az iskolai végzettség szintjétől és az adott ország oktatási rendszerétől függően különféle mutatókkal történhet.

A lakosság átlagos befejezett iskolai éveinek száma (jellemzően a 7 éves és idősebb népesség számához képest) egy olyan mutató, amely lefedi és helyettesíti a különböző iskolai végzettségű indexeket – például a legalább 8 osztályt elvégzettek, a legalább középiskolai végzettséggel rendelkezők és a diplomával rendelkezők arányát (megfelelő korcsoportra vetítve). Ezeket a településszintű adatsorokat időben változó struktúrában 1941 óta a magyar oktatási rendszernek megfelelően a népszámlálási kötetek részeként publikálják. 1941-et megelőzően az iskolai végzettségre vonatkozóan mindössze az írníolvási tudók aránya volt az iskolázottsághoz kapcsolódó mérőszám. Emiatt – kényszerűségből – 1910 és 1930 közötti időszakra csak ezt a mutatót használhattuk a 6 éves és idősebb népesség számára vetítve. Adatkészletünk tartalmazta a felsorolt iskolai végzettségi mutatókat és a 20 éves vagy annál idősebb népesség számát településenként 1941 és

2022 között. A közigazgatási változások és az adatgyűjtés-feldolgozás miatt változó településszámra voltak elérhető adatok.²³

Az 1941 utáni időszakra olyan mérőszámot alakítottunk ki, mely egyszerre tartalmazza a legfeljebb érettségivel rendelkező és a diplomás népesség arányát a 20 éves és idősebb népesség lélekszámára vetítve. A két, iskolai végzettségi csoport összesített hazai létszámát arányítottuk egymáshoz és a kapott arányszámmal növeltük a diplomások számának súlyát (figyelembe véve utóbbi nagyobb munkaerőpiaci jelentőségét). A „komplex iskolai végzettségi index” (CEAI – Complex Educational Attainment Index) részletes módszertani bemutatása a hivatkozott tanulmányban érhető el (Pénzes et al., 2023). A mérőszámot – a módszertani uniformizálás érdekében – már az 1941-es adatoknál alkalmazzuk és ebben az időmetszetben az írni-olvasni tudók aránya is elérhető volt.

1. táblázat

A legfeljebb érettségivel rendelkezők és a diplomások összesített országos számának egymáshoz viszonyított aránya ('a'-értékei)

Népszámlálás évei	1941	1949*	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2022
'a'	2165	2038	2629	2980	2851	2135	2316	1772	1481

Forrás: a KSH népszámlálási adatai alapján saját szerkesztés

* 1949-ben nem publikálták a településekre összesített diplomások számát, így a 4, valamint 8 osztályos középiskolát végzettek száma alapján hajtottuk végre a számítást

$$CEAI_i = \frac{x_i + a \cdot y_i}{p_i} \cdot 100$$

ahol $CEAI_i$ (Complex Educational Attainment Index – magyarul komplex iskolai végzettségi index), x_i – legfeljebb érettségivel rendelkezők száma az adott településen; y_i – felsőfokú diplomával rendelkezők száma az adott településen; 'a' – a legfeljebb érettségivel és a diplomával rendelkező népesség magyarországi aránya; p_i – a 20 éves és idősebb népesség száma az adott településen.

$$CEAI_{nat} = \frac{\sum_{i=1}^n x_i + a \cdot \sum_{i=1}^n y_i}{\sum_{i=1}^n p_i} \cdot 100$$

ahol $CEAI_{nat}$ a komplex iskolai végzettségi index országos értéke.

$$CEAI'_i = \frac{CEAI_i}{CEAI_{nat}} \cdot 100$$

ahol a $CEAI'_i$ relatív $CEAI_i$ az országos érték százalékában kifejezve (%).

²³ Az adatok forrását a KSH népszámlálási adatbázisa jelentette, a KSH Népszámlálási Osztálya bocsátotta rendelkezésre, egy része a GISa Hungarorum adatbázisból, a TeIR történeti adatbázisából, illetve a <https://www.nepszamlalas.hu> és a <https://www.ksh.hu> oldalakról valók.

Az ily módon kialakított CEAI mérőszám véleményünk szerint jól alkalmazható, a területi különbségeket kifejezően megragadó iskolázottsági indikátornak tekinthető (Pénzes et al., 2023; 2025).

4. Az iskolázottság területi egyenlőtlenségeinek alakulása

Az iskolai végzettségi értékek említett hosszú távú konvergenciája az alacsonyabb iskolai végzettségűek esetében figyelhető meg (Kiss et al., 2008), mivel a fokozatosan emelkedő tankötelezettségi korhatár (egészen a 2010-es évekig, 16 évre történő csökkentéssel bezárólag) és a bővülő intézményhálózat (M. Császár, 2006; Muity et al., 2023) a fiatal generációk iskoláztatását vetítette előre. Az egyetlen osztályt sem végzők csoportját dominánsan az idősebb generációk alkotják, hosszabb távon fokozatosan csökkenő arányt képviselve.

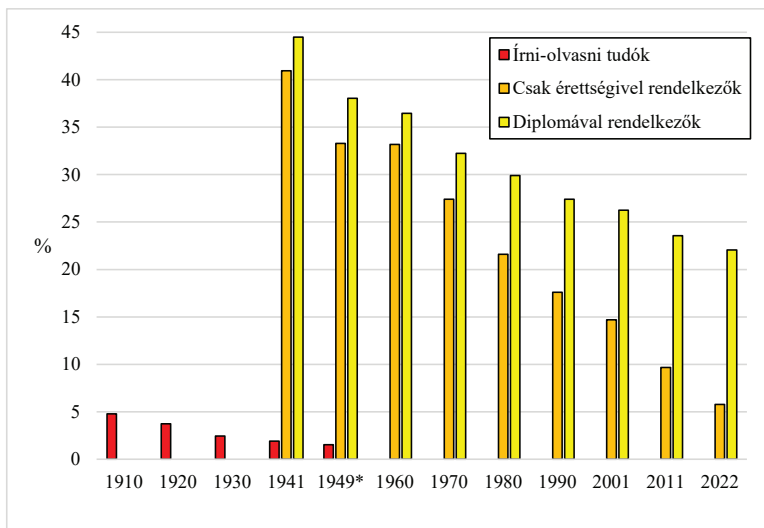
Ahogy jeleztük korábban, az iskolázottsági indikátorok esetében a 20. század első harmadára mindössze az írni-olvasni tudók 6 éves és idősebb népességen belüli arányát, 1941-től azonban már a csak érettségivel rendelkező, illetve a diplomás 20 éves és idősebb népesség arányát használtuk fel a számítás során. Előbbi mérőszám esetében 1910 és 1949 között 80,19%-ról 93,96%-ra növekedett az írni-olvasni tudók részesedése a 6 éves és idősebb populáción belül. A fokozatos aránynövekedés utóbbi mérőszámok esetében is megfigyelhető, a korábbi trendeknek megfelelően (Kiss et al., 2008; Sánta et al., 2015).

Az egyenlőtlenségek alakulásának mérésére a Hoover-indexet használtuk (Kiss et al., 2008), amely az adott iskolázottsági mérőszám települések közötti megoszlását viszonyítja az adott korcsoportú népesség települések közötti megoszlásához. A százalékos formában megkapott eredmény azt tükrözi, hogy az egyik csoport hány százalékát kellene átrendezni ahhoz, hogy a másik csoport megoszlásával egyezzen meg. A nagyobb érték magasabb egyenlőtlenségre enged következtetni.

Sajnos az írni-olvasni tudók aránya alapján számított egyenlőtlenségi eredmények nem vethetők össze a komplex mérőszámból számolt értékekkel (1. ábra). Ennek az az oka, hogy már a kiinduló 1910-es időpontban is általános volt az alfabétizmus, amelynek térbeli különbségei sem voltak számottevők. Ezek az egyenlőtlenségek pedig egyértelműen csökkentek is a 20. század közepére (elsősorban ez az oka, hogy az 1949-es népszámlálást követően külön nem publikálták ezt az adatsort).

Részben ebből következik, hogy a magasabb szintű iskolai végzettséget jelentő indikátorok esetében nagyságrenddel nagyobb egyenlőtlenségek detektálhatók. A bemutatott komplex iskolai végzettségi index (CEAI) két komponensét jelentő csak érettségivel és a

diplomával rendelkező népesség esetében 1941-ben 40%-ot meghaladó értékeket számítottunk a Hoover-index alapján. Ez a magas egyenlőtlenségek fokozatos konvergenciát mutatva csökkenő trendet rajzolt ki az elkövetkezendő évtizedekben. Az oktatási rendszer sajátosságai és a lépcsőzetesen emelkedő iskolázottsági szint miatt a csak érettségivel rendelkező 20 évnél idősebb népesség egyenlőtlenségei csökkentek nagyobb mértékben. A diplomások alapján számított egyenlőtlenségek is konvergenciát jeleznek az országon belül, azonban korántsem akkora dinamikával. Így utóbbi indikátor egyenlőtlenségei közel négyszer nagyobb értéket jeleztek.

1. ábra

Az írni-olvasni tudó (6 éven felüli népességhez viszonyított), valamint az érettségivel rendelkező és a diplomával rendelkező népesség (20 éves és idősebb népességhez viszonyított települési szintű egyenlőtlenségének alakulása a Hoover-indexszel számítva, %

Forrás: saját számítás a KSH népszámlálási adatai, a GIS-ta Hungarorum adatbázis és a TeIR történeti adatbázis felhasználásával

*1949 esetében a 4 és 8 osztályos középiskolai osztályt végzettek alapján készült a számítás

Saját számításaink is jelzik tehát az országosan emelkedő iskolázottsági szint mellett megjelenő konvergenciát, amely az alacsonyabb iskolai végzettségek esetében jóval kiegyenlítettebb, azonban a mérséklődő egyenlőtlenségek ellenére a diplomások száma még jelentős különbségeket hordoz, amelyben egyértelműen a nagyobb városok (különösen Budapest) és az agglomerációik emelkednek ki (Szakálné et al., 2017; Berkes, 2020; Berkes, 2021; Péntes, 2024).

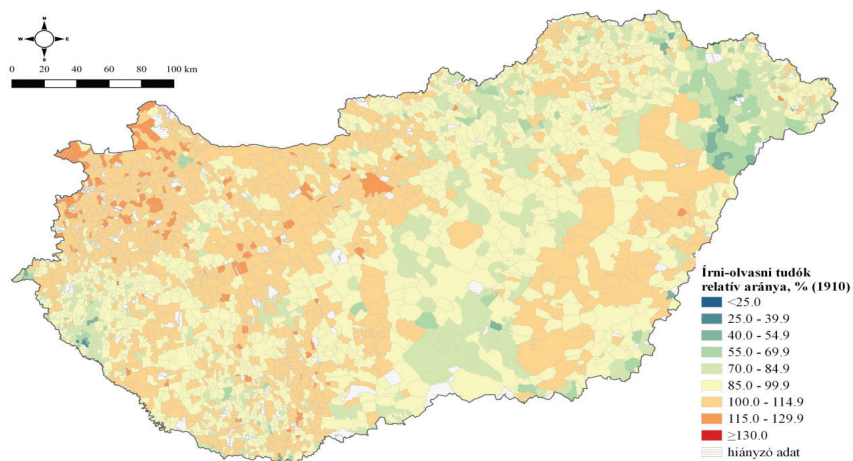
5. Az iskolázottság térszerkezetének változása

Az iskolázottság területi egyenlőtlenségeinek vizsgálata nem nélkülözheti a térszerkezet változásának vizsgálatát, amely esetében térképsorozattal (közel 20 éves időtávokat szemléltetve) lehet lekövetni a bekövetkezett változásokat.

A 2–7. ábrák azonos jelkulccsal, azaz értékkategóriákkal készültek, így jól látható az a folyamat, amely során a rendkívül alacsony, az országos átlag töredékét elérő sötétkék tónussal jelzett csoport uralkodó elterjedtsége visszaszorul és a 2022-es népszámlálás időszakára már csak néhány zónaszerű településhalmazban jelentkezik (2–7. ábra). (A térképsorozat első időpontja ismételten kakukktojásnak tűnik, mivel az írni-olvasni tudó népesség aránya szerényebb mértékű különbségeket hordozott már 1910-ben is.)

Emellett szembeűnő, hogy elsősorban a megyeszékhelyek (főként az egyetemvárosok), valamint a nagyobb városok értékei szigetszerűen messze kiemelkedtek a térségeikből. Világosan látszik ugyanakkor, hogy kiugró értékeik – az országos átlag emelkedése, valamint a kisebb települések javuló mutatói miatt – relatív csökkenést mutattak a rákövetkező évtizedekben, mivel határozottan konvergáltak az országos átlaghoz.

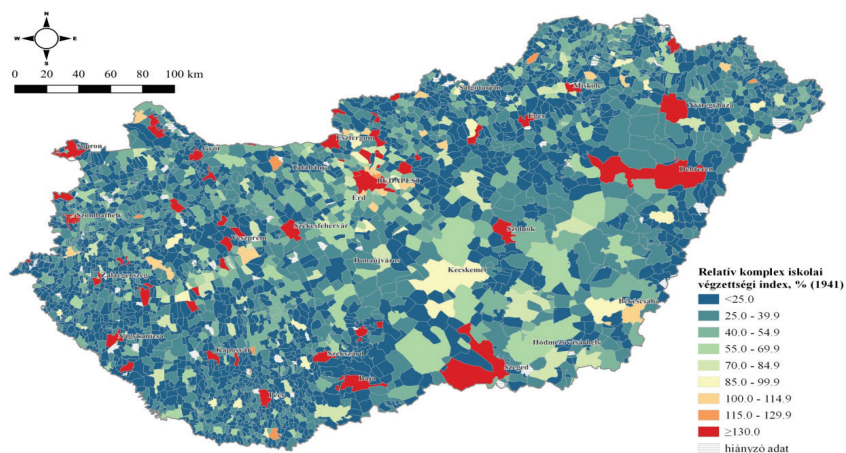
A fejlettségi térszerkezet 2022-re már kifejezetten jól tükrözi vissza a 2010-es évektől megmerevedő területi jellemvonásokat – a tágabban értelmezett budapesti agglomeráció, valamint a fejlett megyeszékhelyek környezetének kiemelkedése, a Balaton és Velenicei-tó tengelye, valamint az Északnyugat-Dunántúl magasabb értékei váltak jellemzővé. A több évtizedes konvergencia ellenére még komoly mértékben elmaradó északkelet- és délnyugat-magyarországi területek – különösen a határmente rajzolódik ki (Pénzes et al., 2023). Ugyanakkor a határmenti térség sem kompakt, vannak magasabb mutatókat jelző területek – ahol a prosperáló határon átnyúló ingázás (pl. Sopron környékén), vagy éppen a határ túloldaláról átköltöző szuburbán népesség (pl. Rajka környékén) eredményezi a magasabb iskolai végzettségű helyi lakosok kiemelkedő értékeit (Apáti–Pénzes, 2023).

2. ábra

Az írni-olvasni tudó (6 éven felüli népességhez viszonyított) népesség települési aránya az országos átlaghoz viszonyítva 1910-ben, %

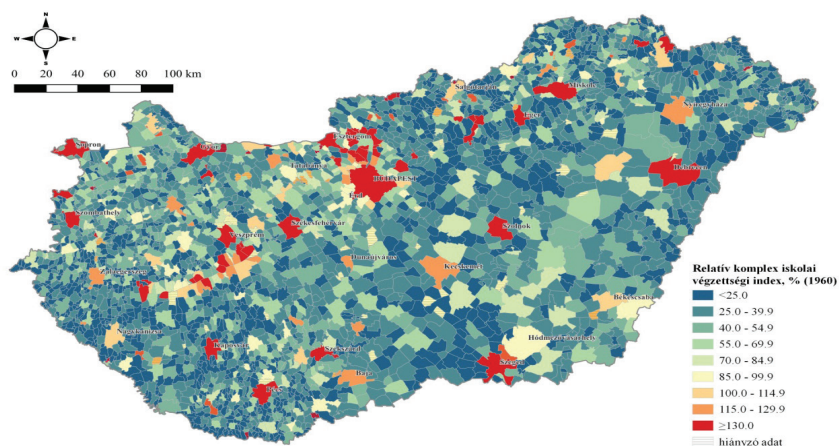
Forrás: saját szerkesztés a GISa Hungarorum adatbázis felhasználásával

3. ábra

A relatív komplex iskolai végzettségi mutató ('CEAI) alakulása 1941-ben, %

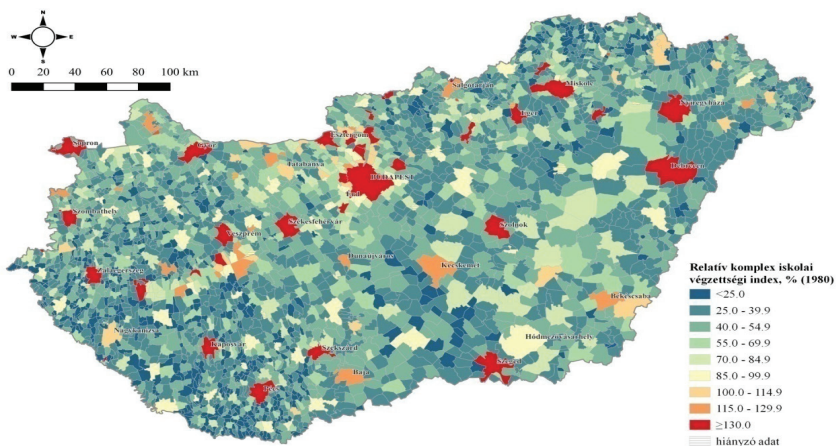
Forrás: saját szerkesztés a KSH népszámlálási adatai és a TeIR történeti adatbázis felhasználásával

4. ábra

A relatív komplex iskolai végzettségi mutató ('CEAI) alakulása 1960-ban, %

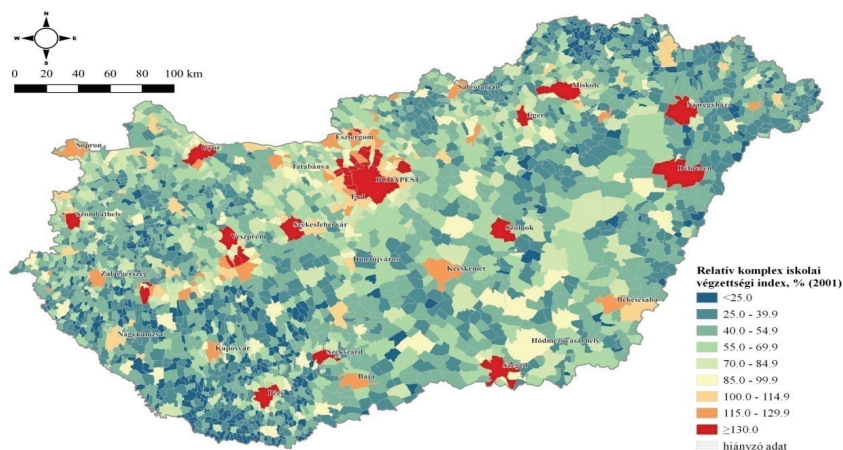
Forrás: saját szerkesztés a KSH népszámlálási adatai és a TeIR történeti adatbázis felhasználásával

5. ábra

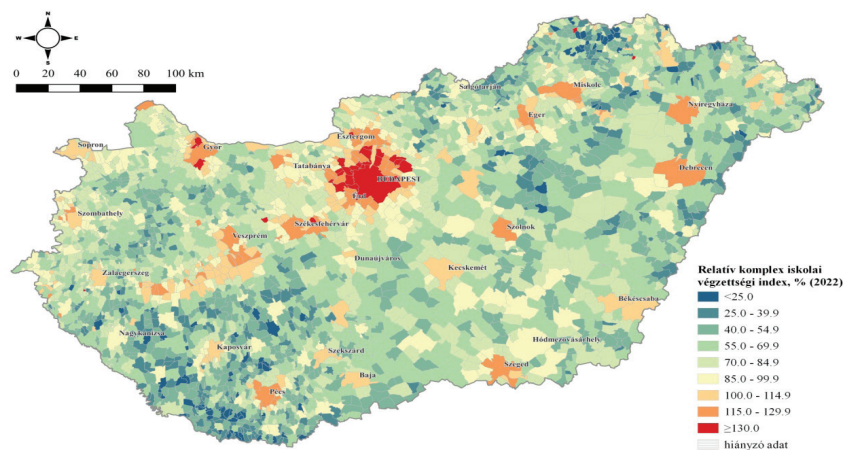
A relatív komplex iskolai végzettségi mutató ('CEAI) alakulása 1980-ban, %

Forrás: saját szerkesztés a KSH népszámlálási adatai és a TeIR történeti adatbázis felhasználásával

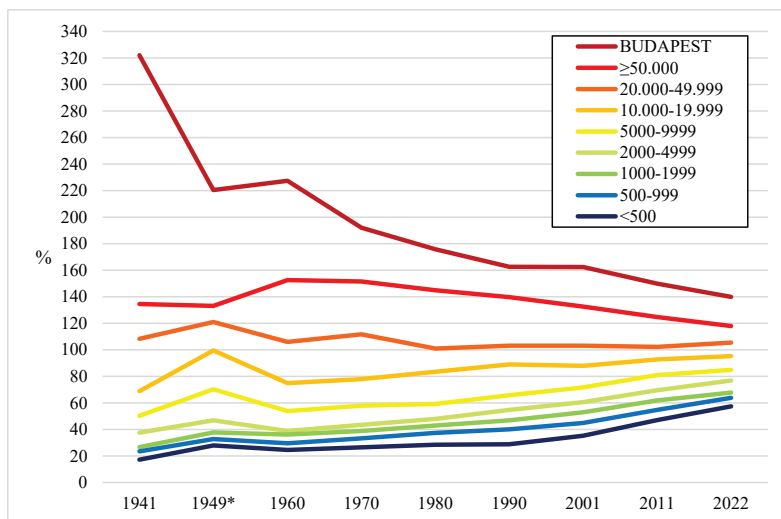
6. ábra

A relatív komplex iskolai végzettségi mutató ('CEAI) alakulása 2001-ben, %
 Forrás: saját szerkesztés a KSH népszámlálási adatainak felhasználásával

7. ábra

A relatív komplex iskolai végzettségi mutató ('CEAI) alakulása 2022-ben, %
 Forrás: saját szerkesztés a KSH népszámlálási adatainak felhasználásával

8. ábra

A relatív komplex iskolai végzettségi index értékének alakulása a települések népességszám szerinti csoportjaiban 1941 és 2022 között, %

Forrás: saját számítás a KSH népszámlálási adatai és a TeIR történeti adatbázis felhasználásával

*1949 esetében a 4 és 8 osztályos középiskolai osztályt végzettek alapján készült a számítás

Az iskolai végzettség komplex mutatójának (CEAI) relatív értékei kifejezetten jól idomulnak a településméret kategóriáihoz (8. ábra). Budapest korábban egészen szélsőséges módon kiugró értéke látványosan csökkent különösen a II. világháború utáni időszakban. Ebben egyértelműen közrejátszott a világhégés okozta népességveszteség, amely érzékenyen érintette a főváros magasán képzett csoportjait. Budapest csökkenő relatív értékei mellett szerény ingadozások figyelhetők meg. Mindössze az 50.000 lakos feletti (a régióközpontok és a megyeszékhelyek tartoznak ebbe) településcsoport előnye növekedett a szocializmus első évtizedeiben. Meghatározó konvergencia a rendszerváltás után indult meg. A kisebb települések felzárkózását az is előmozdítja, hogy rendkívül heterogén csoportról van szó, amelybe beletartoznak az elmaradott városhiányos térségek aprófalvai és a nagyobb városok körüli szuburbanizációs zónák kistelepülései is. Utóbbiak nem egy esetben a központi településnél is lényegesen magasabb iskolázottsági értékeket produkáltak. A képzett munkaerő területi koncentrálnálódásának folyamata a főváros környéki térségben tovább folytatódik.

Összefoglalás

Tanulmányunk alapvetően az iskolázottsági egyenlőtlenségek hosszú távú, bár képzettségi szint szerint differenciált konvergenciáját feltételezi. Ebben egyszerre érvényesül a növekvő országos értékekhez képest relatív módon közeledő iskolázottsági szint, valamint a szuburbanizáció részeként a nagyvárosok környékére költöző kvalifikáltabb népesség növekvő jelenléte, területi koncentrációja. A csökkenő egyenlőtlenségek ugyanakkor stabil térszerkezetet jellemeznek, amelynek legmeghatározóbb része a korábban kiemelkedő értékű nagyvárosok relatív visszacsúszása, valamint a szerény mértékben felzárkózó, de továbbra is karakteresen elkülönülő elmaradott külső és belső perifériák.

Irodalomjegyzék

1. Apáti, N. – Pénez, J. (2023): A középfokú oktatási ingázás vizsgálata Magyarországon a 2010-es években. *Educatio*, 32. évf. 2. sz. pp. 207–227. DOI: 10.1556/2063.32.2023.2.3
2. Berkes, J. (2020): The economic structure and performance of the catchment area of the Hungarian regional centers. *Deturope*, 12 (3), pp. 58–81. DOI: 10.32725/det.2020.022
3. Berkes, J. (2021): Highly qualified social strata in urban areas of Hungarian regional centres from 1980 to 2011. *Regional Statistics*, 11 (4), pp. 126–149. DOI: 10.15196/RS110406
4. Czaller, L. (2016): Increasing social returns to human capital: evidence from Hungarian regions. *Regional Studies*, 51 (3), pp. 467–477. DOI: 10.1080/00343404.2015.1112898
5. Egri, Z. (2024): Bezáródás a perifériára – A hazai társadalmi–gazdasági elmaradottság tartós térségi fennmaradása, 1960–2020. *Területi Statisztika*, 64. évf. 2. sz. pp. 177–211. DOI: 10.15196/TS640203
6. Farkas, M. B. (2012): A korrigált humán fejlettségi mutató kistérségek közötti differenciáltsága Magyarországon. *Területi Statisztika*, 15 (52) évf. 3. sz. pp. 230–249.
7. Graetz, N. – Friedman, J. – Osgood-Zimmerman, A. – Burstein, R. – Biehl, M. H. – Shields, C. ... Hay, S. I. (2018): Mapping local variation in educational attainment across Africa. *Nature*, 555, pp. 48–53.
8. Győri, R. – Mikle Gy. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011. *Tér és Társadalom*, 31. évf. 3 sz. pp. 143–165.
9. Harcsa I. (2015): A területi fejlettség és egyenlőtlenségek lehetséges értelmezései – kritikai értékelés és kutatási eredmények I. *Statisztikai Szemle*, 93 (5) pp. 460–486.

10. Husz, I. (2001): Az emberi fejlődés indexe. Szociológiai Szemle, 11. évf. 2. sz. pp. 72–83.
11. Kiss, J. P. – Tagai, G. – Telbisz, E. (2008): A szürkeállomány területi különbségei – katedrán innen és túl. Területi Statisztika, 48. évf. 3. sz. pp. 315–334.
12. Kovács, K. – Koós, B. (2018): A település-állomány jóléti pozíciójának mintázatai és azok változása 1990–2016. Észak-magyarországi stratégiai füzetek, 15. év. 3. sz. pp. 13–30.
13. Krueger, A. – Lindahl, M. (2001): Education for growth: why and for whom? Journal of Economic Literature, 39 (4), pp. 1101–1036
14. Kussaiynov, T. A. – Mussina, G. S. – Bulkhairova, Z. S. – Saimagambetova, G. A. (2020): Impact of expenses on human capital on the economic growth of the country: case study of the Republic of Kazakhstan. Deturope, 12 (2), pp. 56–70. DOI: 10.32725/det.2020.012
15. Lipták, K. (2017): Települési humán potenciál vizsgálata Magyarországon. Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek, 14. évf. 2. sz. pp. 55–65.
16. M. Császár Zs. (2006): A középfokú oktatás térszerkezetének változása Magyarországon a rendszerváltástól napjainkig. Területi Statisztika, 46. évf. 1. sz. pp. 80–88.
17. Muity, Gy. – Nagy, Á. – Pirisi, G. (2023): A Klebelsberg-féle népiskolai program területi hatásai. Területi Statisztika, 63. évf. 3. sz. pp. 336–358. DOI: 10.15196/TS630303
18. Nagy, G. – Koós, B. (2014): First results in modelling objective well-being in Hungary at lower territorial level. Regional Statistics, 4 (2), pp. 71–86.
19. Németh, Á. – Dövényi, Z. (2018): „Kiművelt emberfők” a térben – A diplomások területi eloszlása valóban a kiegyenlítődé irányába mutat? Területi Statisztika, 58. évf. 2. sz. pp. 129–150. DOI: 10.15196/TS580201
20. Padgett, R. N. – Le Pertel, N. – Hinton, C. – Kettler, T. – Ho, A. D. – Chen, Y. – Bradshaw, M. – Johnson, B. R. – VanderWeele, T. J. (2025): A cross-national analysis of sociodemographic variation in educational attainment. Scientific Reports, 15, Article number: 13870. pp. 1–15. DOI: 10.1038/s41598-025-87406-9
21. Péntes, J. (2015): A kedvezményezett térségek lehatárolásának aktuális kérdései. Területi Statisztika, 55. évf. 3. sz. pp. 206–232.
22. Péntes, J. (2024): A magyarországi belföldi vándorlás néhány területi jellemzője, 1990–2022. Területi Statisztika, 64. évf. 6. sz. pp. 779–800. DOI: <https://doi.org/10.15196/TS640604>
23. Péntes, J. – Demeter, G. (2021): Peripheral areas and their distinctive characteristics: The case of Hungary. Moravian Geographical Reports, 29 (3), pp. 217–230. DOI: 10.2478/mgr-2021-0016
24. Péntes J. – Kiss J. P. – Deák A. – Apáti N. (2018): Térségi sokszínűség és stabilitás: az iskolázottság települési szintű egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon

- 1990–2011 között. *Területi Statisztika*, 58. évf. 6. sz. pp. 567–594. DOI: 10.15196/TS580602
25. Péntes, J. – Papp, I. – Apáti, N. – Kiss, J. P. (2023): Border areas and educational attainment: Long-term analysis of Hungary for the period between 1960 and 2022. *Deturope*, 15 (2), pp. 109–128. DOI: 10.32725/det.2023.015
26. Péntes J. – Szilágyi Zs. – Kiss J. P. (2025): Az életminőség és a belső vándorlás hosszú távú területi összefüggéseinek vizsgálata Magyarországon a dualizmus korától napjainkig (1910–2022). *Magyar Tudomány*, 186. évf. 6. sz. pp. 1171–1184. DOI: 10.1556/2065.186.2025.6.18
27. Rechnitzer, J. – Smahó, M. (2005): A humán erőforrások regionális sajátosságai az átmenetben. Budapest: MTA Közgazdaságtudományi Intézet (KTI).
28. Sahlberg, P. (2006): Education reform for raising economic competitiveness. *Journal of Educational Change*, 7 (4), pp. 259–287. DOI: 10.1007/s10833-005-4884-6
29. Sánta, É. – Szakálné Kanó, I. – Lengyel, I. (2015): Csökkennek az iskolázottság területi egyenlőtlenségei? A felsőfokú végzettségűek területi eloszlása a népszámlálások adatai alapján, 1990–2011. *Területi Statisztika*, 55. évf. 6. sz. pp. 541–555.
30. Szakálné Kanó, I. – Kazemi-Sánta, É. – Lengyel, I. (2017): Territorial distribution of highly educated individuals in Hungary after 1990. *Regional Statistics*, 7 (2), pp. 171–189. DOI: 10.15196/RS070209
31. Szilágyi, Zs. (2018): Az életminőség területi különbségeinek változása a 20. század első harmadában Magyarországon. *Történeti térinformatikai tanulmányok*, 8. sz. pp. 1–59.
32. Szilágyi, Z. (2019): Regional Differences in Development and Quality of Life in Hungary During the First Third of the Twentieth Century. *The Hungarian Historical Review. New Series of Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 8 (1), pp. 121–152.
33. Tóth, B. I. (2024): The link between territorial capital and urban transformative capacity. *Cities*, 154, Article number: 105332. DOI: 10.1016/j.cities.2024.105332
34. Uzzoli, A. (2017): Health inequalities regarding territorial differences in Hungary by discussing life expectancy. *Regional Statistics*, 6 (1), pp. 139–163.
35. GISa Hungarorum <https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/index> (Last accessed: 1 December 2019)
36. GISa Hungarorum <https://www.gistory.hu/g/hu/gistory/index> Letöltve: 2019. 12. 01.
37. KSH: <https://www.ksh.hu> Letöltve: 2024. 06. 20.
38. TeIR: <https://www.teir.hu> Letöltve: 2021. 05. 30.

A származási településtípus és a régió hatása az egyetemisták karrierterveire egy kelet-magyarországi Pilot-kutatás tükrében

DR. HABIL. FÉNYES HAJNALKA

egyetemi docens

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

ORCID: 0000-0002-1509-0534

DR. HABIL. MOHÁCSI MÁRTA

egyetemi docens

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

ORCID: 0000-0002-3031-2342

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a felsőoktatási hallgatók karrierterveit vizsgáljuk egy pilot-kutatás keretében Magyarország második legnagyobb egyetemének szociális területén tanuló hallgatói körében (N=141). Kutatási kérdésünk, hogy a karrierterveket mennyiben befolyásolja a diákok származási régiója és településtípusa. Az elméleti részben bemutatjuk a legfontosabb újtípusú karrierkonceptiókat, továbbá az egyetemistákra vonatkozó néhány kutatási eredményt. Az empirikus részben egy- és kétváltozós statisztikai módszerekkel vizsgáljuk kutatási kérdésünket, és elsősorban a szignifikáns összefüggésekre összpontosítunk. Eredményeink szerint a származási régió erősebb hatás gyakorol a karriertervekre, mint az, hogy valaki milyen típusú településről érkezett. A modern karrierkonceptiókkal érdekes módon inkább a fejletlenebb térségekből érkezők azonosultak, míg a településtípus szerint nem lineárisak az összefüggések.

Kulcsszavak: karriertervek, felsőoktatási hallgatók, településtípus, régió, kvantitatív kutatás, Pilot-vizsgálat

JEL kód: J24

ABSTRACT

The influence of the settlement type and region of origin on university students' career plans in light of a pilot study conducted in Eastern Hungary

In this paper, we examine higher education students' career plans in the context of a pilot study conducted among social science students at Hungary's second largest university (N=141). Our research question explores the extent to which career plans are influenced by the region and type of the settlement where the student is from. In the theoretical section, we present important novel career concepts and research findings on university students. In the empirical section, we examine our research question using univariate and bivariate statistical methods, with significant correlations as the primary focus. We find that the region of origin has a stronger influence on career plans than settlement type. Interestingly, those from less developed regions are more likely to identify with modern career concepts, whereas the associations based on settlement type are not linear.

Keywords: career plans, higher education students, settlement type, region, quantitative research, pilot study

JEL Code: J24

Bevezetés

Tanulmányunkban egy kelet-magyarországi egyetemen, egy pilot-kutatás keretében vizsgáljuk, hogy az adott egyetem szociális képzésén tanuló hallgatói állandó lakhelyének régiója és településtípusa hogyan befolyásolja a karrierterveiket. A karrier szó szótári jelentése a sikeres előmenetel és érvényesülés mellett a foglalkozás, hivatás és pálya is (Karcics, 2008). A karrier a kutatók körében az 1950-es 60-as években a hagyományos vertikális előrelépést jelentette, és csak az 1970-es években jelent meg az egyéni karrier-célokat előtérbe helyező koncepció. Az 1980-as évek új jelensége, hogy a munkavállalók nem feltétlenül egy szervezetben belül képzelik el karrierjüket, valamint megjelennek a változatos és dinamikus karrier utak. Ezzel párhuzamosan megjelentek az újfajta karrier-koncepciók is (Batizi, 2017).

A továbbiakban a legfontosabb új típusú karrierkoncepciókat mutatjuk be a nemzetközi és hazai szakirodalom mentén, majd kitérünk a felsőoktatási hallgatók és a szociális képzések speciális jellemzőire. Az elméleti rész zárásaként bemutatunk néhány eredményt, mely a hallgatók szocio-demográfiai háttere, többek közt a származási településtípusa összefüggését vizsgálja a karrierterveikkel, bár ezzel kapcsolatban kevés kutatás született. A kutatás módszertanának bemutatása után, a leíró statisztikai részben azt vizsgáljuk, hogy milyen kapcsolat van a származási régió és településtípus és a diákok családjának társadalmi háttere közt, majd bemutatjuk kutatásunk eredményeit a régió és a településtípus és a diákok karrierterveinek szignifikáns összefüggéseiről. Tanulmányunkat az összegzéssel és konklúzióval zárjuk.

1. Új típusú tudományos karrier koncepciók

Az egyik újszerű felfogás Super-féle (1980) életpálya-szívárvány fogalom. Ennek lényege, hogy az egyének életútjuk, pályafutásuk során többféle szerepet töltenek be, és ezek fontossága változik az életszakaszok során, köztük a munkavállalás fontossága is. Az egyes szerepekben időszakos a részvétel és változó az érzelmi elkötelezettség is. Az életút folyamatos döntések sorozata a munkával és az önmegvalósítással kapcsolatban, melyek az egyének által betöltött sokféle szerephez kapcsolódnak.

A másik új típusú karrierfogalom a protein karrier koncepció (Hall 1996), melynek lényege, hogy a karrier szervezeti oldala, mint nagyobb elismerés, jutalom, presztízs mellett fontossá válnak az egyéni karriercélok, a pszichológiai sikeresség és önmegvalósítás, a munkával való szubjektív elégedettség. A karrier kialakítása az egyén felelőssége, nem a vállalat irányítja. Ahogy változik az egyén és a környezet, az egyénnek ehhez kell alakítania karrierjét. Flexibilitásra, folytonos tanulásra és identitásváltásokra van szükség. Az egyén a pályafutását nem feltétlenül egy munkáltató keretében képzei el. A cél a foglalkoztathatóság növelése, nem annyira a munkahelyi biztonság. A karrier egyben önmegvalósítás, és fontos a munka- és a magánélet összhangja is.

A határvonalak nélküli (boundryless) karrierkoncepció (Brousseau et al., 1996) szerint a munkavállalásnak nemcsak a szervezeti, de a pszichológiai határai is fellazulnak és összemosódnak. Többféle munkáltatónál és többféle foglalkozásban, munkakörben és szakterületen dolgoznak a munkavállalók életük során. Emellett a munka- és a családi élet, valamint a tanulás és munkavállalás határai is összemosódnak. Jellemzőek a nem lineáris karrierutak, a horizontális mozgások, a stagnálások, valamint a karriermegszakítások is (főleg a nőknél). Brousseau és munkatársai (1996) négyféle karriert különböztetnek meg:

1. a tradicionális, lineáris karrier (felfelé mobil, változó ideig van egy-egy szakterületen, cél a hatalmi pozíció szerzése),
2. a szakértői karrier (kis mobilitás, egy életen át egy adott szakterületen, cél a munkahelyi biztonság),
3. a spirális karrier (horizontális mozgások, 7–10 évig egy szakterületen, cél a személyes fejlődés és a kreativitás)
4. a tranzakciós karrier (horizontális előrelépés, 3–5 évig egy szakterületen, cél a változatos munka, fajtától függetlenül).

Arthur, Khapova és Wilderom (2005) megkülönbözteti a karrier objektív oldalát, mely a hierarchiában való előrelépés, hatalom és presztízs növekedése, míg a szubjektív oldala a munkával való nagyobb elégedettség. Ezek összhangját pozitívan befolyásolja a munkahelyek közti mozgás, de fontos szerepe van a szervezeten kívüli karrier támogatásoknak (közösségi kötődések, társadalmi támogatás, kortárs csoport, mentorok) is.

A Kaleidoszkóp-modell (Sullivan és Mainiero, 2007) szerint az egyének a saját értékeik és életstílusuk alapján definiálják és valósítják meg karrierjüket, mely az életútjuk egyes állomásaihoz kapcsolódik. Fontos a munka- és magánélet, valamint a munka- és szabadidő összhangja. A munkavállalók akkor lesznek a munkájukkal elégedettek, ha illeszkednek az egyéni és szervezeti célok, mely azt is jelenti, hogy a szervezeteknek is igazodniuk kell az egyéni célokhoz.

Koncz (2007) szerint a karrier az egyéni életpálya munkával kapcsolatos történéseit fedi le, mely egy dinamikus fogalom. Szűkebb értelemben csak a szervezett keretek között zajló munkatapasztalatokat soroljuk ide. Koncz (2002) megkülönbözteti a hagyományos vezetői karrier mellett a szakmai karriert, mely anyagi és presztízs szempontokból szintén jobb helyzetet jelent. Míg a hagyományos esetben a ranglétrán felfelé ívelő vertikális mozgás van, addig a második esetben lehet vertikális, de horizontális elmozdulás is. A szakmai karriernél a tudás jobb kihasználása, érdekesebb, gazdagabb munkakör, valamint a munkával való nagyobb elégedettség a jellemző, azaz a szubjektív karrierszempontok kerülnek előtérbe.

Bourdieu habitus- és mezőelmélete alapján négy karriermező/karrierhabitus különböztethető meg (Iellatchitch, Mayrhofer és Meyer, 2003). Az első csoportra jellemző a hagyományos szervezeten/vállalaton belüli előléptetés, munkahelyi biztonság, az alkalmazottak sok időn át kötődnek egy szervezethez. A szabadon lebegő értelmiség/szakértők szintén kötődnek egy szervezethez, de rövidebb időre szóló szerződéssel, illetve szakterületükhöz kapcsolódó speciális feladatokat látnak el. A harmadik csoport az önfoglalkoztatók, akik a szervezeten kívüli szolgáltatást nyújtanak egy stabil ügyfélkörnek, végül a negyedik típus a krónikusan rugalmasok, akik szintén csak lazán kapcsolódnak a szervezetekhez, de nem meghatározott a szakterület sem, változó feladatokat látnak el.

2. Az egyetemisták mint speciális célcsoport

Super (1980) szerint a teljes életútban döntések sorozatán keresztül valósul meg a karrier. Fiataloknak a pályafejlődési elméletek szerint három fontos döntést kell meghozniuk, amelyek később még módosulhatnak: a foglalkozásválasztás, munkahelyválasztás, karrierválasztás (Belényesi, 2013). A felsőoktatási hallgatók a karrier tervezésének (felderítés és felfedezés) időszakában vannak, bár a szakválasztásukkal már hoztak egyfajta döntést. Koncz (2003) szerint a fiatalok a képzettség és a munkaerőpiacon hasznos készségek megszerzése, illetve a foglalkozási önkép kialakításának időszakában vannak. A foglalkozási önkép a szülők, a tanárok és a kortárscsoporttal történő interakciók során formálódik. Ezt követi a felderítés időszaka, ahol a saját igényeiket és készségeiket összevetik a különféle munkaerőpiaci lehetőségekkel.

A fiatalok esetén különösen fontos a karrierorientáció. Ezt korlátozza a „karrierhorogony”, mely egy önmagunkról kialakított kép, mely irányítja, de korlátozza is a karrierdöntéseket. Ez az önkép a készségek és munkafeltételek együttese, melyeket az egyén nem akar feladni, mikor kialakítja saját karrierelképzelését. A sikeres karriert segíti, ha az egyénben érett énkép alakul ki (Schein, 1974, idézi Gergely et. al., 2016). Az egyetemisták döntő többsége azonban még nincs tisztában a saját karrierorientációjával, hogy mi motiválja őt a munkára, valamint hogy mit vár el egy munkahelytől. Nem rendelkeznek kellő önismerettel, a kompetenciáikat és a lehetőségeiket sem ismerik eléggé, ezért különösen fontos az álláskeresésben a pályaorientáció és a professzionális szakmai támogatás (Szondi, 2018).

A hagyományos esetben a fiatalok esetén a tanulási szakaszt követi a munkavállalás, de napjainkban ezek az életpályaszakaszok összemosódnak (Kocsis, 2024). Az egyetemisták egyszerre töltik be a tanulói és a dolgozói szerepet, mivel sokan már belépnek tanulás mellett a munka világába, azonban a családi szerepeket többségében még nem töltik be. Soós (2007) szerint a frissen végzett egyetemistáktól a munkáltatók sok esetben több éves munkatapasztalatot várnak el, emiatt különösen fontosak a gyakorlatorientált- és duális képzések, a szakmai gyakorlatok, illetve a tanulás jellegéhez illeszkedő fizetett vagy önkéntes munkák (Fényes–Mohácsi 2022).

Az egyetemisták munkaértékeit a gyakorlati tapasztalatok (pl. a tanulás melletti munkavállalás vagy szakmai gyakorlat) módosíthatják, mint ami a korábbi szocializációs folyamatok során kialakult bennük (Bocsi, 2015). Maga az egyetemi képzés is módosíthatja a munkaértékeiket és karrierelképzeléseiket, és elsősorban a hátrányos helyzetű diákok elképzeléseire gyakorolhat hatást a munka világával kapcsolatban (Szelesné, 2016).

Napjainkban a felsőoktatási hallgatók körében előtérbe kerülnek az intrinzik munkaértékek, mint az önmegvalósítás, az autonómia, a teljesítmény fontossága, a munka, mint kihívás és önkiteljesedés. Azonban Bocsi (2015) 2012-es kelet-magyarországi eredményei szerint az extrinzik munkaértékek, mint a magas jövedelem, a munka biztonsága és a jó munkakörülmények is fontosak a magyar egyetemistáknak, egyfajta kevert attitűd jellemzi őket. A munka anyagi vonzatának fontossága rendszerint összekapcsolódik a hatalom és a hierarchia preferálásával is.

Egy 2001–2006 között, az Általános Vállalkozási Főiskolán végzett kutatás szerint, a karrier eleinte csak a munkában elért sikereket, elismerést, megbecsülést, jobb pozíciót és vezetővé válást jelentette, de később hangsúlyossá vált a karrier, mint önmegvalósítás is. A karrierben fontos szempont volt a pénz és az anyagi biztonság, de a társas kapcsolatok is. Megfogalmazódott az is, hogy karrier egyfajta áldozatvállalás a család rovására. A karriert segíti a jó kapcsolatrendszer, de az adekvát tudás megléte is (Karcics, 2008). Ezzel szemben az erdélyi egyetemista fiatalok a kapcsolatépítést nem tartják jelenleg fon-

tosnak a karrier szempontjából, inkább a fejlődésre, önmegvalósításra helyezik a hangsúlyt (Gergely et al., 2016).

3. A szociális képzés, mint speciális célcsoport

A szociális területen tanuló egyetemisták pályaaorientációját a szociális, emberekkel kapcsolatos, segítő szempontok dominálják, és fontos, hogy a fiatalok karrieraspirációi, és a szervezeti lehetőségek találkozzanak, az egyéni és szervezeti célok összhangba kerüljenek (Koncz, 2002). Bocsi (2015) szerint a Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar hallgatóira jellemző a szociális–altruista munkaattitűd, míg az extrinzik munkaértékek, mint a pénz és a hatalom átlag alatt volt jellemző rájuk. A munka számukra egyfajta önkiteljesedés is. Kiss (2008) eredményei szerint a szociálismunkás hallgatók legfontosabb munkaértékei az altruizmus, a változatosság és a kreativitás voltak, és az anyagi szempontok kevésbé voltak fontosak számukra. Szelesné (2016) magyarországi mentőtiszt képzésben végzett kutatása szerint a Super-féle munkaértékek közül a diákoknak legfontosabb az altruizmus volt, majd ezt követte a változatosság és a társas kapcsolatok, közepesen fontos volt a munka presztízse és biztonsága, míg az anyagiak inkább nem voltak fontos szempontok. Fontos kiemelni, hogy a nagyobb szociabilitás negatívan korrelál a hagyományos szervezeti vertikális karrier preferálásával (Mayrhofer et al., 2005). Azonban a szociális területen, ahol többségben vannak a nők, és őket jellemzi inkább az altruista munkaattitűd, éppen nekik van nagyobb esélyük vezetővé válni (Nagy, 2005).

4. A szocio-demográfiai háttér és a karriertervek összefüggései az egyetemisták körében

Tanulmányunk fő témája, hogy az egyetemisták származási régiója és településtípusa hogyan befolyásolja karrierterveiket, azonban ezzel kapcsolatban kevés szakirodalom áll rendelkezésre. Bocsi (2015) eredményei szerint a településtípus csak kevésbé befolyásolta a kelet-magyarországi egyetemisták munkaértékeit és karrierterveit, de az anyagi helyzet meghatározó tényező volt. Ez utóbbi esetén nem lineáris volt a kapcsolat. A két szélső pólusra (rossz és jó anyagi helyzet) voltak jellemzőek az extrinzik, anyagiass munkaértékek, míg a középső csoportra inkább az intrinzik, belsőleg motivált munkaértékek. Egy másik kutatás viszont azt mutatta, hogy a gazdasági felsőoktatási képzésben végzett fiatalok körében a hagyományos szervezeten belüli karrier preferálását nem befolyásolta a diákok szocio-demográfiai háttére (Mayrhofer et al., 2005).

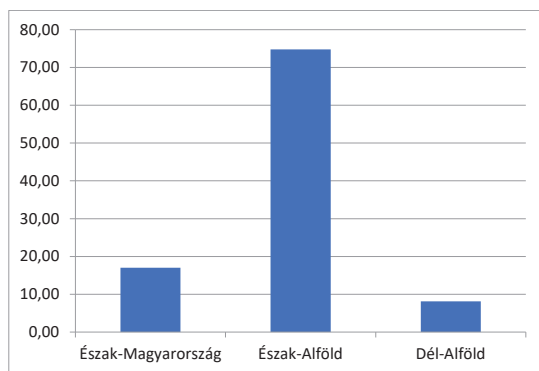
Az elméleti részben bemutatott Bourdieu-féle karrierhabitusok közül 2020-ben az erdélyi egyetemisták többsége a rugalmasabb karriertípust preferálta, csak 40% akart alkalmazottként elhelyezkedni. Városiak inkább alkalmazottak, míg a falusiak és kisebb városiak inkább vállalkozók lennének. Érdekes, hogy a legkedvezőbb társadalmi háttérűek és az alacsonyan iskolázott szülők gyermekei is inkább lennének vállalkozók (Dávid–Incze, 2022).

5. A kutatás módszere

Elemzésünk egy kérdőíves pilot vizsgálatra („A fiatalok életpálya tervei” kutatás) épül. A papír alapú lekérdezés 2022 és 2023 között történt Magyarország második legnagyobb egyetemén. A kutatásban a szociológia és szociális munka BA, valamint a szociológia MA szak hallgatói alkották a populációt, az összes évfolyamról sikerült lekérdezni hallgatókat. Az adatok feldolgozását az SPSS programcsomaggal végeztük. A kérdőívet évfolyamonként és szakonként egy-egy tanórán az éppen jelen lévő hallgatók töltötték ki. A kitöltési arány a teljes populációra vetítve 74,2%-os volt, összesen 141 fő alkotta a mintát. Az elemzés során egy- és kétváltozós elemzéseket végeztünk, és kétváltozós esetben elsősorban a szignifikáns eltérésekre fókuszáltunk.

5.1. Leíró statisztika

A mintában a diákok többsége Észak-Alföldről érkezett (74,8%), 17% Észak-Magyarországról és 8,1% Dél-Alföldről (1. ábra).

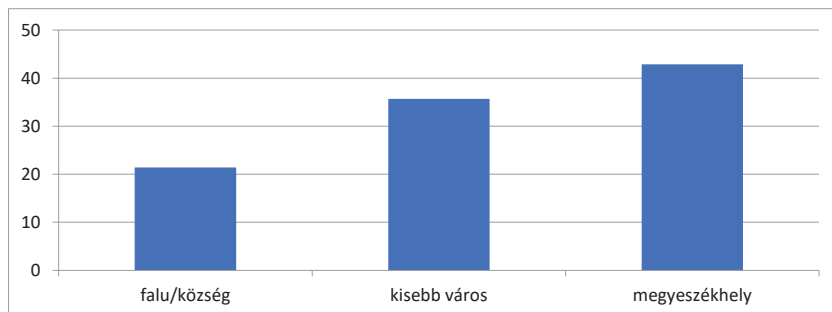

1. ábra

A minta megoszlása a diákok állandó lakhelyének régiója szerint (%)

Forrás: empirikus kutatás alapján, saját szerkesztés

A településtípust tekintve a többség megyeszékhelyi lakos (42,9%), de nagy arányban érkeztek kisebb városból (35,7%), illetve a falvakból érkezők aránya is 20% felett volt (21,4%), (2. ábra). Mindez mutatja, hogy az adott egyetemen, és az adott szakon is viszonylag sok a hátrányos helyzetből induló diák.

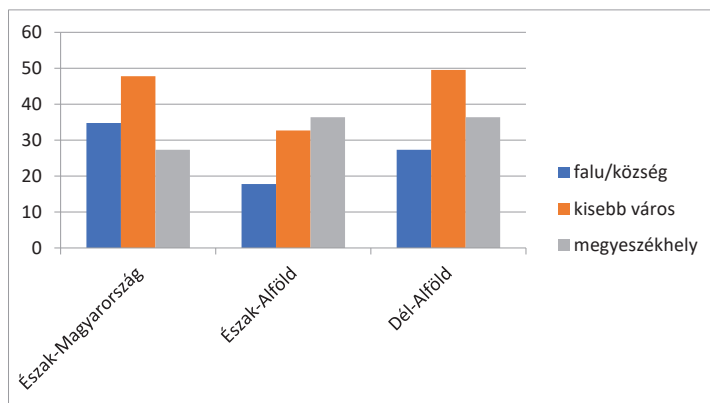

2. ábra

A minta megoszlása a diákok állandó lakhelyének településtípusa szerint (%)

Forrás: empirikus kutatás alapján, saját szerkesztés

Ha régióként nézzük a településtípusokat látható, hogy az észak-alföldi hallgatók jönnek inkább nagyobb településekről, míg az észak-magyarországi és dél-alföldi hallgatók inkább kisebb településről érkeznek (3. ábra). A különbségek tendenciaszerű összefüggést mutatnak ($p=0,074$).

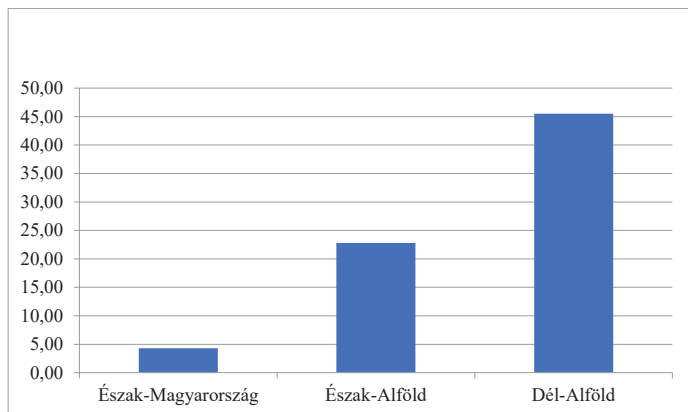

3. ábra

A diákok régiójának településtípus szerinti eloszlása (%)

Forrás: empirikus kutatás alapján, saját szerkesztés

A diplomás apák aránya régióként szignifikánsan eltért ($p=0,02$). A dél-alföldi hallgatók édesapja volt legnagyobb arányban diplomás, és a várakozásoknak megfelelően az Észak-Magyarország régióból érkezők között volt a legkevesebb diplomás apa (4. ábra).

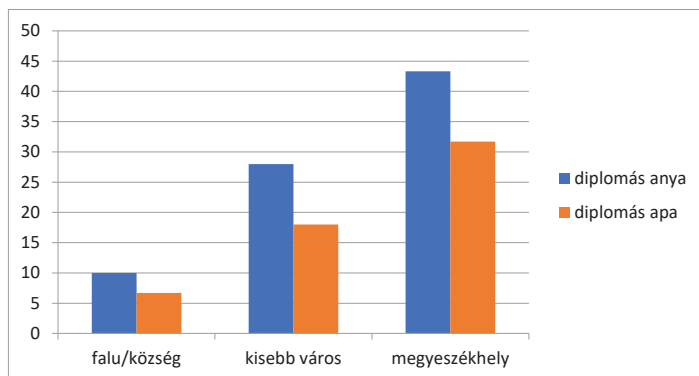

4. ábra

A diplomás apák aránya régióként (%)

Forrás: empirikus kutatás alapján, saját szerkesztés

A település típus szerint viszont mind az anyák, mind az apák közt szignifikánsan ($p=0,005$ és $p=0,019$) eltért a diplomások aránya. Látható, hogy összhangban az országos tendenciákkal, az anyák végzettsége mindhárom településtípusban magasabb, mint az apáké, illetve minél nagyobb az adott település, annál nagyobb a diplomás szülők aránya (5. ábra).

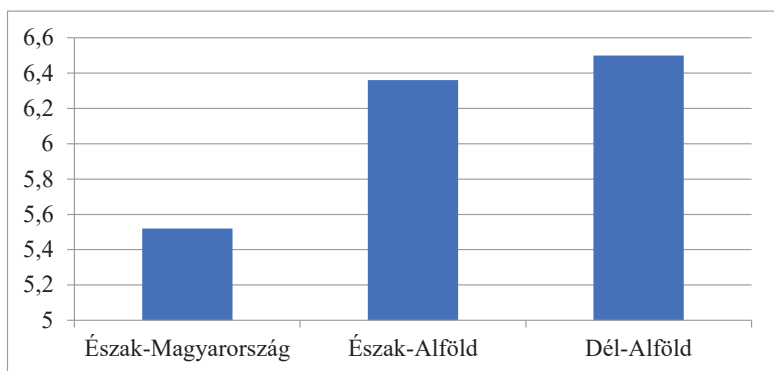

5. ábra

A diplomás anyák és apák aránya településtípusonként (%)

Forrás: empirikus kutatás alapján, saját szerkesztés

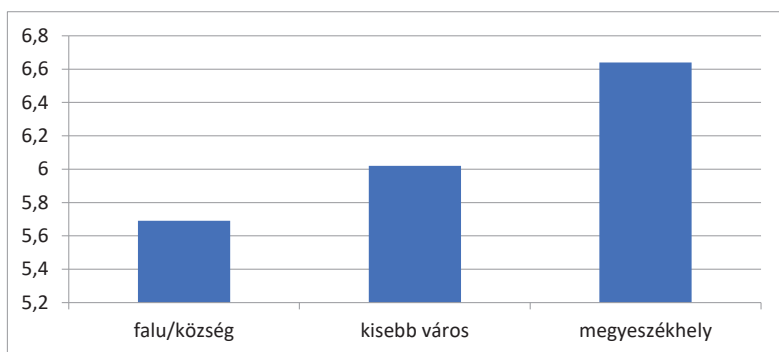
Az anyagi helyzetet a hallgató családjának tulajdonában lévő tartós fogyasztási cikkekkel való rendelkezéssel mértük, melyből egy 8 fokú indexet készítettünk. Ennek komponensei: saját lakás vagy családi ház, plazma tv vagy LCD tv, asztali számítógép vagy laptop otthoni internet-hozzáféréssel, táblagép (tablet), e-book-olvasó, mosogatógép, klíma, drágább okostelefon és a személyautó voltak. A mutató átlaga szignifikánsan eltért mind régiónként ($p=0,027$), mind településtípusonként ($p=0,005$). Látható, hogy az anyagi helyzetet tekintve az észak-magyarországi hallgatók, illetve a falusiak és a kisebb városból érkezők lemaradásban vannak (6. és 7. ábra).

6. ábra

A tartós fogyasztási cikkek indexének átlagai régióként

Forrás: empirikus kutatás alapján, saját szerkesztés

7. ábra

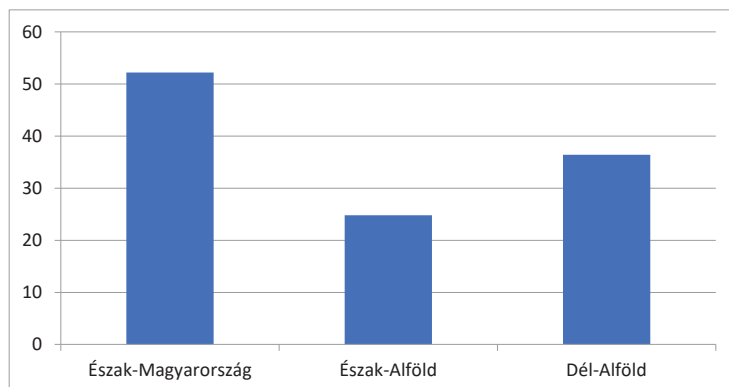
A tartós fogyasztási cikkek indexének átlagai településtípusonként

Forrás: empirikus kutatás alapján, saját szerkesztés

6. A kutatás eredményei

6.1. A régiók és a karriertervek összefüggései

Tanulmányunk kutatási kérdése, hogy a vizsgált egyetem szociális képzésén tanuló hallgatók állandó lakhelyének régiója és településtípusa hogyan befolyásolja a karrierterveiket. Elsőként a régiók szerinti különbségeket vizsgáljuk meg. Arra a kérdésre, hogy mit értenek a diákok karrier alatt, nyitott és zár formában is megkérdeztük, a nyitott kérdést utólag bekódoltuk. A diákok régiója szerint szignifikáns ($p=0,032$) eltérés volt abban, hogy hányan értelmezik a karriert egyfajta fejlődésnek. A kérdést egy dummy változó mérte, mivel egy ember többféle értelmezést is adhatott. A 8. ábrán látható, hogy éppen az Észak-Alföld régióból érkezők esetén ez egy kevésbé fontos szempont, míg a két elmaradottabb Dél-Alföld és Észak-Magyarország régió esetén többen tekintik a karriert egyfajta fejlődésnek.

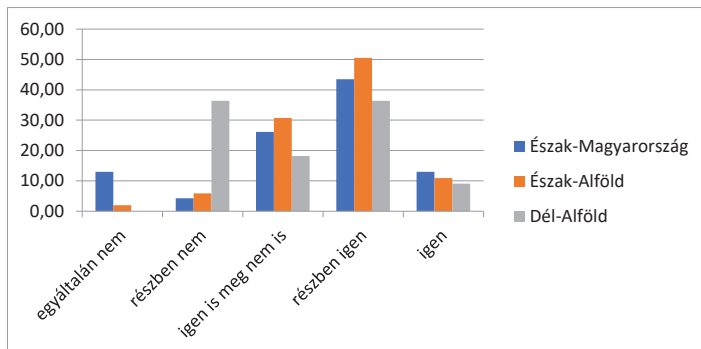

8. ábra

A karrier mint fejlődés értelmezés aránya régiónként (%)

Forrás: empirikus vizsgálat alapján saját szerkesztés

A „karrier számomra a legfontosabb” kérdést egy ötfokú skálán értékelték a diákok, és itt is szignifikáns ($p=0,012$) különbség volt a régiók szerint. A 9. ábrán látható, hogy az észak-magyarországi diákok viszonylag nagy részének egyáltalán nem fontos a karrier, míg a dél-alföldi hallgatók a részben nem válasznál felülreprezentáltak az adjusted residuals értékek szerint. Összességében az észak-alföldi hallgatók nagy részének viszont fontos a karrier a lekérdezés időpontjában.

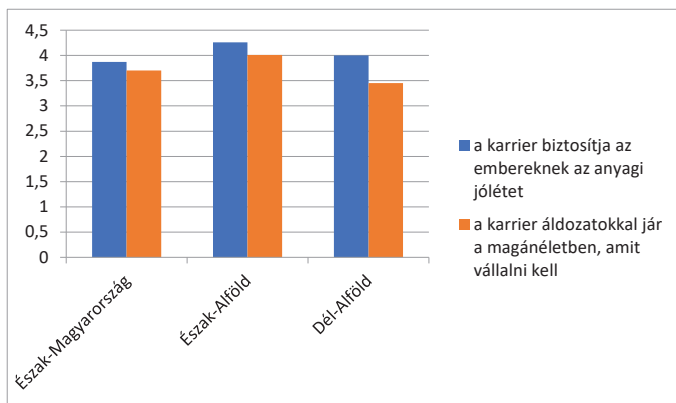

9. ábra

A karrier fontossága régióként (%)

Forrás: empirikus vizsgálat alapján saját szerkesztés

A következő két kérdésben („a karrier biztosítja az embernek az anyagi jólétét” és „a karrier áldozatokkal jár a magánéletben, amit vállalni kell”) tendenciaszerű eltérés volt régióként ($p=0,087$ és $p=0,086$). A kérdésekkel való egyetértést, vagy egyet nem értést egy ötfokú Likert-skálán értékelték a diákok. Az eredmények (10. ábra) itt is azt mutatják, hogy az Észak-Alföld régiókból érkezők ambiciózusabb karriertervekkel rendelkeznek, mint a másik két térségből jött hallgatók. A karrier anyagi vonzata fontosabb számukra, míg ahogy láttuk a karrier értelmezésénél, az észak-magyarországi és a dél-alföldi hallgatók esetén is a karrier inkább egy fejlődési lehetőség volt. A másik állítás a karrier és család összeegyeztetésére vonatkozott, ahol szintén az Észak-Alföld régióból származó hallgatók vállalnának több áldozatot a karrier érdekében (10. ábra).

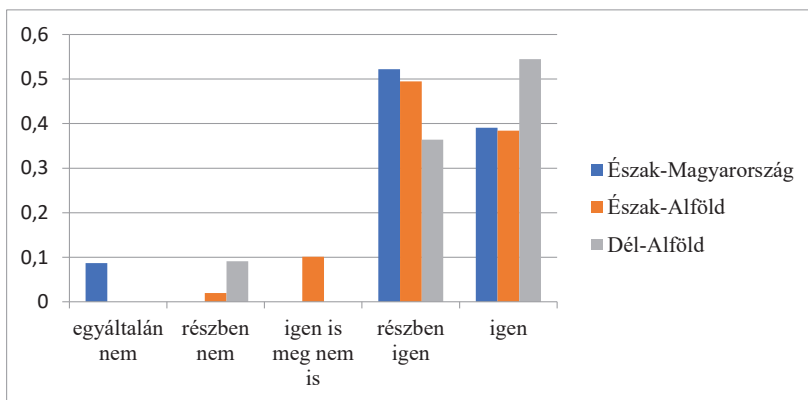

10. ábra

A karrierrel kapcsolatos két állítás eltérései régióként (5 fokú Likert-skálák átlaga)

Forrás: empirikus vizsgálat alapján saját szerkesztés

A karriert befolyásoló tényezők között az adjusted residuals értékek szerint az észak-magyarországi hallgatóknak nem olyan fontos a nyelvtudás, míg az észak-alföldi hallgatóknak jóval fontosabb volt, de a dél-alföldiek szerint is inkább fontos ($p=0,031$). Ez az eredmény arra utal, hogy a kedvezőbb helyzetű régiókból származó hallgatók esetleg gondolkodnak külföldi munkavállalásban, vagy olyan hazai munkahelyeket is megcélznak, ahol fontos az idegen nyelvek ismerete (11. ábra). Az észak-magyarországi hallgatók ebben kissé lemaradásban vannak.

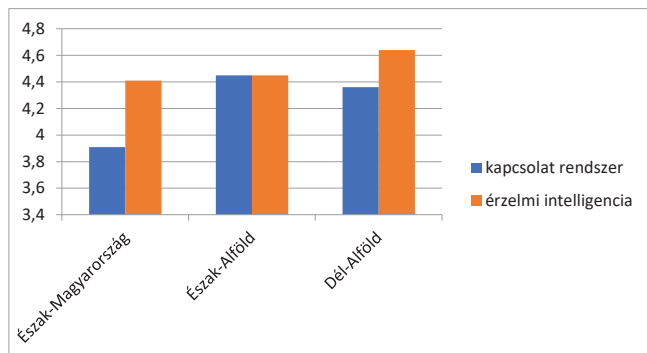

11. ábra

A „Menyire befolyásolja a nyelvtudás a karriert?” kérdésre adott válaszok régiónkénti aránya (%)

Forrás: empirikus vizsgálat alapján saját szerkesztés

A kapcsolatrendszer ($p=0,016$) és az érzelmi intelligencia ($p=0,037$) fontossága (melyet szintén egy 5 fokú Likert-skála mért) szignifikánsan eltérő volt régióként a szórás-elemzés eredményei szerint. Az érzelmi intelligencia a Dél-Alföldön, a kapcsolatrendszer az Észak-Alföldön a legfontosabb karriert befolyásoló tényező, összhangban az előző, a karrier anyagi vonatkozását előtérbe helyező észak-alföldi eredményekkel (12. ábra).

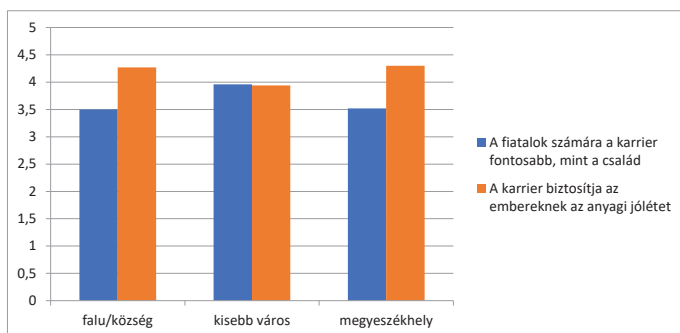
12. ábra

A kapcsolatrendszer és az érzelmi intelligencia fontossága a karrierben régióként (5 fokú Likert-skálák átlagai)

Forrás: empirikus vizsgálat alapján saját szerkesztés

6.2. A karriertervek és a településtípus összefüggései

A település típusa és a karriertervek esetén jóval kevesebb szignifikáns összefüggés volt. A fiatalok számára a karrier fontosabb, mint a család, illetve a karrier biztosítja az embereknek az anyagi jólétet kérdéseknél voltak szignifikáns eltérések településtípusonként ($p=0,043$ és $0,046$). Látható, hogy a faluról érkező diákok, de a megyeszékhelyről érkezők is kevésbé értenek egyet azzal a kérdéssel, hogy a fiatalok számára a karrier fontosabb lenne, mint a család, míg a kisebb városból érkezőknél kicsit magasabb az egyetértők aránya. A karrier anyagi vonzata viszont éppen a kisvárosiaknak kevésbé fontos, a faluról és megyeszékhelyről érkezők esetén fontosabb szempont volt (13. ábra).

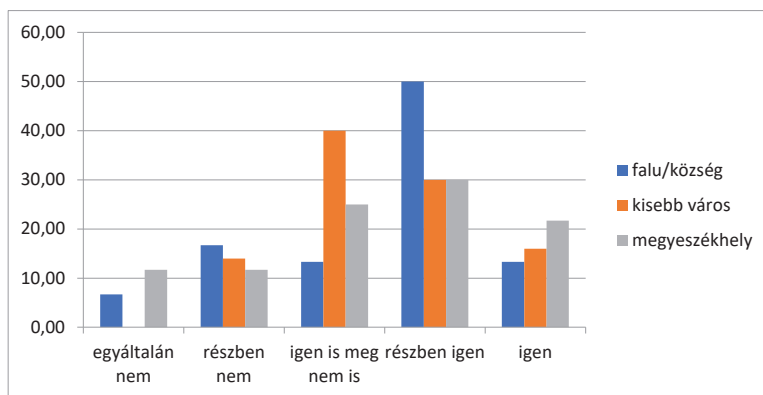

13. ábra

A karrierrel kapcsolatos két állítás fontossága településtípusok szerint (5 fokú Likert-skála átlaga)

Forrás: empirikus vizsgálat alapján saját szerkesztés

Azzal kapcsolatban, hogy a diplomák száma mennyiben befolyásolja a karriert, tendenciaszerű összefüggést figyelhetünk meg a településtípus vonatkozásában ($p=0,061$). Az adjusted residuals értékek szerint a falusiak a részben igen válasz esetén, a kisebb városból érkezők az igen is meg nem is válasznál, míg a megyeszékhelyről érkezők az egyáltalán nem válasz esetén voltak felülreprezentáltak (14. ábra). A válasz adódhat a megyeszékhelyről érkezők kedvezőbb társadalmi háttérében, miszerint tudatosabban építik karrierjüket, és nem több diplomában, hanem egy adott pályaterven akarnak végighaladni.

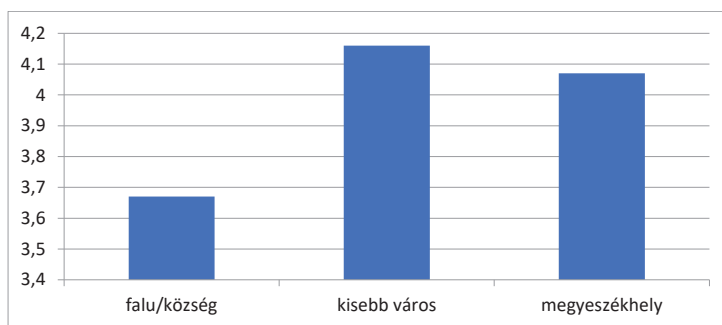

14. ábra

A diplomák számának hatása a karrierre településtípusok szerint (%)

Forrás: empirikus vizsgálat alapján saját szerkesztés

Arra a kérdésre, hogy a karriert befolyásolja-e az áldozatvállalás ebben is szignifikánsan eltértek a településtípusok ($p=0,035$). A 15. ábrán látható, hogy a falusiak értenek ezzel egyet a legkevésbé, míg a városból érkezők inkább egyetértenek ezzel.

15. ábra

Az áldozatvállalás hatása a karrierre településtípusok szerint (5 fokú Likert-skálák átlaga)

Forrás: empirikus vizsgálat alapján saját szerkesztés

Összegzés

Eredményeink szerint az adott egyetemre három régióból (Észak-Magyarország, Dél-Alföld és Észak-Alföld) érkeztek a hallgatók különféle településtípusokról, és mind a régiókra, mind a településtípusokra eltérő szociális háttér volt a jellemző. Az adatok szerint érvényesült a települési lejtő, a megyeszékhelyi lakosok kedvezőbb társadalmi helyzete, valamint azt is kimutattuk, hogy az Észak-Alföld régió jobb helyzetben volt a diákok háttérét tekintve a másik két térséggel szemben. A kedvezőbb helyzetű Észak-Alföld régió településtípus szerinti összetétele is kedvezőbb volt, azaz aki onnan jött, többen voltak a megyeszékhelyi lakosok, míg a másik két régióban több volt a kisebb városi és falusi hallgató.

A karrierterveket tekintve a régiók szerinti különbségek nagyobbak voltak, mint a településtípus szerinti különbségek. Az Észak-Alföldről jövő hallgatóknak fontosabb a karrier és annak anyagi vonzata, több áldozatot is vállalnának a karrier érdekében a magánélet rovására, továbbá tudatában vannak annak is, hogy a karrier szempontjából fontos a jó kapcsolatrendszer, valamint a nyelvtudás. Ezzel szemben a másik két térség hallgatóinak a karrier inkább egyfajta fejlődést jelent, továbbá az érzelmi intelligenciát fontosabbnak tartották a karrier szempontjából, ami a szakterület jellegével van inkább összhangban.

A településtípus szerint jóval kevesebb szignifikáns különbség volt, és sok esetben nem voltak lineárisak az összefüggések. A kisebb városból származóknak fontosabb volt a karrier, mint a család, szemben a megyeszékhelyi és falusi hallgatókkal. Ezzel párhuzamosan épp a megyeszékhelyi és falusi hallgatóknak volt fontos a karrier anyagi vonzata. A több diploma szerzését a megyeszékhelyről származók nem tartották fontosnak, feltehetőleg a tudatosabb pályaválasztásuk miatt, és tudatában voltak annak is, hogy a karrier áldozatvállalással jár.

Összességében érdekes eredmény, hogy éppen a fejlettebb régióból (Észak-Alföld) érkezők értékelték inkább egyet a karrier hagyományos, anyagi szempontokat előtérbe helyező értelmezésével, míg a karriert, mint fejlődést a fejletlenebb térségből érkezők preferálták. A településtípus szerint ellentmondók voltak az eredmények. A karrier a kisebb városból érkezőknek fontosabb, mint a család, de annak anyagi vonzata a megyeszékhelyi és falusi lakosoknak volt inkább fontos. Az újtípusú elméletekkel összhangban továbbá megjelent a munka és magánélet összehangolásának szempontja is, mely szerint a fejlettebb régióból érkezők több áldozatvállalásra hajlandóak a karrier érdekében, valamint a megyeszékhelyről érkezők inkább egyetértettek azzal, hogy a karrier áldozatvállalással is jár.

Eredményeink arra mutatnak rá, hogy a vizsgált képzés hallgatói körében a karrier új vonatkozásai még csak kismértékben tudatosultak, és feltételezhető, hogy a későbbi

munkatapasztalataik és magánéleti eseményeik során formálódni és változni fog a karrierrel kapcsolatos felfogásuk, összhangban az új típusú pályafejlődési karrierkonceptciókkal (Belényesi, 2013).

Irodalomjegyzék

1. Arthur, M. B. – Khapova, S. N. – Wilderom, C. P. (2005): Career success in a boundaryless career world. *Journal of Organizational Behavior*, 26 (2), pp. 177–202. doi.org/ 10.1002/job.290
2. Batizi, D. (2017): Újfajta karrierutak: A változatos és a határvonalak nélküli pályafutási modellek. *Tér–Gazdaság–Ember* 5 (1). pp. 7–23.
3. Belényesi E. (2013): *Karrier a közszektorban vs. szektorfüggetlen vezetői karrier?* Új Magyar Közigazgatás (5), pp. 1–14.
4. Bocsi V. (2015): A felsőoktatás értékmetszei. *Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest*.
5. Brousseau, K. R. – Driver, M. J. – Eneroth, K. – Larson, R. (1996): Career pandemonium: Realignment organizations and individuals. *Academy of Management Perspectives*, 10 (4), pp. 52–66.
6. Dániel B. – Incze H. (2022): Egyetemisták karrierhabitusa és vállalkozói hajlandósága. *Korunk, III. évfolyam*, 5. pp. 9–25.
7. Fényes, H. – Mohácsi, M. (2022): Az önkéntesség karrierépítő szerepe a felsőoktatásban. *Metszetek* 11 (1), pp. 146–160.
8. Gergely É. – Hágen I. Zs. – Pierog A. (2016): Munkaértékek és karrierhorgony – egyetemisták körében végzett felmérés eredményei. *Acta Carolus Robertus* 6 (2), pp. 161–177.
9. Hall, D. T. (1996): Protean careers of the 21st century. *Academy of management perspectives*, 10 (4), pp. 8–16.
10. Iellatchitch, A. – Mayrhofer, W. – Meyer, M. (2003): Career fields: a small step towards a grand career theory? *International Journal of Human Resource Management*, 14 (5), pp. 728–750.
11. Karcsics É. (2008): A karrier fogalma, tényezői és vonzereje egy 2001–2006 közötti hallgatói felmérés tükrében. *Tudásmenedzsment: A Pécsi Tudományegyetem TTK Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetének periodikája*. 9 (1) pp. 85–91.
12. Kiss J. (2008): Munkaérték preferenciák strukturális változásai a prefesszionalizáció mértékének és a képzés tartalmi változásainak tükrében. PhD értekezés, Debreceni Egyetem, Debrecen.

13. Kocsis Zs. (2024): A hallgatói munkavállalás, mint kétélű kard. Tanulás mellett dolgozó hallgatók pályafutása egy regionális egyetemen. Debreceni Egyetem Felsőoktatási Kutató és Fejlesztő Központ (CHERD), Debrecen
14. Koncz, K. (2002): Életpálya és munkahelyi karriermenedzsment. *Vezetéstudomány. Budapest Management Review*, 33 (4), pp. 2–14.
15. Koncz, K. (2003): Egyéni karrieraspirációk és egyéni karriertervezés I. *Munkaügyi Szemle*, 2003. március, pp. 21–26.
16. Koncz, K. (2007): Szervezeti karriergondozás a nők előmenetelének szolgálatában: Sikeres európai uniós és hazai megoldások. *Vezetéstudomány. Budapest Management Review*, 38 (6), pp. 2–16.
17. Mayrhofer, W. – Steyrer, J. – Meyer, M. – Strunk, G. – Schiffinger, M. – Iellatchitch, A. (2005): Graduates' career aspirations and individual characteristics. *Human Resource Management Journal*, 15 (1), pp. 38–56.
18. Nagy B. (2005): Nők a vezetésben. In: Nagy Ildikó – Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): Szerepváltozások. Jelentés a nők és a férfiak helyzetéről. TÁRKI Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest, pp. 44–56.
19. Soós, J. K. (2007): Karrier összehangolása egyéni és szervezeti szinten. *Munkaügyi Szemle*, 2007/4, pp. 20–24.
20. Sullivan, S. E. – Mainiero, L. (2007): Kaleidoscope Careers: Benchmarking Ideas for Fostering Family-Friendly Workplaces. *Organizational Dynamics*. 36 (1), pp. 45–62.
21. Super, D. E. (1980). A life-span, life-space approach to career development. *Journal of vocational behavior*, 16 (3), pp. 282–298.
22. Szelesné Árokszállási A. (2016): Rekrutáció és pályaszocializáció regionális összehasonlításban. Mentőtiszt szakirányon tanuló hallgatók érték- és pályaaorientációja. PhD Disszertáció, Debreceni Egyetem, Debrecen
23. Szondi R. (2018): Karriertervezés és kompetenciák vizsgálata egyetemisták körében. *Metszetek* 7 (4), pp. 34–45.

A ChatGPT megítélése egyetemisták körében az afrikai kontinensen (empirikus vizsgálat tükrében)

PROF. DR. BENCSIK ANDREA, CSc.

egyetemi tanár

Wekerle Sándor Nemzetközi Egyetem

ORCID: 0000-0001-8204-3706

DR. HABIL. JUHÁSZ TÍMEA, PhD.

egyetemi docens

Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar

ORCID: 0000-0002-1107-0253

ABSZTRAKT

A mesterséges intelligencia hihetetlenül gyors fejlődése életre hívta az utóbbi évek egyik legnagyobb meglepetését, a ChatGPT-t, mely forradalmasította az élet és a tudomány minden területét. Hatása a felsőoktatás valamennyi szegmensében érezhető. A tanulmány egy kapcsolódó kutatás eredményeinek egy kis szeletét mutatja be. A kutatás célja volt, hogy feltérképezze valamennyi kontinens különböző országaiban élő és tanuló egyetemi hallgatók véleményét, tapasztalatát, elvárásait a ChatGPT-vel szemben. Jelen tanulmány az afrikai kontinens fiataljainak válaszait mutatja be. Különösen érdekes ez a kontinens a mesterséges intelligencia használata szempontjából, mivel fejlett, kevésbé fejlett és elmaradott régiók mindegyike megmutatkozik az egyetemi hallgatók értékítéletében. A kvantitatív kutatásban 9 afrikai országból 2297 hallgató vett részt. Az adatok komplex statisztikai elemzésekkel kerültek feldolgozásra. Az eredmények azt mutatják, hogy bár az információs technológia fejlettségének különböző szintjei befolyásolják a válaszadók véleményét, nincs jelentős különbség a ChatGPT használata között a fejlettebb és kevésbé fejlett országok egyetemi hallgatói esetében. Különbség jelentkezett a nők és a férfiak, valamint a különböző szakokon tanuló fiatalok véleménye között, de ezek a különbségek nem mutattak szignifikáns eltérést. A hallgatók a saját szakterületükön értékelték magasabbra a ChatGPT használatának előnyeit és jelentőségét. Az országok összehasonlításakor az egyetlen különbség Zimbabweban (a válaszadók közül a legkevesbé fejlett országban) volt megfigyelhető, ahol a diákok több szempontból is magasabbnak értékelték a ChatGPT képességeinek kihasználhatóságát. A ChatGPT használata és képességeinek megítélése között a válaszadók véleménye alapján szignifikáns pozitív korreláció mutatható ki. Az afrikai régióban a közbizalom és az átláthatóság megteremtése, a megbízható adatok hiánya, az adatkezelési keretrendszerek és a szabályozási felületek különösen nagy kihívást jelentenek. A kutatás ered-

ményeire építve megállapítható, hogy a digitális oktatás, az AI-alkalmazások integrálása az oktatási rendszerekbe áttörést jelenthet a kontinens országai számára.

Kulcsszavak: Afrika, ChatGPT, egyetemi hallgatók, felsőoktatás, mesterséges intelligencia

JEL kód/kódok: I20; I29

ABSTRACT

The perception of ChatGPT among university students on the African continent (based on empirical research)

The incredibly fast-paced development of artificial intelligence has given rise to one of the biggest surprises of recent years, ChatGPT, which has revolutionised all areas of life and science. Its impact can be felt in all segments of higher education. This study presents one small aspect from the results of a related research project. The aim of the research was to map the opinions, experiences, and expectations of university students living and studying in different African countries regarding ChatGPT. This study addresses responses by young people on the African continent. Africa is particularly interesting when it comes to the use of artificial intelligence as developed, less developed, and underdeveloped regions are all reflected in the assessment of university students. A total of 2,297 students from nine African countries participated in the quantitative research. Responses were processed using complex statistical analyses. Although different levels of information technology development influence respondents' opinions, the results do not reveal a significant difference in university students' ChatGPT use between more and less developed countries. There were differences between the opinions of women and men, and among young people studying different subjects, but these differences were not significant. Students rated the benefits and importance of using ChatGPT higher in their own field of study. When comparing countries, the only difference was observed in Zimbabwe (the least developed country in the sample), where students rated higher the usefulness of ChatGPT's capabilities in several respects. Respondents' opinions show a significant positive correlation between the use of ChatGPT and the assessment of its capabilities. Those in Africa face particular challenges in connection with building public trust and transparency, the lack of reliable data, data management frameworks, and regulatory oversight. The results of the research suggest that the integration of digital tools and AI applications into education systems could represent a breakthrough for African countries.

Keywords: Africa, ChatGPT, university students, higher education, artificial intelligence

JEL Code/Codes: I20; I29

Bevezetés

A ChatGPT a mesterséges intelligencia (MI) egyik legismertebb alkalmazása, amely a természetes nyelv feldolgozására (NLP) specializálódott. Kifejezetten interaktív párbeszéd-modellezésre optimalizálták, és 2022 novemberében tették elérhetővé a nyilvánosság számára (Alawida, et al., 2023; Fuchs, 2023). A ChatGPT és a hasonló nyelvi modellek hihetetlen gyors ütemben fejlődnek, és már most is komolyan formálják a digitális világot (Ausat et al., 2023). Várhatóan a jövőben is kulcsszerepet játszanak a mesterséges intelligencia fejlődésében, uralva számos alkalmazási területet és felhasználási célt. A ChatGPT megjelenése komoly hatást gyakorol az üzleti szférára, a technológiai alkalmazásokra, a kreatív iparágakra, a jogi és pénzügyi tanácsadásra, egészségügyre és a tudományos kutatásokra (Yu-Liu, 2022). Hangsúlyozott szerepet tölt be globálisan más mesterséges intelligencia alapú eszközökkel együtt az oktatás különböző szintjein és megállíthatatlanul terjed használata mind a hallgatók, mind az oktatók részéről (Deng-Lin, 2022, Dempere et al., 2023). Néhány régió kiemelkedik, míg mások háttérbe szorulnak az alkalmazás tekintetében, a rendelkezésre álló infrastruktúrának, a technológiai fejlettségnek és az oktatási reformoknak köszönhetően. Az afrikai országokat górcső alá véve látható, hogy a ChatGPT és más mesterséges intelligencia-alapú technológiák terjedése az informatikai fejlettség függvénye (ahogyan más nemzetek esetében is). Azok az afrikai országok, amelyek fejlettebb digitális infrastruktúrával, jobb internet-hozzáféréssel és erősebb technológiai ökoszisztémával rendelkeznek, gyorsabban és szélesebb körben integrálják az MI-t az oktatásba és alkalmazzák más területeken is. Például Dél-Afrika, Tunézia és Egyiptom, az informatikai infrastruktúrájuknak köszönhetően az élen járnak az MI alkalmazásában. Az alacsonyabb szintű informatikai fejlettséggel rendelkező afrikai országokban (Zambia, Zimbabwe, Zöldfoki-szigetek, stb.) az MI terjedése lassabb, köszönhetően a gyenge internet kapcsolatnak, az infrastrukturális problémáknak és a digitális szakadéknak. Ezen túl az afrikai országokban a mesterséges intelligencia, így a ChatGPT használatát jelentős mértékben befolyásolják a jogi és etikai szabályozások, amelyek sok esetben még kialakulóban vannak, és ugyancsak összefüggésben vannak a technológiai fejlettséggel, a társadalmi környezettel és a nemzetközi normákhoz való illesztéssel. Ezekben az országokban a jövőbeni fejlődés kulcsa az adatvédelem megerősítése, az etikus alkalmazási irányelvek kidolgozása és a nemzetközi együttműködés. Az Afrikai Unió által közelmúltban közzétett az úgynevezett Fehér Könyv útmutatást ad e tekintetben (Floy-Goriola, 2024).

A ChatGPT alkalmazásához kapcsolódó tudományos kutatások világszerte még gyerekcipőben járnak, a legtöbb tanulmány elméleti szinten foglalkozik az alkalmazhatóság lehetőségeivel (Alawida et al., 2023). A leginkább népszerű kutatási fókusz az etikai és jogi következmények felelőltetése (Yu-Liu, 2022). Néhány kutatás foglalkozik az okta-

tásra gyakorolt hatásával, melyek ez esetben is megragadnak az elmélet szintjén (Mhlanga, 2023). Hiányzik a kutatási palettáról a felhasználók tekintetében a fiatalok, a tanulók, az egyetemi hallgatók véleménye és nézőpontja, amely megmutatja, hogyan vélekednek a saját gyakorlatukban megjelenő fejlődési lehetőségekről, esetleges veszélyekről és a jövőbeli alkalmazásról, mely a munkahelyi lehetőségeiket is befolyásolhatja.

A tanulmány célja bemutatni az afrikai régió országait (fejlettebb és kevésbé fejlett területeket) az egyetemi hallgatók ChatGPT-használata oldaláról. Kérdés, hogy a hallgatók hozzáállása, a technika használata, milyen mértékben függ az információs technológia fejlettsége és a műszaki feltételek meglététől. Van-e különbség a fejlettebb és a kevésbé fejlett afrikai országok egyetemi hallgatóinak véleménye és ChatGPT-használata között.

A célhoz vezető úton megválaszolandó kutatási kérdések: (1) Mire használják a megkérdezettek a ChatGPT-t? (2) Van-e véleménykülönbség e kérdésben a nemek szerint, az adott tudomány területen tanulók alapján, és országokként? (3) Milyenképpen értékelik a megkérdezettek a ChatGPT képességeit? (4) Van-e véleménykülönbség e kérdésben a nemek szerint, az adott tudomány területen tanulók alapján, és országokként? (5) Van-e kapcsolat a használati terület és a ChatGPT képességeinek megítélése között?

A következő fejezetekben a szakirodalmi áttekintés után a kvantitatív kutatás adatainak elemzése, az eredmények bemutatása, majd összegzés következik.

1. Szakirodalmi áttekintés

1.1. A vizsgálatban érintett afrikai országok jellemzői

Mivel a jelen tanulmány egy nemzetközi kutatás eredményeinek egy szeletét mutatja be, mely az afrikai régió kilenc országában történt vizsgálat során megkérdezett egyetemi hallgatók véleményét tükrözi, a kutatás eredményeinek értelmezéséhez és a kérdések megválaszolásához szükségesnek tartjuk a kutatásban érintett országokat röviden bemutatni.

Algéria – A tizedik legnagyobb nemzet a világon, 46 milliós lakosságával (2024-ben) Afrika 10. népesebb országa. Hivatalos nyelve az arab és a berber. Gazdaságilag a fejlődő országok közé tartozik. 2022-ben Afrika 4. legnagyobb gazdaságával, valamint Afrika 9. legmagasabb életszínvonalával rendelkezett. Algériában kb. 48 egyetem van. Általában három évig tanulnak az alapképzésben, két évig a mesterképzésben és három évig a doktori képzésben (Masri and Safwan, 2017). Az ország első egyetemét 1879-ben alapították Algírban. A felsőoktatás irányítását a Felsőoktatási Minisztérium és Tudományos kutatás biztosítja.

Cape Verde – A Zöld-foki Köztársaság szigetország, a 15. században fedezték fel portugál hajósok. A Zöld-foki Köztársaság megszakítás nélkül képviseleti demokrácia, 2008 óta fejlődő gazdaság, Afrika egyik legfejlettebb és legdemokratikusabb országa. Elhelyezkedése miatt távol esik a főbb gazdasági piacoktól. A Zöld-foki-szigeteki felsőoktatás az egyetemi és a szakközépiskolai felsőoktatást foglalja magában. Az egyetemi oktatás az egyetemeken és a nem integrált egyetemi iskolákban folyik. Az egyetemek és egyetemi intézetek alap-, mester- és doktori fokozatot, valamint felsőfokú szakképzési diplomát adnak.

Egyiptom – „A lehetőségek országa”. Dinamikus fejlődés, társadalmi átalakulás, lehetőségek és kihívások jellemzik. Gigantikus méretű beruházások, átalakuló félben lévő társadalom és hatalmas gazdasági fejlesztések jellemzik. Egyiptom Afrikában a DAK, Algéria és Nigéria után a negyedik legnagyobb gazdaság. Lakossága elérte a 107 millió főt. Egyiptom felsőoktatási rendszere kiterjedt. Az érintett korosztályba tartozó egyiptomiak mintegy 30%-a jár egyetemre. Azonban csak a felük szerez diplomát. A felsőoktatási minisztérium felügyeli a felsőoktatási szintet. A CAPMAS szerint 2019-ben az egyetemi diplomások munkanélküliségi rátája elérte a 36,1%-ot. Ennek az aránynak 25,1%-át a férfiak tették ki, míg a nők 53,2%-ot jelentenek (Capmas, 2020).

Ghána – Soknemzetiségű ország, 1993 óta a kontinens egyik legszabadabb és legstabilabb kormányával rendelkezik. Viszonylag jól teljesít az egészségügy, a gazdasági növekedés és az emberi fejlődés mutatóiban. Közel 35 millió lakosával Ghána Nyugat-Afrika második legnépesebb országa. Gazdasági terve a „Ghana Vision 2020” néven ismert. Ez szerint Ghána 2020 és 2029 között az első afrikai országgént fejlett országgá, 2030 és 2039 között újonnan iparosodott országgá válik (Ghana, 2020). Az alapidiploma megszerzéséhez négyéves tanulmányi idő szükséges. Ezt követheti egy- vagy kétéves mesterképzés, amelyet legalább hároméves PhD-program követhet (Country module Ghana, 2012). Az oktatási rendszer évente vonzza a külföldi diákokat, különösen az egyetemi szektorban (Plight of Foreign Students in Ghana, 2013).

Nigéria – A Nigériai Szövetségi Köztársaság független ország Nyugat-Afrikában. Több mint 220 milliós népességével (Nigeria Population, 2023). Afrika legnépesebb, és a Föld hatodik legnépesebb országa. Gazdasága a legnagyobb Afrikában. Nagy népessége és gazdasága miatt gyakran Afrika óriásának is nevezik (Nigeria, 1959). A jelentős kőolaj kitermelés ellenére is szegény, nagyon alacsony helyen áll az emberi fejlettségi index alapján, és a világ egyik legkorruptabb nemzete. Nigéria több mint 400 egyetemmel és főiskolával rendelkezik, amelyek szétszórtnan helyezkednek el az országban, hogy a felsőoktatás könnyen hozzáférhetővé váljon. Az egyetemek közül sok szövetségi ellenőrzés alatt áll, és az oktatás nyelve minden egyetemen és főiskolán az angol.

Tanzánia – Hivatalosan Tanzániai Egyesült Köztársaság Kelet-Afrikában, az afrikai Nagy-tavak régiójában. A 2022-es nemzeti népszámlálás szerint lakossága mintegy 62

millió fő, ezzel a legnépesebb ország, amely teljes egészében az Egyenlítőtől délre fekszik. Az elképesztő szegénysége és alapvető agrárius jellege ellenére Tanzánia azon afrikai államok közé tartozik, melyek lassú, de stabil fejlődésen mennek át. Az egyetemi oktatás a legmagasabb szintű oktatás az országban, amely magában foglalja az állami és magánegyetemeken kínált alapidipломát, posztgraduális diplomát, mesterképzést és doktori fokozatot. A 2008–2014 közötti tudományos, technológiai és felsőoktatási projekt (STHEP) keretében végrehajtott IKT-beruházások ellenére a felsőoktatási intézményekben nem megfelelő az IKT-k alkalmazása a tanítás és a tanulás területén. Az oktatástechnológiákba történő beruházások és az ezzel kapcsolatos kapacitásépítés azonban nem áll összhangban az elfogadással (Higher Education Report).

Tunézia (Tunéziai Köztársaság) – Észak-Afrikában található, a Magreb régió része. Ősi építészetéről, szukjairól és kék partjairól ismert, 12,1 millió lakosa van. Tunéziában található Afrika legészakibb pontja, az Angela-fok. A 2014-es alkotmánya értelmében politikai intézményei „félelnöki” rendszerben működnek. A köztársasági elnök és a kormány elnöke (miniszterelnöke) megosztja a végrehajtó hatalmat. Az oktatás kiemelt prioritást élvez, és a GNP 6%-át teszi ki. A tunéziai felsőoktatási rendszer gyors fejlődésen ment keresztül, és a hallgatók száma az elmúlt 10 évben több mint megháromszorozódott (The Global Competitiveness Report 2008–2009, 2010). A davosi világgazdasági fórum 2010–11 IKT-ról szóló jelentése szerint Tunézia az első az afrikai országok között. Létrehozta első technológiai parkját El Ghazala des technologies de la communication (El Ghazala kommunikációs technológia pólus) néven. A park rendkívül modern infrastruktúrával rendelkezik, amely megfelel az IKT területén működő vezető ágazatok vállalkozásai igényeinek. Az IKT-ágazat a bruttó hazai termék (GDP) 11%-át teszi ki. Több mint 600 innovatív vállalatával az ágazatot évi 8%-os átlagos növekedési ütem jellemzi (FIPA Invest in Tunisia, 2024).

Zambia (Zambiai Köztársaság) – Független köztársaság Dél-Afrikában. Az egykori brit gyarmat 1964-ben lett független, de a britek által vezetett Nemzetközösség tagja maradt. 2022-es adatok szerint a lakosság száma: 19,5 millió fő. 2015 előtti tíz évben, a GDP növekedése átlagosan mintegy 6,7% volt évente, így Zambia volt a világ egyik leggyorsabban növekvő gazdasága. A gazdasági növekedés ellenére súlyos mértékű a vidéki szegénység, a munkanélküliség magas szintje jellemző. A felsőfokú oktatás az egyetemeken, szakintézményekben vagy főiskolákon folyik. A műszaki intézetek és főiskolák különféle kétéves bizonyítvány- és hároméves diplomaprogramokat kínálnak. Egyetemi szinten az alapképzés általában négy évig tart. A klinikai (orvosi és állatorvosi) mesterképzéseket részmunkaidőben kínálják, a minimális tanulmányi idő négy, a maximális nyolc év (Moroz, 2016).

Zimbabwe – 2022-ben nagyjából 15 millió lakosú országnak tizenhat hivatalos nyelve van. Valamikor „Afrika ékköveként” ismerték jóléte miatt. Napjainkban az alacsony jóvelandmű szubszaharai gazdaság jellemzi. A politikai instabilitás és az endemikus korrup-

ció megakadályozta a reformokat és megakasztotta az adósság átütemezését. Az új zimbabwei arany (ZiG) valuta kibocsátása a legutóbbi erőfeszítés a folyamatban lévő hiperinfláció leküzdésére. A zimbabwei felsőfokú oktatás a különböző típusú intézményekben kínált programok sokaságát foglalja magában, amelyek között vannak műszaki és szakképző főiskolák, tanárképző főiskolák és egyetemek. E programok időtartama változó. Zimbabweben az egyetemre általában azok léphetnek be, akik sikeresen befejezték az érettségit. Az alapképzés időtartama általában három év, bár vannak olyan programok, amelyek hosszabb ideig tartanak, mint például az alkalmazott tudományok. Üdvözlendő fejlemény a távoktatás és a nyílt tanulás bevezetése egyetemi szinten a Zimbabwei Nyílt Egyetemen keresztül (UNESCO, 2023).

1.2. Információtechnikai felkészültség, feltételek és fejlettség

Ahhoz, hogy megfelelő értékítéletet tudjunk kialakítani a vizsgált országok valós helyzetéről, (mely elsősorban azokat a feltételeket jelenti, melyek meghatározhatják/befolyásolhatják a ChatGPT használatát) olyan mutatók vannak segítségünkre, melyek több paraméter mérésén alapuló komplex számítási módszerek segítségével (általában) 0–100 végpontú skálán elért helyezést, vagy %-os arányban, ill. elért pontokban fejezik ki a technikai, technológia fejlettség, felkészültség, internet ellátottság, stb. jellemzőit. Ezek közé tartoznak az IKT fejlettségét, a mobil hálózati struktúrát, a digitális felkészültséget, az internet hozzáférhetőséget jellemző mutatók. Nemzetközi vizsgálatok eredményei tükröződnek ezen mutatókban, melyek az alábbiakban kerülnek bemutatásra.

Network Readiness Index (NRI) – A digitális technológiák használatára és hatásaira fókuszál világszerte. Az NRI egy többdimenziós mutató, amely négy fő pillért foglal magában: technológia, emberek, kormányzat és hatás. Mindegyik pillér három alappillérre oszlik, amelyek mindegyike különböző számú (négytől hatig terjedő) mutatóval rendelkezik.

ITU ICT Development Index (IDI) – Az információs és kommunikációs technológiák fejlődését méri (ITU, 2019; Sabri et al., 2023). A 2023-as IDI rangsorolja az országokat, míg a 2024-es statisztika más koncepcióra építve az elért pontszámok %-os arányát mutatja.

GSMA Mobile Connectivity Index – A mobilhálózatok elérhetőségét és használatát méri. A GSMA mobilkapcsolati index 173 ország – amelyek a világ lakosságának 99%-át képviselik – teljesítményét méri a mobilinternet elterjedésének kulcsfontosságú tényezői alapján: infrastruktúra, megfizethetőség, fogyasztói felkészültség, tartalom és szolgáltatások. Ezek az adatok segíthetnek a mobiliparnak és más érdekeltnek abban, hogy megértsék, hová kell összpontosítaniuk a fellépést a mobilinternet elterjedésének növelése érdekében (Aker–Mbiti, 2010).

Alliance for Affordable Internet (A4AI) Affordability Drivers Index – Az internet megfizethetőségét és hozzáférhetőségét vizsgálja. A megfizethetőségi mutató egy olyan szakpolitikai eszköz, amely azt értékeli, hogy egy adott ország szakpolitikája, szabályozási és általános kínálati környezete mennyire működik az iparági költségek csökkentése és végső soron a megfizethetőbb szélessávú hozzáférés megteremtése érdekében.

A mutatók értékei sajnos nem teljes körűen elérhetők. Vannak országok, melyek nem minden esetben szerepelnek a felmérésekben és a mutatók előállítására is olykor koncepcióváltás miatt nem ugyanabban a formában fejeződnek ki. A rangsort képező, vizsgált országok száma is különböző. Az egyes mutatók értékeit összegezve (az elérhető legutolsó időszakra vonatkozóan) az 1. táblázat jól illusztrálja a kutatásban érintett országok közötti különbségeket.

1. táblázat

A vizsgált országok jellemzői a digitális fejlettségi mutatók alapján

Vizsgált országok	NRI (rangsor n=134)		ICT (n=169)		GSMA (n=170)	A4AI (n=72)
	2023	2024	2023 (rangsor/scores)	2024 (scores)	2023 (rangsor/scores)	2023 (rangsor)
Algéria	109	100	109/77.8	80.9	95/54.5	34
Cape Verde		98	/68.1	69.1	/55.6	
Egyiptom	84	85	100/75.8	76.8	90/66.6	36
Ghána	100	87	116/65.9	66.2	100/55.1	23
Nigéria	112	112	123/44.2	46.9	105/52.6	19
Tanzánia	123		134/37.2	43.1	115/43.9	41
Tunézia	71	96	95/75.4	77.2	91/63.3	24
Zambia	128	115	129/49.5	55.6	110/44.8	48
Zimbabwe	130	121	137/42.7	47.7	120/41.5	55

Forrás: saját szerkesztés

Ha összesítjük az egyes országok által elért rangsorbeli helyeket és/vagy pontszámokat, látható, hogy Tunézia és Egyiptom jár az élen, szorosan mögöttük szinte holtversenyben Ghána és Algéria. A középmezőnyben található Nigéria, Zambia és Tanzánia fej-fej mellett, míg Zimbabwe egyértelműen a sereghajtó. Cape Verde sajnos több esetben nem szolgáltatott adatot, így helytálló megállapítást nem lehet tenni esetében. Érdekes, hogy bár Nigériában az internet elérhetősége és megfizethetősége a legjobb helyzetet illusztrálja, a többi mutatóban elért eredményük ezzel nincs összhangban. A többi mutató értékét vizsgálva látható, hogy az élenjáró országok jobban teljesítenek az internet elérhetőség és

megfizethetőség nehézségei ellenére is. Az is egyértelműen látszik, hogy Zimbabwe nem tudott még felzárkózni egyetlen mutató által képviselt terület tekintetében sem. Azon mutatók esetében, ahol az egymást követő évek adatai rendelkezésre állnak, (ha nem is túl nagymértékben), de a fejlődés látható. Az értékek alapján feltételezhető, hogy a magasabb értékeket elért országok gyakorlatában, ahol az internet elérhetősége, megfizethetősége, a mobil hálózati lefedettség, az információs és kommunikációs technológiák fejlettsége, digitális technológiák használatának lehetőségei magasabb szinten állnak, az egyetemi hallgatók jobban ismerik, gyakrabban használják a ChatGPT-t. Ennek eredményeként magasabb szintű a kommunikációs készségük, mely esetében a tudományterületek különbségei és a nemek közötti eltérés kimutatható.

2. A kutatás módszere

A vizsgálat 2023–2024 között zajlott le, amely egy nemzetközi, kérdőíves kutatás keretében valósult meg. A felmérés alapvető célja az volt, hogy képet kapjunk arról, hogy a kutatásban résztvevő országokban élő egyetemi hallgatók milyen véleményekkel vannak a ChatGPT-ről. A vizsgálatot valamennyi kontinenst elérve végeztük el. Jelen tanulmányban az afrikai földrész országai egyetemi hallgatóinak válaszát értékeltük ki. Az elemzés arra fókuszál, hogy megtudjuk, miképpen értékeli a ChatGPT-t, és mire használják azt, a kutatásban résztvevők. A vizsgálatban az adott országok önként jelentkező egyetemei vettek részt, és az adott intézményben a tanulók az interneten elérhető digitális kérdőívet anonim módon töltötték ki.

A vizsgálatban 2.297 fő vett részt, a következő országokból: Algéria, Cape Verde, Egyiptom, Ghána, Nigéria, Tanzánia, Tunézia, Zambia, Zimbabwe.

A kérdőív 36 db zárt és 6 db nyitott kérdésből állt. A zárt kérdéseket nominális és metrikus változók alkották. Az utóbbiak ötfokozatú Likert-skálán mérhetők. Ezen skálák esetében az egyáltalán nem/soha az egyes értéket jelentette, míg a teljes mértékben/mindig az ötöst. A 42 kérdésből ez a tanulmány csak néhányat elemez. A kérdések csoportjait a 2. táblázat foglalja össze.

2. táblázat
A kérdőív struktúrája

A minta leíró jellemzői	ChatGPT-használat
A válaszadók neme?	Használta-e a már a ChatGPT-t?
A válaszadók életkora?	Melyik verzióját használta?
Milyen hallgatói jogviszonyuk van a válaszadóknak?	Milyen mértékben használta a ChatGPT-t?
Mi a fő tanulmányi területe?	Milyen tapasztalatai vannak a ChatGPT-vel kapcsolatosan?
Milyen tanulmányi szinten vannak a megkérdezettek?	Hol értesült először a ChatGPT-ről?
Milyen tanulási módszer jellemzi legjobban a jelenlegi tanulási módjukat?	Milyen gyakran használja a ChatGPT-t bizonyos feladatoknál?
	Miképpen értékeli a ChatGPT képességeit?

Forrás: saját szerkesztés

A kérdőív kérdéseinek a megbízhatóságára a split-half módszert használtuk. A Spearman–Brown koefficiens értéke 0,729 és 0,824 között volt, melynek értelmében megbízhatónak minősíthetők a vizsgált kérdések.

A kutatási kérdések megválaszolása érdekében az alábbi hipotéziseket vizsgáltuk meg.

Hipotézis 1:

A vizsgált minta esetében a ChatGPT használata eltérést mutat a nemek, az elemzett országok, valamint az adott tudományterületen tanuló hallgatók esetében.

Hipotézis 2:

A vizsgált minta esetében a ChatGPT képességeinek megítélése eltérést mutat a nemek, az elemzett országok, valamint az adott tudományterületen tanuló hallgatók esetében.

Hipotézis 3:

A vizsgált minta esetében a ChatGPT használata és képességeinek megítélése között szignifikáns kapcsolat van.

A minta jellemzőit a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat
A válaszadók specifikációja (N=2297 fő)

	N	%
Válaszadók neme	Férfi: 1092 Nő: 1205	Férfi: 47,5 Nő: 52,5
Országok	Algéria: 81 Cape Verde: 61 Egyiptom: 544 Ghána: 316 Nigéria: 120 Tanzánia: 492 Tunézia: 365 Zambia: 221 Zimbabwe: 97	Algéria: 3,5 Cape Verde: 2,7 Egyiptom: 23,7 Ghána: 13,8 Nigéria: 5,2 Tanzánia: 21,4 Tunézia: 15,9 Zambia: 9,6 Zimbabwe: 4,2
Fő tanulmányi terület	Művészetek és bölcsészettudományok: 375 Társadalomtudományok: 638 Alkalmazott tudományok: 948 Természettudományok és élettudományok: 336	Művészetek és bölcsészettudományok: 16,3 Társadalomtudományok: 27,8 Alkalmazott tudományok: 41,3 Természettudományok és élettudományok: 14,6
Tanulási módszer	Hagyományos tanulás: 740 Online tanulás: 198 Hibrid tanulás: 1359	Hagyományos tanulás: 32,2 Online tanulás: 8,6 Hibrid tanulás: 59,2
Tanulmányi szint	Egyetemi alapdiploma: 1873 Posztgraduális diploma: 285 Doktori fokozat: 139	Egyetemi alapdiploma: 81,5 Posztgraduális diploma: 12,4 Doktori fokozat: 6

Forrás: saját szerkesztés

A válaszadó nők aránya országoként a következőképpen alakult. Algériában 51,9%, Cape Verdeben 68,9%, Egyiptomban 46,9%, Ghánában 35,1%, Nigériában 65%, Tanzániában 57,5%, Tunéziában 67,7%, Zambiában 49,8% és Zimbabwe-ben 38,1% volt. A férfiak aránya: 48,1% Algériában, 31,1% Cape Verdeben, 53,1% Egyiptomban, 64,9% Ghánában, 35% Nigériában, 42,5% Tanzániában, 32,3 % Tunéziában, 50,2% Zambiában, 61,9% Zimbabwe-ben.

A nők 19,8%-a a művészetek és bölcsészettudományok területén, 24,7%-a a társadalomtudományokban végzett tanulmányokat, 41,5%-a alkalmazott informatikát, és 14%-a természettudományok és az élettudományok területén tanult.

A férfiak 12,5%-a a művészetek és a bölcsészettudományok terén, a 31,1%-a a társadalomtudományokban, 41%-uk az alkalmazott informatikában, és 15,3%-uk a természettudományok és az élettudományok területén szerzett tudást és ismereteket.

Az elemzéshez az SPSS 29-es verzió adta az alapot, egy- és többváltozós statisztikai módszereket használtunk: átlag-, szórás vizsgálatokat, független mintás T-próbát, One-Way ANOVA-t és korreláció elemzést.

3. Kutatási eredmények

Az első hipotézis vizsgálata során a megkérdezettek egy ötfokozatú Likert-skálán jelölték meg, hogy milyen gyakran használják bizonyos tevékenységek esetében ChatGPT-t. A skálán az egyes a soha értéket, az ötös a mindig értéket jelentette. Elemzésre került, hogy nemenként, az adott tudományterületen tanulók, és országokként eltérő véleményen vannak-e az adott kérdés tekintetében a megkérdezettek. Az elemzéshez független mintás T-próbát és one-way ANOVA-t használtunk. A 4. táblázat mutatja a szignifikáns különbségeket és a legmagasabb átlag értékeket.

4. táblázat

A ChatGPT használatának gyakorisága a lehetséges tevékenységek esetében (nemenként, tudományterületenként és országokként) ($p=0,05$)

Tevékenységek	M	SD	Nem	Tudományterület	Országok
Akadémiai írás (írásbeli fel- adatok, kutatás papírok...)	3,12	1,027			
Szakmai írás (e-mailek írása)	2,33	1,204	t: 3,76 szign.: 0,000 Férfi (M): 2,43	F:12.142 szign.: 0,000 Művészetek és bölcsészet (M): 2,54	
Kreatív írás (történetek, versek írása...)	2,22	1,215	t: 3,82 szign.: 0,000 Férfi (M): 2,32		
Korrektúra (visszajelzés az írásra)	2,53	1,270	t: 2,42 szign.: 0,008 Férfi (M): 2,59	F: 38.108 szign.: 0,000 Művészetek és bölcsészet (M): 3,01	
Brainstorming (új ötletek generálása)	3,05	1,210		F: 28,328 szign.: 0,000 Művészetek és bölcsészet (M): 3,36	F: 20,421 szign.: 0,000 Egyiptom (M): 3,46

Tevékenységek	M	SD	Nem	Tudományterület	Országok
Fordítás (szöveg átváltása egyik nyelvről a másikra)	2,66	1,392	t: 2,029 szign.: 0,021 Férfi (M): 2,72	F: 42,830 szign.: 0,000 Művészetek és bölcseztudományok (M): 3,13	
Összefoglaló (hosszú szövegek tömör összefoglalása)	2,84	1,277	t: 2,614 szign.: 0,005 Férfi (M): 2,91		
Számítási segít- ség (matematikai problémák megoldása)	2,28	1,272	t: 5,192 szign.: 0,000 Férfi (M): 2,43		
Tanulmányi segítségnyújtás (gyakorlás a vizsgákra)	2,91	1,308			
Személyes segít- ségnyújtás (ta- nácsadás külön- böző személyes témákban)	2,81	1,264	t: 3,10 szign.: 0,001 Férfi (M): 2,89		
Kutatási segít- ségnyújtás (in- formáció keresés a kutatáshoz papírok)	3,02	1,242	t: 2,605 szign.: 0,005 Férfi (M): 3,09	F: 8,60 szign.: 0,000 Művészetek és bölcseztudományok (M): 3,14	
Kódolási segít- ségnyújtás (prog- ramozási segítség igénybevétele)	2,43	1,371	t: 5,356 szign.: 0,000 Férfi: 2,60		

Forrás: saját szerkesztés

Az adott tevékenységre vonatkozó átlagokból megállapítható, hogy az akadémiai munkák írásához, a brainstorming esetében, és kutatási célból használják a tanulók leggyakrabban a ChatGPT által kínált lehetőségeket. A legkevésbé gyakori az alkalmazása a kreatív írás során és a számítási feladatok elkészítésében. Nem szabad azonban azt elfelejteni, hogy amikor a felmérés készült, olyan verziói voltak a piacon a ChatGPT-nek amelyek ezekre a tevékenységekre kevésbé kínáltak megfelelő megoldásokat. Azonban az azóta eltelt idő alatt, olyan újdonságok jelentek meg, amelyek már szélesebb szolgáltatási lehe-

tőiséget nyújtanak, különösen a számítások területén. A szórások viszonylag magas értéke azonban azt mutatja meg, hogy nem voltak egyöntetű véleményen a kérdést illetően a megkérdezettek.

A különbség vizsgálatokat három független változó tükrében készítettük el. A nemek alapján szinte majdnem minden lehetőség esetében igazolható volt a szignifikáns különbség, kivéve az akadémiai írás, a brainstorming, és a tanulmányi segítségnyújtás kapcsán. Jellemzően a férfiak gyakrabban használják a ChatGPT kínálta szolgáltatásokat, mint a nők.

A tudományterületek dimenziójában vegyes volt a kép, a felsorolt változók közül a következőket vizsgálva lehetett különbséget azonosítani: a szakmai írás, a korrektúra, a brainstorming, a fordítás, a kutatási segítségnyújtás területén. Ezekben az esetekben leggyakrabban a ChatGPT-t a művészeti és bölcsészettudományt tanulók használják.

Az országokat vizsgálva a brainstorming kapcsán tudtuk igazolni a szignifikáns különbséget a szerzők. Ennél a tevékenységnél leggyakrabban Egyiptomban használják a ChatGPT-t.

Összességében megállapítható, hogy a vizsgált minta esetében nem volt igazolható egyértelműen a különbség a ChatGPT használatában a nemek, az elemzett országok, valamint az adott tudományterületen tanuló hallgatók esetében, így az első hipotézist elutasítjuk.

A második hipotézis bizonyításához, állításokat fogalmaztunk meg a ChatGPT tulajdonságaival kapcsolatban, és ezekről kellett eldönteniük a válaszadóknak, hogy mennyire értenek egyet az adott meghatározással. Az egyes az „erősen nem ért egyet” értéket, míg az ötös a „teljesen egyetért” értéket jelentette. Elemeztük, hogy nemenként, az adott tudományterületen tanulók, és országonként milyen állásponton vannak a válaszadók, azaz különbözik-e adott képességet illetően a véleményük. Az elemzéshez itt is független mintás T-próbát és One-Way ANOVA-t használtunk. Ott, ahol a szignifikáns különbség bizonyítható volt, feltüntettük az eredményeket és a legmagasabb átlag értéket is az 5. táblázat celláiban.

5. táblázat

A ChatGPT képességének a megítélése nemenként, a tanult tudományterületenként és országoként ($p=0,05$)

Képességek	M	SD	Nem	Tudományterület	Országok
Képes megérteni az emberi nyelven adott jelzéseket.	3,53	0,857			
Képes, hogy emberi nyelven válaszoljon.	3,58	0,892			
Képes kellemes beszélgetést folytatni.	3,60	0,903	t: 1,702 szign.: 0,044 Férfi (M): 3,63	F: 5,703 szign.: 0,000 Társadalomtudományok (M): 3,70	
Képes hatékony információszolgáltatásra.	3,76	0,855	t: -2,928 szign.: 0,002 Nő (M): 3,81	F: 3,675 szign.: 0,012 Művészetek és bölcsészettudományok (M): 3,85	
Képes megbízható információt nyújtani.	3,63	0,894		F: 7,47 szign.: 0,000 Természettudományok (M): 3,73	
Képes az átfo-gó információk összefoglalására.	3,82	0,820			
Képes, hogy egyszerűsítse az összetett információkat.	3,90	0,791	t: -2,062 szign.: 0,020 Nő (M): 3,94		
Képes, a hagyományos (tantermi) tanulás elősegítésére.	3,53	0,941		F: 5,921 szign.: 0,000 Művészetek, bölcsész- és társadalomtudományok (M): 3,61	
Képes, hogy az online tanulást megkönnyítse (digitális technológiák felhasználásával).	3,83	0,829			
Képes megkönnyíteni a vegyes (hibrid) tanulást (a hagyományos és az online tanulás keveréke).	3,69	0,869			F: 5,237 szign.: 0,000 Zimbabwe (M): 3,88

Forrás: saját szerkesztés

Az átlagok alapján a válaszadók szerint a ChatGPT képes, hogy egyszerűsítse az összetett információkat, megkönnyíti az online tanulást, és össze tudja foglalni az átfogó információkat. Kevésbé tartják erősnek a ChatGPT-t a megkérdezettek abban, hogy megértse az emberi nyelven adott jelzéseket, valamint, hogy képes legyen emberi nyelven válaszolni. A szórás értékek azt igazolták, hogy a képességek megítélése tekintetében viszonylag egyöntetű véleményen vannak a kutatásban résztvevők.

A nemenkénti vizsgálat azt támasztotta alá, hogy a képességek tekintetében különbözően vélekedtek a megkérdezettek. Szignifikánsan másképpen ítélték meg, hogy a ChatGPT képes kellemes beszélgetést folytatni, képes hatékony információszolgáltatásra, avagy képes, hogy egyszerűsítse az összetett információkat.

A különböző tudományterületen tanulók között is volt az adott tulajdonságok minősítésében eltérés. Eltérően vélekedtek arról, hogy a ChatGPT képes kellemes beszélgetést folytatni, képes a hatékony információszolgáltatásra, képes megbízható információt nyújtani, vagy képes, a hagyományos (tantermi) tanulás elősegítésére.

Ugyanakkor az országokénti vizsgálat szerint e független változó alapján viszonylag hasonlóan gondolkodnak a válaszadók. Országoként egy esetben, a hibrid tanulás megkönnyítése kapcsán voltak szignifikánsan különböző véleményen a kutatásban résztvevők. E tekintetben a zimbabwei tanulók gondolták leginkább erős képességűnek e kérdésben a ChatGPT-t. Látható tehát az eredményekből, hogy a felsorolt képességeket vizsgálva a ChatGPT-t viszonylag közepesen erősnek értékelik a válaszadók, és e tekintetben jellemzően nem térnek el egymástól a vélemények nemenként, országoként, tudományterületenként. Ez alapján a második hipotézist elutasítjuk.

Végezetül azt elemeztük, hogy van-e bármilyen összefüggés a ChatGPT képességeinek megítélése és a válaszadók felhasználási jellemzői között. Az elemzésre korrelációs vizsgálatot alkalmaztunk. Ahol nem volt szignifikáns a korreláció, azt az értéket kiemelten jelöltük a 6. táblázatban.

6. táblázat

A ChatGPT képességeinek a megítélése és a ChatGPT használatának gyakorisága közötti korreláció ($p=0,01$)

	Akadémiai írás	Szakmai írás	Kreatív írás	Korrektúra	Brainstorming	Fordítás	Összefoglaló	Számítási seg.	Tanulmányi seg.	Személyes seg.	Kutatási seg.	Kódolási seg.
Az emberi nyelven adott jelzések megértése.	,13	,09	,08	,09	,14	,06	,10	,07	,12	,19	,11	,05
Emberi nyelven válaszolás.	,13	,04	,07	,08	,11	,03	,08	,06	,09	,16	,08	,04
Kellemes beszélgetés folytatása.	,19	,11	,19	,15	,17	,14	,17	,14	,18	,21	,16	,14
Hatékony információszolgáltatás.	,24	,13	,13	,15	,19	,19	,18	,13	,22	,16	,22	,12
Megbízható információnyújtás.	,25	,14	,17	,17	,18	,16	,19	,18	,23	,20	,21	,17
Átfogó információk összefoglalása.	,21	,15	,13	,16	,17	,16	,28	,15	,21	,18	,20	,12
Összetett információk egyszerűsítése.	,17	,10	,11	,15	,17	,17	,23	,12	,25	,18	,20	,13
Hagyományos tanulás elősegítése.	,19	,18	,16	,19	,16	,23	,21	,13	,24	,16	,20	,15
Az online tanulás megkönnyítése.	,15	,08	,11	,14	,16	,17	,15	,09	,21	,15	,15	,15
Megkönnyíti a vegyes tanulást.	,17	,13	,13	,14	,15	,18	,19	,10	,23	,18	,22	,14

Forrás: saját táblázat

A korrelációs vizsgálatok azt igazolták, hogy jellemzően a ChatGPT képességei összefüggenek azzal, hogy milyen területen használják őket. Azt azonban lehet látni, hogy bár a pozitív korrelációs kapcsolat szinte minden változó között megvolt (kivéve emberi nyelven válaszolás–szakmai írás, emberi nyelven válaszolás–fordítás, emberi nyelven válaszolás–kódolási segítség), a kapcsolati erősségek viszonylag gyengék voltak. A táblázat adatai alapján a 3. hipotézist elfogadjuk, azaz a vizsgált minta esetében a ChatGPT hasz-

nálata és képességeinek megítélése között pozitív szignifikáns korreláció van. A hipotézis vizsgálatok eredményeit a 7. táblázat összegzi.

7. táblázat
Hipotézis vizsgálatok eredményei

Hipotézis	Döntés	Megállapítások
A vizsgált minta esetében a ChatGPT használata eltérést mutat a nemek, az elemzett országok, valamint az adott tudományterületen tanuló hallgatók esetében.	Elutasítás	A vizsgált minta esetében a ChatGPT használata nem mutat eltérést a nemek, az elemzett országok, valamint a különböző tudományterületen tanuló hallgatók esetében.
A vizsgált minta esetében a ChatGPT képességeinek megítélése eltérést mutat a nemek, az elemzett országok, valamint az adott tudományterületen tanuló hallgatók esetében.	Elutasítás	A vizsgált minta esetében a ChatGPT képességeinek megítélése nem mutat eltérést a nemek, az elemzett országok, valamint a különböző tudományterületen tanuló hallgatók alapján.
A vizsgált minta esetében a ChatGPT használata és képességeinek megítélése között pozitív szignifikáns kapcsolat van.	Elfogadás	A vizsgált minta esetében a ChatGPT használata és képességeinek megítélése között pozitív szignifikáns kapcsolat van.

Forrás: saját táblázat

Összefoglalás

A kutatás számos érdekes eredményt hozott. Sajnálatos módon a konkrét statisztikai elemzés eredményei nehezen vethetők össze a korábbi kutatások eredményeivel, mivel kevés hasonló célokkal foglalkozó tanulmányt találtunk a nemzetközi szakirodalomban (Chaudhry et al., 2023; Ajlouni et al., 2023). Ezek eredményeit a kutatásunk megerősíti. Az áttekintett tanulmányok túlnyomórészt a ChatGPT használatának lehetőségeit és veszélyeit elméleti szinten tárgyalják. A ChatGPT íráskészséget befolyásoló pozitív és negatív hatásáról készült több kutatás (Bouteraa, et al., 2024; Menon–Shilpa, 2023; Su et al., 2023) melyek eredményeit a fenti eredmények elsősorban pozitív oldalról erősítik. A hallgatók véleménye szerint a nemek tekintetében nem találtunk szignifikáns különbséget a kommunikáció különböző területeinek vizsgálata során, ami az íráskészséget is magában foglalta. A tanulmányi területek alapján kapott eredmények azt mutatják, hogy a művészet- és bölcsészettudományok területén tanuló női hallgatók nyilvánítottak szignifikánsan magasabb értékű véleményt az anyanyelvi és idegen nyelvi készségeket befolyásoló pozitív hatás tekintetében. Ugyanezen a területen legkevésbé hasznosnak minősí-

tették a ChatGPT támogatását az alkalmazott tudományok területén tanuló hallgatók. Feltehetően a véleményüket épp a tudományterületük befolyásolta, valamennyien azt tekintik értékesebbnek, ami a saját tanulásukat, fejlődésüket segíti. Hasonló eredményre jutottak kutatásukban Ravšelj és munkatársai (2024; 2025) és Aristovnik et al., (2023) vizsgálatai a közigazgatási hallgatók esetében. Érdekes eredmény született az országok szerinti összevetés eredményeként. A fejlettségüktől függetlenül nincs szignifikáns véleménykülönbség a megkérdezettek között. Ugyanakkor a két szélső fejlettségi szinten helyet foglaló országok válaszadói szerint más területekre helyeződött a hangsúly. A zimbabwei hallgatók, akik számára az informatikai lehetőségek elérhetősége, megfizethetősége, a hozzáférés, stb. lényegesen alacsonyabb, szignifikánsan magasabbra értékelik a ChatGPT használatának pozitív hatását, mint a többi, náluk jobb helyzetben lévő hallgatók. Akik számára az adottságok, a használati lehetőségek magasabb szinten állnak rendelkezésre és feltehetően ezért a tapasztalatuk is nagyobb, kevésbé érzik a támogató hatást. Hasonló megállapításra jutottak Ravšelj és munkatársai (2024) kutatásukban. Ez azt üzeni, hogy akik kevésbé ismerik a ChatGPT-ben rejlő lehetőségeket, nehezebb a hozzáférési lehetőség, esetleg túlértékelik annak pozitív hozadékát. Ezzel együtt a leginkább jó lehetőségekkel bíró Egyiptom esetében a hallgatók a brainstorming területén érzik szignifikánsan hasznosabbnak. Feltehetően ez az ő lehetőségeik által biztosított gyakoribb hozzáférés és tapasztalat következménye.

Jelen kutatás eredményei a hallgatói vélemények alapján inkább a pozitív gondolkodást erősítik. A vizsgált minta esetében a ChatGPT használata és képességeinek megítélése között pozitív szignifikáns kapcsolat van. A válaszok alapján inkább a pozitív történések jelentenek jövőképet a hallgatók számára. A fenti eredményekhez hasonló következtetésekre jutott Das–Madhusudan (2024). A kutatásukban résztvevő egyetemi hallgatók pozitívan ítélték meg a ChatGPT tudományos alkalmazásait, előnyeit, korlátait, elfogadási tényezőit és etikai aggályait. A hallgatók ChatGPT-használattal kapcsolatos véleményét nem befolyásolta jelentősen a nem és a tanulmányi szakok.

A tanulmány egy globális, átfogó kutatás (Ravšelj et al., 2024) egy részletét mutatta be, mely az afrikai egyetemi hallgatók véleményét kérdezte a ChatGPT-használatukról, tapasztalataikról, véleményükről, jövőképükről. A kutatásban különböző fejlettségi szinten lévő országok válaszadói vettek részt. A kutatási cél teljesült. Vizsgálatra került, hogy az afrikai országok fejlettebb és kevésbé fejlett területein az egyetemi hallgatók ChatGPT-használatát milyen mértékben függ az információs technológia fejlettsége és a műszaki feltételek meglététől. Az eredmények azt igazolták, hogy bár befolyással bír a különböző információtechnológiai fejlettségi szint a válaszadók véleményére, nincs domináns különbség közöttük, vagyis nincs szignifikáns különbség a fejlettebb és kevésbé fejlett országok hallgatóinak ChatGPT-használatára között. A nők és férfiak, ill. a különböző tudományterületeken tanuló hallgatók véleménye esetben sincs eltérés a ChatGPT

használatának pozitív hatása tekintetében. Az egyetlen domináns különbséget Zimbabwe esetében lehetett tapasztalni, mely a legkevésbé fejlett országnak tekinthető a megkérdezettek között. Feltehetően ez az oka, hogy a zimbabwei hallgatók magasabb szinten értékelik (akár túlértékelik) a ChatGPT pozitív hatását. De az is elképzelhető, hogy azok számára, akik a nehézségek ellenére hozzáférnek és használják, lényegesen nagyobb előrelépésnek érzik korábbi lehetőségeikhez és felkészültségükhöz képest.

A kutatás korlátai

Informatikai és gazdasági jellegű kutatásokban az afrikai országok nem tartoznak a preferált területek közé. Egy globális felmérés mindig szembesít a válaszadói hajlandóság problémáival, még akkor is, ha a téma a megkérdezettek számára kifejezetten érdekes és releváns. A korrekt véleményformálást nehezíti az afrikai országok által korábban szolgáltatott adatok hiányosságai és azok megbízhatósága. A tanulmány terjedelmi korlátai a háttér és az eredmények részletesebb kifejtésére nem adnak módot.

Gyakorlati hasznosulás

A MI felelősségteljes alkalmazása számos kritikus kérdést vet fel világszerte, de Afrikában különös jelentősége van. A közbizalom és az átláthatóság megteremtése, a megbízható adatszolgáltatás, az adatkezelési keretek és a szabályozási felügyelet hiánya külön kihívást jelent ebben a térségben. Az afrikai országok többségének nincs átfogó MI stratégiája és adatvédelmi törvénye. Ezekre a hiányosságokra fókuszálni kell.

A kiberbiztonság nagyon gyenge és a visszaélések, az etikai szabályok hiánya nehezíti a digitális műveltség magasabb szintre emelésének lehetőségeit, a mesterséges intelligencia adta lehetőségek kihasználását. Az innovációs lehetőségek egyelőre távol vannak, különösen a kevésbé fejlett országok számára. Elérésük érdekében az afrikai döntéshozóknak több érdekelt fél részvételével, tudományos szervezetekkel, a civil társadalommal és az érintett közösségekkel együtt kell megpróbálni az integrált gazdasági megfontolásokat mérlegre tenni. Ennek szerves részét kell képezze a digitális oktatás, a mesterséges intelligencia alkalmazásának beintegrálása az oktatási rendszerekbe. Ha lassabban is, mint a fejlett gazdaságokban, de ez az út jelentheti a kitörési lehetőséget számukra.

A mesterséges intelligencia nagyon gyors fejlődése kényszert jelent a kutatók számára a tekintetben, hogy a kutatást folytatni kell, és akár gyakran megismételve, longitudinális módon lehet a fejlődés irányát és sebességét kimutatni.

Irodalomjegyzék

1. Alawida, M. – Mejri, S. – Mehmood, A. – Chikhaoui, B. – Abiodun, O. (2023): A Comprehensive Study of ChatGPT: Advancements, Limitations, and Ethical Considerations in Natural Language Processing and Cybersecurity. *Information*, 14 (8), pp. 462. <https://doi.org/10.3390/info14080462>
2. Ajlouni AO. – Wahba, FA-A. – Almahaireh, AS. (2023): Students' attitudes towards using ChatGPT as a learning tool: The case of the University of Jordan, *International Journal of Interactive Mobile Technologies*, 17 (18), pp. 99–117. <https://doi.org/10.3991/ijim.v17i18.41753>
3. Aker, J.C. – Mbiti, IM. (2010). Mobile Phones and Economic Development in Africa, *Journal of Economic Perspectives* 24 (3), pp. 207–232. <https://doi.org/10.1257/jep.24.3.207>
4. Aristovnik, A. – Umek, L. – Brezovar, N. – Keržič, D. – Ravšelj, D. (2023): The role of ChatGPT in higher education: some reflections from public administration students. In: *International Conference on Technology in Education*. Singapore: Springer Nature Singapore; pp. 254–263. https://doi.org/10.1007/978-981-99-8255-4_22
5. Ausat, A.M.A. – Massang, B. – Efendi, B. – Nofirman, – Riady, Y. (2023): Can Chat GPT Replace the Role of the Teacher in the Classroom: A Fundamental Analysis, *Journal on Education* 5 (4), pp. 16100–16106.
6. Bouteraa M. – Bin Nashwan, SA. – Al-Daihami, M. – Dirie, KA. – Benlahcene, A. – Sadallah, M. et al. (2024): Understanding the diffusion of AI-generative (ChatGPT) in higher education: Does students' integrity matter? *Computer in Human Behaviour Report*, 14 (100402), pp.1–11. <https://doi.org/10.1016/j.chbr.2024.100402>
7. Capmas (2020): Unemployment among Egypt's university grads exceeds 36%: CAPMAS. <https://www.zawya.com/en/economy/unemployment-among-egypts-university-grads-exceeds-36-capmas-xvfv4zpp> (Last accessed: 10 December 2022)
8. Chaudhry, I. – Sarwary, S. – El-Refae, G. – Chabchoub, H. (2023): Time to revisit existing student's performance evaluation approach in higher education sector in a new era of ChatGPT: A case study, *Cogent Education*, 10 (1), <https://doi.org/10.1080/2331186X.2023.2210461>
9. Country module – Ghana (2012): Country module – Ghana, Evaluation of foreign degrees and qualifications in the Netherlands, International Recognition Department, Nuffic, The Hague
10. Das, S. R. – Madhusudan, J. V. (2024): Perceptions of Higher Education Students towards ChatGPT Usage, *International Journal of Technology in Education*, 7 (1), pp. 86–106. <https://doi.org/10.46328/ijte.583>

11. Dempere, J. – Modugu, K. – Hesham, A. – Ramasamy, L.K. (2023): The impact of ChatGPT on higher education. *Frontiers Education*, 8 (1206936), <https://doi.org/10.3389/feduc.2023.1206936>
12. Deng, J. – Lin, Y. (2022): The Benefits and Challenges of ChatGPT: An Overview, *Frontiers in Computing and Intelligent Systems*, 2 (2), pp. 81–83.
13. FIPA Invest in Tunisia, (2024): <https://investintunisia.tn/en/digital/>
14. Floyd, R. – Goriola, O. (2024): Responsible AI in African economic policymaking, OECD Policy Observatory. <https://oecd.ai/en/wonk/responsible-ai-in-african-economic-policymaking> (Last accessed: 12 April 2024)
15. Fuchs, K. (2023): Exploring the opportunities and challenges of NLP models in higher education: is Chat GPT a blessing or a curse? *Frontiers Education*, 8 (1166682), <https://doi.org/10.3389/feduc.2023.1166682>
16. Ghana. (2020): Vizocom – Satellite Internet and VSAT Solutions. <https://web.archive.org/web/20200608091316/https://www.vizocom.com/internet/ghana/> (Last accessed: 29 May 2020)
17. Higher Education Report (2023): (United Republic of Tanzania) UNESCO National Commission in alliance with Ministry Education, Science and Technology and Tanzania Commission For Universities). <file:///C:/Users/bencsik.andrea/Downloads/VitalStats%202023.pdf> (Last accessed: 23 May 2024)
18. ITU (2019): The ICT development index (IDI): methodology, indicators and definitions. https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/statistics/ITU_ICTDevelopmentIndex.pdf (Last accessed: 2 April 2024)
19. Masri, K. – Safwan, M. (2017): *A Different Trajectory, Tunisia: An Arab Anomaly*. New York.
20. Menon, D. – Shilpa, K. (2023). Chatting with ChatGPT: Analyzing the factors influencing users' intention to Use the Open AI's ChatGPT using the UTAUT model. *Heliyon*, 9 (11), e20962. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e20962>
21. Mhlanga, D. (2023): Open AI in Education, the Responsible and Ethical Use of ChatGPT Towards Lifelong Learning, *SSRN Electronic Journal*, <https://doi.org/10.2139/ssrn.4354422>
22. Moroz, L. (2016): Education in Zambia an overview, III. International Scientific Conference: Actual Problems in International Students Teaching and Learning in Ukraine, Ternopil, Ukraine, 18–20 May 2016. https://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/16955/2/Conf_2016_Moroz_L-Education_in_Zambia_an_overview_77-79
23. Nigeria Population (2023): Worldometer, www.worldometers.info. <https://www.worldometers.info/world-population/nigeria-population/> (Last accessed: 25 April 2023)

24. Nigeria: The African giant: A survey on the eve of independence. (1959). The Round Table, 50 (197), 55–63. <https://doi.org/10.1080/00358535908452221> (Published online: 25 April 2008)
25. Plight of Foreign Students in Ghana (2013): Archived from the original on 13 August 2014. <https://www.modernghana.com/news/500636/1/plight-of-foreign-students-in-ghana.html> (Last accessed: 10 May 2024)
26. Ravšelj, D. – Aristovnik, A. – Keržič, D. – Tomaževič, N. – Umek, L. – Brezovar, N. et al. (2024): Higher education students' early perceptions of ChatGPT: Global survey data. Mendeley Data. <https://doi.org/10.17632/ymg9nsn6kn>
27. Ravšelj, D. – Keržič, D. – Tomaževič, N. – Aristovnik, A. (2025): Higher education students' perceptions of ChatGPT: A global study of early reactions. PLoS ONE 20 (2), e0315011. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0315011>
28. Sabri S. M. – Ismail, I. – Ahmad, M. – Azizan, F.L. – Rahman, N.L.A. – Fuad, N. (Eds.), 4th International Conference on the Future of Asean 2022 (ICoFA 2023), Atlantis Press, pp. 198–215, https://doi.org/0.2991/978-2-38476-076-3_17
29. Su, Y. – Lin, Y. – Lai, C. (2023): Collaborating with ChatGPT in argumentative writing classrooms. Assess Writing, 57 (100752), <https://doi.org/10.1016/j.asw.2023.100752>
30. The Global Competitiveness Report 2008–2009. (2008): World Economic Forum. Archived from the original on 19 June 2008. (Last accessed 10 May 2010)
31. UNESCO (2023): Guidance for generative AI in education and research, United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, Paris, <https://doi.org/10.54675/EWZM9535>
32. Yu, X. – Liu, S. (2022): Disparities in online use behaviours and Chinese digital inclusion: a 10-year comparison, International Journal of Environmental Research and Public Health, 19 (19), pp. 11937. <https://doi.org/10.3390/ijerph191911937>

Absztraktok

Abstracts

PROF. DR. SZÉKELY CSABA
professor emeritus
Soproni Egyetem

Munkaerő-vándorlások és -változások a magyar mezőgazdaságban – történelmi visszatekintéssel

Labour migration and changes in Hungarian agriculture: A historical review

ABSZTRAKT

Az élelmiszer megszerzésének, vagy megtermelésének módja mindenkor szorosan összefüggött az adott népcsoport méretével és megélhetési lehetőségeivel. A termelési módszerek fejlődésével növekedhetett a népesség, de ez a történelem folyamán gyakran konfliktusokhoz és területszerző hódításokhoz is vezetett. A Kárpát-medencébe vándorolt magyarok sem mentesültek a területekért folyó folyamatos küzdelem alól. Magyarország történelmi fejlődését tekintve részben a környező európai országokhoz hasonló, de földrajzi fekvése miatt mégis sajátos utat járt be. A tanulmány részben ezt az évezredes történelmi folyamatot tekinti át, a mezőgazdasági termelésben tevékenykedők szemszögéből. A kiszolgáltatott jobbágyok sorsától a földreformokon és a mezőgazdaság „szocialista átalakításának” kísérletén keresztül jut el a tanulmány a rendszerváltás következményeihez, és az ezt követő európai uniós csatlakozáshoz. Kitér a műszaki-technológiai fejlődés mezőgazdasági munkaerő szükségletre gyakorolt hatására, illetőleg a mezőgazdaság mai, a vidék fejlődésére, és a természeti környezet megóvására alapvető hatást gyakorló szerepeire. A tanulmány egyik következtetése, hogy a mezőgazdasági munkaerő képzettségének, szakmai fejlődésének egyre nagyobb szerepe van az élelmiszer ellátás megfelelő színvonalának, a vidék fejlődésének és a környezet fenntarthatóságának biztosításában.

Kulcsszavak: munkaerő a mezőgazdaságban, történelmi áttekintés, munkaerő létszám, műszaki fejlődés, regionális vándorlás

JEL kód/kódok: N50, N93

ABSTRACT

The method of obtaining or producing food has always been closely linked to the size and subsistence opportunities of the local population. Advances in production methods led to population growth, often resulting in conflicts and territorial conquests throughout

history. The Hungarians who migrated to the Carpathian Basin also faced constant struggle for territory. In terms of its historical development, Hungary is similar to some extent to the surrounding European countries, but it followed a unique path due to its geographical location. This study reviews Hungary's history spanning a millennium from the perspective of those engaged in agricultural production. The study presents the fate of vulnerable serfs, land reforms, and initiatives for the "socialist transformation" of agriculture, the consequences of the regime change after the fall of socialism, and Hungary's subsequent accession to the European Union. It discusses the impact of technological and industrial developments on agricultural labour demand, as well as the fundamental role which agriculture has today in rural development and environmental protection. The study concludes that the training and professional development of the agricultural workforce plays an increasingly important role in ensuring an adequate food supply, rural development, and environmental sustainability.

Keywords: labour force in agriculture, historical overview, labour force size, technological development, regional migration

JEL Code/Codes: N50, N93

PROF. DR. DUSEK TAMÁS
egyetemi tanár
Széchenyi István Egyetem

Három észrevétel az új gazdaságföldrajz elmélettörténetéhez

Three observations on the new economic geography in the history of economic thought

ABSZTRAKT

A tanulmány célja az új gazdaságföldrajz értékelésével kapcsolatos egyes elmélettörténeti jellegű kérdések bemutatása. Az irányzat vezető képviselője, Paul Krugman munkássága lesz a középpontba állítva három szempontból: egyes kontextuális tényezők bemutatása, az új gazdaságföldrajz eredményeinek értékelése és néhány elmélettörténeti állítás megvizsgálása. A három téma közül a középsőnek van nagy szakirodalma, a másik kettő kevésbé tárgyalt. Az elemzés bemutatja, hogy az új gazdaságföldrajz által nyújtott újdonságok jellegét különböző módon ítélik meg az eltérő narratívák. Paul Krugman önértékelése és elmélettörténetéhez való viszonya több ponton vitatható.

Kulcsszavak: új gazdaságföldrajz, elmélettörténelem, Paul Krugman, tökéletes verseny, matematikai formalizmus

JEL kód/kódok: B4, B13, D41, R1

ABSTRACT

The aim of this study is to present certain questions in the history of economic thought related to the evaluation of the new economic geography. The work of Paul Krugman, a leading representative of this school of thought, is examined from three perspectives: certain contextual factors are presented, the results of the new economic geography are evaluated, and statements in the history of economic thought are assessed. The second of these topics is widely discussed in the literature, whereas the other two are not examined as frequently. The analysis shows that distinct narratives assess the novelty offered by the new economic geography in different ways. Paul Krugman's self-assessment and his relationship to the history of economic thought can be contested on several points.

Keywords: new economic geography, history of economic thought, Paul Krugman, perfect competition, mathematical formalism

JEL Code/Codes: B4, B13, D41, R1

DR. HABIL. LIPTÁK KATALIN

egyetemi docens, tanszékvezető

Miskolci Egyetem, Gazdaságtudományi Kar,
Munkaerőpiac és Foglalkoztatáspolitikai Tanszék

Regionális munkaerőpiaci különbségek Magyarországon a hátrányos helyzetű térségekben a válságok időszakában

Regional labour market differences in Hungary in disadvantaged regions during periods of crisis

ABSZTRAKT

Magyarország esetében a regionális diszparitások a rendszerváltás óta egyre fokozottabban jelen vannak, ez érvényes a munkaerőpiaci állapotra is. Gyakran felvetődik a kérdés, hogy a 2008. évi gazdasági válság és a COVID-19-világjárvány milyen mértékben erősítette fel a regionális diszparitásokat hazánk térszerkezetében. A tanulmány célja néhány statisztikai adaton keresztül áttekinteni a regionális különbségeket két időszak egymás utáni vizsgálata révén. Egyrészt a 2007–2013 közötti európai uniós fejlesztési időszak hazai területpolitikában létrehozott statisztikai kistérségek esetében az ún. komplex programmal segített leghátrányosabb helyzetű (LHH) kistérségek munkaerőpiaci pozícióját megvizsgálja a szerző országos relációban, összehasonlítva a nem LHH kistérségekkel a gazdasági válság előtt és utáni időszakban. Ezt követően a 2014–2020-as programozási ciklus kezdete óta a jelenleg érvényben lévő járási besorolás alapján a fennálló regionális különbségek feltárása valósul meg a 2008. évi gazdasági válság, majd COVID-19 járvány időszakában.

Kulcsszavak: munkaerőpiac, munkanélküliség, területi különbségek

JEL kód: R23

ABSTRACT

In Hungary, regional disparities have become increasingly pronounced since the fall of socialism. This also applies to the labour market. It is often discussed as to what extent the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic exacerbated regional disparities in Hungary's spatial structure. This study aims to examine regional differences through statistical data in two consecutive periods. Based on the statistical micro-regions created in Hungarian regional policy during the 2007–2013 European Union funding period, the

study compares in a national context the labour market position of the least developed (LD) micro-regions, to be aided by so-called complex programmes, with non-LD micro-regions before and after the financial crisis. Subsequently, based on the current district classification in force since the beginning of the 2014–2020 funding period, regional differences during the 2008 financial crisis and the COVID-19 pandemic are explored.

Keywords: labour market, unemployment, regional differences

JEL Code: R23

DR. HABIL. PÉNZES JÁNOS

egyetemi docens

Debreceni Egyetem, Természettudományi és Technológiai Kar

Társadalomföldrajzi és Területfejlesztési Tanszék

Az iskolázottság hosszú távú területi egyenlőtlenségeinek alakulása Magyarországon

Long-term regional inequalities in educational attainment in Hungary

ABSZTRAKT

Az iskolázottsági mérőszámok területi egyenlőtlenségei alapvetően konvergenciát mutatnak a hazai vizsgálatok tükrében. Elemzésünk is megerősítette ezt a trendet, amelyhez hosszú távú, települési részletességű adatokat vizsgáltunk az 1910 és 2022 közötti népszámlálások alapján. A 20. század első feléből mindössze az írni-olvasni tudó népesség arányát lehetett figyelembe venni, azonban 1941-től kezdve több mérőszám is rendelkezésre állt. A tanulmányban bemutatott komplex iskolai végzettségi index (CEAI) mutató alkalmas arra, hogy több évtized iskolázottsági folyamatait detektálni lehessen vele. Az iskolázottsági térszerkezet kontrasztos, polarizált jellege jelentősen oldódott a 20. század második felében, különösen a rendszerváltást követően csökkent relatív módon a nagyobb városok, elsősorban Budapest kiugró értéke. A településméret ugyanakkor továbbra is meghatározza az iskolázottság mértékét, azonban a nagyvárosok környékén a kisebb települések is egyre jobb helyzetben vannak a szuburbanizációban részt vevő, döntően magas iskolázottságú rétegeknek köszönhetően. A határ menti térségek eltérő pályái is körvonalazódtak.

Kulcsszavak: centrum-periféria, iskolázottság, térszerkezet, területi egyenlőtlenségek, város-falu kettősség

JEL kód/kódok: H52, I21, I24, O18

ABSTRACT

Studies on regional inequalities in educational attainment indicators in Hungary generally find convergence. Our analysis also confirms this by examining long-term, settlement-level data based on censuses between 1910 and 2022. For the first half of the 20th century, the only available indicator is the proportion of the population that could read and write, but several indicators are available for the period from 1941 onwards.

The complex educational attainment index (CEAI) presented in the study is suitable for detecting trends in educational attainment over several decades. In the second half of the 20th century, the spatial structure of educational attainment became significantly less polarised, with the particularly pronounced relative decline of larger cities, primarily Budapest, after the fall of socialism. Settlement size remains an important determinant of educational attainment, but small settlements close to large cities perform increasingly well due to groups which participate in suburbanisation and are on average highly educated. We also find that border regions display distinct patterns.

Keywords: centre-periphery, educational attainment, spatial structure, regional inequalities, urban-rural divide

JEL Code/Codes: H52, I21, I24, O18

DR. HABIL. FÉNYES HAJNALKA

egyetemi docens

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

DR. HABIL. MOHÁCSI MÁRTA

egyetemi docens

Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar

Szociológia és Szociálpolitika Tanszék

A származási településtípus és a régió hatása az egyetemisták karrierterveire egy kelet-magyarországi Pilot-kutatás tükrében

**The influence of the settlement type and region of origin on university
students' career plans in light of a pilot study conducted in Eastern Hungary**

ABSZTRAKT

Tanulmányunkban a felsőoktatási hallgatók karrierterveit vizsgáljuk egy Pilot-kutatás keretében Magyarország második legnagyobb egyetemének szociális területén tanuló hallgatói körében (N=141). Kutatási kérdésünk, hogy a karrierterveket mennyiben befolyásolja a diákok származási régiója és településtípusa. Az elméleti részben bemutatjuk a legfontosabb újítipusú karrierkoncepciókat, továbbá az egyetemistákra vonatkozó néhány kutatási eredményt. Az empirikus részben egy- és kétváltozós statisztikai módszerekkel vizsgáljuk kutatási kérdésünket, és elsősorban a szignifikáns összefüggésekre összpontosítunk. Eredményeink szerint a származási régió erősebb hatás gyakorol a karriertervekre, mint az, hogy valaki milyen típusú településről érkezett. A modern karrierkoncepciókkal érdekes módon inkább a fejletlenebb térségekből érkezők azonosultak, míg a településtípus szerint nem lineárisak az összefüggések.

Kulcsszavak: karriertervek, felsőoktatási hallgatók, településtípus, régió, kvantitatív kutatás, Pilot-vizsgálat

JEL kód: J24

ABSTRACT

In this paper, we examine higher education students' career plans in the context of a pilot study conducted among social science students at Hungary's second largest university

($N=141$). Our research question explores the extent to which career plans are influenced by the region and type of the settlement where the student is from. In the theoretical section, we present important novel career concepts and research findings on university students. In the empirical section, we examine our research question using univariate and bivariate statistical methods, with significant correlations as the primary focus. We find that the region of origin has a stronger influence on career plans than settlement type. Interestingly, those from less developed regions are more likely to identify with modern career concepts, whereas the associations based on settlement type are not linear.

Keywords: career plans, higher education students, settlement type, region, quantitative research, pilot study

JEL Code: J24

PROF. DR. BENCSIK ANDREA, CSc.

egyetemi tanár

Wekerle Sándor Nemzetközi Egyetem

DR. HABIL. JUHÁSZ TÍMEA, PhD.

egyetemi docens

Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar

A ChatGPT megítélése egyetemisták körében az afrikai kontinensen (empirikus vizsgálat tükrében)

The perception of ChatGPT among university students on the African continent (based on empirical research)

ABSZTRAKT

A mesterséges intelligencia hihetetlenül gyors fejlődése életre hívta az utóbbi évek egyik legnagyobb meglepetését, a ChatGPT-t, mely forradalmasította az élet és a tudomány minden területét. Hatása a felsőoktatás valamennyi szegmensében érezhető. A tanulmány egy kapcsolódó kutatás eredményeinek egy kis szeletét mutatja be. A kutatás célja volt, hogy feltérképezze valamennyi kontinens különböző országaiban élő és tanuló egyetemi hallgatók véleményét, tapasztalatát, elvárásait a ChatGPT-vel szemben. Jelen tanulmány az afrikai kontinens fiataljainak válaszait mutatja be. Különösen érdekes ez a kontinens a mesterséges intelligencia használata szempontjából, mivel fejlett, kevésbé fejlett és elmaradott régiók mindegyike megmutatkozik az egyetemi hallgatók értékítéletében. A kvantitatív kutatásban 9 afrikai országból 2297 hallgató vett részt. Az adatok komplex statisztikai elemzésekkel kerültek feldolgozásra. Az eredmények azt mutatják, hogy bár az információs technológia fejlettségének különböző szintjei befolyásolják a válaszadók véleményét, nincs jelentős különbség a ChatGPT használata között a fejlettebb és kevésbé fejlett országok egyetemi hallgatói esetében. Különbség jelentkezett a nők és a férfiak, valamint a különböző szakokon tanuló fiatalok véleménye között, de ezek a különbségek nem mutattak szignifikáns eltérést. A hallgatók a saját szakterületükön értékelték magasabban a ChatGPT használatának előnyeit és jelentőségét. Az országok összehasonlításakor az egyetlen különbség Zimbabweban (a válaszadók közül a legkevesbé fejlett országban) volt megfigyelhető, ahol a diákok több szempontból is magasabbnak értékelték a ChatGPT képességeinek kihasználhatóságát. A ChatGPT használata és képességeinek megítélése között a válaszadók véleménye alapján szignifikáns pozitív korreláció mutat-

ható ki. Az afrikai régióban a közbizalom és az átláthatóság megteremtése, a megbízható adatok hiánya, az adatkezelési keretrendszerek és a szabályozási felügyelet különösen nagy kihívást jelentenek. A kutatás eredményeire építve megállapítható, hogy a digitális oktatás, az AI-alkalmazások integrálása az oktatási rendszerekbe áttörést jelenthet a kontinens országai számára.

Kulcsszavak: Afrika, ChatGPT, egyetemi hallgatók, felsőoktatás, mesterséges intelligencia

JEL kód/kódok: I20; I29

ABSTRACT

The incredibly fast-paced development of artificial intelligence has given rise to one of the biggest surprises of recent years, ChatGPT, which has revolutionised all areas of life and science. Its impact can be felt in all segments of higher education. This study presents one small aspect from the results of a related research project. The aim of the research was to map the opinions, experiences, and expectations of university students living and studying in different African countries regarding ChatGPT. This study addresses responses by young people on the African continent. Africa is particularly interesting when it comes to the use of artificial intelligence as developed, less developed, and underdeveloped regions are all reflected in the assessment of university students. A total of 2,297 students from nine African countries participated in the quantitative research. Responses were processed using complex statistical analyses. Although different levels of information technology development influence respondents' opinions, the results do not reveal a significant difference in university students' ChatGPT use between more and less developed countries. There were differences between the opinions of women and men, and among young people studying different subjects, but these differences were not significant. Students rated the benefits and importance of using ChatGPT higher in their own field of study. When comparing countries, the only difference was observed in Zimbabwe (the least developed country in the sample), where students rated higher the usefulness of ChatGPT's capabilities in several respects. Respondents' opinions show a significant positive correlation between the use of ChatGPT and the assessment of its capabilities. Those in Africa face particular challenges in connection with building public trust and transparency, the lack of reliable data, data management frameworks, and regulatory oversight. The results of the research suggest that the integration of digital tools and AI applications into education systems could represent a breakthrough for African countries.

Keywords: Africa, ChatGPT, university students, higher education, artificial intelligence

JEL Code/Codes: I20; I29

A szerzők a regionális tudomány és a gazdaságtudomány ismert alakjai. Tudományos szempontból a kötet erőssége az interdiszciplináris megközelítés, amely előtérbe helyezi a történeti áttekintést, elméleti mélységet és empirikus adatokat egyaránt. A fő téma releváns, a területi társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek vizsgálata e diszciplínák központi kérdéseinek számítanak napjainkban is. A tanulmányok módszertani sokszínűsége – kvalitatív történeti elemzéstől a kvantitatív empirikus vizsgálatokig – hozzájárul a sokoldalú tudományos diskurzushoz.

Dr. Rácz Szilárd
tudományos főmunkatárs